

**A.Ş.ŞƏKƏRƏLİYEV
Z.A.ŞƏKƏRƏLİYEVƏ**

**XARICI İQTİSADI FƏALİYYƏTİN
GÖMRÜK-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİ**

Bakı-2006

Arif Şəkərəli oğlu Şəkərəliyev
i.e.d., professor, əməkdar elm xadimi,
Beynəlxalq Menecment Akademiyasının üzvü

Şəkərəliyeva Zibeydə Arif qızı
iqtisad elmləri namizədi

Elmi redaktor: M.X. Meybullayev,
i.e.d., professor

Rəyçilər: i.e.d., professor F.A.Nəsrullayev
i.e.d., M.A.Əhmədov

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	7
II Fəsil. Milli iqtisadiyyatın formalaşması ilə gömrük siyasətinin qarşılıqlı əlaqəsi	10
1.1. Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafının xüsusiyyətləri.....	10
1.2. Milli iqtisadiyyatın inkişafında gömrük siyasətinin rolu və onun təkamülü	33
1.3. Gömrük siyasəti ilə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin qarşılıqlı əlaqəsi.....	63
II Fəsil. Milli iqtisadiyyatın təşəkkülündə xarici iqtisadi əlaqələrin rolu və əhmiyyəti.	83
2.1. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin əsas prinsipləri.	83
2.2. Xarici iqtisadi əlaqələr və onların əsas formaları.	99
2.3. Xarici iqtisadi əlaqələrin göstəriciləri və meyarları.	124
III Fəsil. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi.....	139
3.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin inkişaf meyilləri və istiqamətləri	139
3.2. Gömrük tarif tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi....	157
3.3. Gömrük tarif tənzimlənməsinin prinsipləri. Tarif və qeyri-tarif metodları.....	182
IV Fəsil. Gömrük tarif və rüsumlarının əsas elementləri və problemləri.....	198
4.1. Gömrük tariflərinin təsnifatı.....	198
4.2. Gömrük rüsumları və onların tətbiqi xüsusiyyətləri	209
4.3. Tarif güzəştlərin və onların tətbiqinin problemləri ..	236
V Fəsil. Gömrük vergi və rüsumları mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	262
5.1. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində gömrük tariflərinin rolunun artması	262

5.2. Bütjə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergiləri və rüsumlarının kompleks təhlili	281
5.3. Xarji iqtisadi əlaqələrin inkişafında gömrük vergilərinin rolu və onun təkmilləşdirilməsi məsələləri ..	301
VI Fəsil. Müasir dövrdə Azərbaycanın xarji iqtisadi əlaqələri və onun perspektivləri.....	330
6.1. Azərbaycanın xarji iqtisadi əlaqələri və rüsumların koordinasiya məsələsi	330
6.2. Rüsumların unifikasiyası.....	345
6.3. Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşəilatına (ÜTT) qəbul edilməsinin perspektivləri.	357

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dünya ölkələri ilə sıx əməkdaşlıq etməyə başladı. Keçid dövrünü yaşayan respublikamızın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün təşkil edilməsi məsələsidir. Bu işdə xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi mühüm rol oynayır.

Hal-hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin gömrük xidməti sahəsində təcrübələrini öyrənmək, onlarla sıx əlaqə saxlamaq, Azərbaycanın gömrük xidmətini əsaslı şəkildə yenidən qurmaq və inkişaf etdirmək qarşısında duran ən böyük vəzifələrdən biridir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasında gömrük orqanlarının rolu olduqca böyükdür. Bu işdə dövlətin gömrük siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi olduqca vacibdir.

Hal-hazırda həyata keçirilən uğurlu islahatların reallaşmasında dövlətin gömrük siyasəti mühüm rol oynayır. Bu haqda Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev göstərirdi ki, «Hər bir müstəqil dövlətin özünəməxsus, onun müstəqilliyini təmin və təşkil edən orqanları, strukturları olub ki, onlardan biri də gömrük xidmətidir. Bu dövlət müstəqilliyinin həm iqtisadi, həm də siyasi nöqtəyi-nəzərdən təmini və inkişafı üçün çox mühüm və zəruridir».

Keçid dövrü şəraitində Azərbaycan dövləti dünya təsərrüfat sisteminə sıx inteqrasiya olunmaq, onlarla iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulmasına böyük əhəmiyyət verir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev cənabları ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi, gömrük sahəsində də böyük uğurların olmasını öz çıxışlarında dəfələrlə vurğulayır. Son illər Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsində və onun yerli orqanlarında Ümumdünya Gömrük Təşkilatının mühüm sənədlərinə, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinə və «Gömrük tarifi haqqında» Qanuna, gömrük işinə dair digər normativ-hüquqi aktlara uyğun olaraq ölkənin iqtisadi mənafeyinin və təhlükəsizliyinin qorunması, gömrük nəzarətinin müasir tələblər səviyyəsində təşkili, maliyyə intizamının və vergitutma bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində bir sıra məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası hal-hazırda Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması istiqamətində danışıqlar gedir və gömrük siyasəti bu istiqamətdə qurulur. Gömrük siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini isə gömrük tarif tənzimlənməsi təşkil edir. Burada gömrük tariflərinin tətbiqinin himayədarlıq (proteksionist) və azad ticarət siyasətinin formalaşdırılması ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, gömrük tarifləri və rüsumları dövlətin ticarət siyasətinin əsas

vasitələrindən biridir. Buna görə də milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında gömrük tariflərinin rolu, gömrük tarif tənzimlənməsinin dövlətin gömrük işi sistemində yeri, dünya dövlətlərinə inteqrasiya prosesi ilə gömrük tarif tənzimlənməsi arasında qarşılıqlı əlaqə, xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif və qeyri-tarif tənzimlənmələri arasında qarşılıqlı əlaqə, gömrük rüsumlarının müxtəlif istiqamətlərdə təsnifatı və onların spesifik xüsusiyyətlərinin, dünya dövlətləri ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının mövcud beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrinin formalaşması və inkişafı meyllərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

I FƏSİL. MİLLİ İQTİSADİYYATIN FORMALAŞMASI İLƏ GÖMRÜK SİYASƏTİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

1.1. Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafının xüsusiyyətləri

Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında bazar mexanizmi və dövlətin müdaxiləsi siyasətinin tədqiqini iqtisadi nəzəriyyənin aktual bir probleminə çevirmişdir. Belə bir şəraitdə ümumbəşəri inkişaf meylləri ilə spesifik milli inkişaf modellərini uzlaşdıraraq məhz respublikamıza xas səmərəli keçid və inkişaf konsepsiyasının işlənilib hazırlanması və prosesdə dövlət tənzimlənməsinin yeri və rolunun düzgün müəyyənləşdirilməsi nəinki nəzəri, eləcə də əməli əhəmiyyət kəsb edir. Keçid dövründə bu problemlərin həlli respublikamızda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan transformasiya dəyişiklərinin milli təkrar istehsal problemlərinin səmərəliliyi ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda həll edilməlidir. Bu konkret problemlərlə yanaşı keçid mərhələsində respublikamızda işlənilib hazırlanan inkişaf modelinin qarşısında bir tərəfdən bazar iqtisadiyyatı keçidlə bağlı olaraq sosial-iqtisadi münasibətləri baza sisteminin tələblərinə uyğun yenidən qurmaq, digər tərəfdən isə Azərbaycanın suveren dövlətə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq təkrar istehsal prosesinin müstəqil xarakter daşdığı müasir

dövrde ölkəmizin siyasi, iqtisadi müstəqilliyini reallaşdırmağa imkan verən sağlam milli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq vəzifəsi dururdu.

Keçid dövründə formalaşan milli iqtisadiyyatı jəmiyyətdə sistem dəyişikliklərinin xüsusi şəraitinin, həyata keçirilən iqtisadi siyasətin, daxili və xarici amillərin, habelə müxtəlif sosial-iqtisadi proseslərin nətiyyəsi kimi formalaşır.

Milli iqtisadiyyat problemi öz köklərini siyasi iqtisadi tarixi məktəbinin nümayəndələri olan Q.Şmoller, V.Zombart, M.Veber və A.Oykenin tədqiqatlarından götürülür. Məlum iqtisadi ədəbiyyatda «milli iqtisadiyyat» anlayışına verilən başlıca tariflərin araşdırılması onu aşağıdakı kimi dəyərləndirməyə imkan verir:

-milli iqtisadiyyat hər hansı bir təsərrüfat forması və ya formasiya ilə bağlı bir kateqoriya olmayıb, özündə jəmiyyətin iqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf pillələri, strukturu, xüsusiyyətlərini milli xüsusiyyətlər baxımından əks etdirir.

-milli iqtisadiyyat dedikdə söhbət heç də bir millətə mənsub iqtisadiyyatdan getmir. Bu bütöv jəmiyyət, ümumdövlət səviyyəsindən fəaliyyət göstərən və həmin jəmiyyətdə yaşayan bütün xalqa məxsus və onun mənafeələrini əks etdirən iqtisadiyyatdır.

-milli iqtisadiyyat dedikdə beynəlxalq iqtisadiyyatla qarşılıqlı əlaqə və asılılıq halında olan ayrı-ayrı ölkələrin

inzibati ərazi sərhədləri üzrə təbii joğrafi, sosial-iqtisadi və texniki-texnologici fərqlərinə görə bölünən müstəqil təsərrüfat sistemi başa düşülür.

-milli iqtisadiyyat bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıqda olan müstəsna dərəcədə mürəkkəb ümumiqtisadi, regional və ölkənin iqtisadi proseslərinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Ümumən milli iqtisadiyyat anlayışlarına verilən bu xarakteristikalarda razılışmaqla yanaşı onu qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyat özünün daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına malik hər hansı bir ölkənin hüduqları çərçivəsində fəaliyyət göstərən milli təkrar istehsalı əhatə edən institusional quruluş, milli dəyərləri, mentaliteti, əhalisinin iqtisadi təkəkkürü ilə fərqlənən, tarixi varisliyi özündə əks etdirən mürəkkəb bir sosial-iqtisadi təsərrüfat orqanizmidir.

Keçid dövründə formalaşan milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini anjaq iqtisadi göstərijilərlə xarakterizə etmək qətiyyən düzgün olmazdı. «XX əsrdə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyəti, şübhəsiz ki, Azərbaycanın müstəqil dövlətinin yaradılmasıdır... Məhz bu müddət ərzində Azərbaycan xalqı öz müstəqil dövlətinin konstitusiyasını qəbul etmişdir... yaşayışımızın bütün sahələrini əhatə edən köklü dəyişikliklər əldə edilmiş və islahatlar həyata keçirmiş, bu proses bu gündə davam edir. Eyni zamanda son

onillikdə makroiqtisadi göstərijlərin dinamikasında çox müsbət nəticələr əldə etmişdir». Eyni zamanda bu illərdə sosial-iqtisadi inkişafın elmi təhlili bu prosesləri bir mənalı qiymətləndirməyə imkan vermir.

Bütün bunları nəzərə alaraq milli iqtisadiyyatın formalaşması gedişində respublikamızda baş verən sosial-iqtisadi prosesləri tədqiq edərkən müxtəlif iqtisadi məktəblərin inkişafa yanaşma metodologiyası və qiymətləndirməsi üsullarından kompleks şəkildə istifadə etməyə çalışmaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı şəraitdə keçid dövrünün inkişaf modelinin işlənilməsi obyektiv və subyektiv amillərin nisbətinin gözlənilməsini tələb edir.

Milli iqtisadiyyatlar inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq müxtəlif quruluşa malik olurlar. Belə ki, məlum tarixi, iqtisadi, təbii və s. şərtlərdən asılı olaraq ayrı-ayrı ölkələr müxtəlif qrup məhsullar üzrə ixtisaslaşırlar. Buna uyğun olaraq, son nəticədə əmtəə, xidmət və kapitalların idxal və ixrajının həjmi və quruluşu iqtisadiyyatın strukturundan, xüsusən, xarici iqtisadi əlaqələrin xarakterindən çox asılı olur. Bu məqsədlə milli iqtisadiyyatın xarakterinə beynəlxalq ticarətin təsirini aşkara çıxarmaq üçün aşağıdakı göstərijilərdən istifadə məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

1. Ölkənin əhalisinin beynəlxalq ticarətdən asılılıq əmsalı. Bu ölkə daxilində istehlak olunan bütün əmtəə və xidmətlərin xaricdən daxil olan əmtəə və xidmətlərin həjminə nisbəti kimi müəyyən olunur;

2. İdxal və ixraja meyllilik. Bu idxal və ixrajin milli gəlirə nisbəti kimi müəyyən edilir;

3. İdxal və ixrajin elastikliyinə, qiymətə və gəlirə nisbəti. Bu gəlir və qiymətin nisbi dəyişməsindən asılı olaraq idxal və ixrajin nisbi dəyişməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçən XX əsrin sonunju qərinəsində dünyada baş verən proseslər nəinki, artımın mərhələlərini, eləjə də onun amillərinin nisbətini, hətta məqsədini mühüm dəyişikliklərə uğratdı.

Belə ki, 80-ji illərdə iqtisadi artımı inkişafın məqsədi elan edən Dünya Bankı 1991-ji ildə hazırladığı məruzədə yazılır: «...inkişafın məqsədi əhalinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Orada qeyd olunur ki, həyatın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, gəlirlərin səviyyəsinin artırılması ilə yanaşı təhsilin, sağlamlığın, ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasını, imkanların bərabərliyini, şəxsi azadlığın genişləndirilməsini nəzərdə tutur».

Həmin konsepsiyaya uyğun olaraq inkişaf çoxplanlı bir proses olmaqla insanların davranışında, sosial strukturunda, ijtimai institutlarda, həyat səviyyəsindəki qeyri-bərabərliyi

yumşaldan, işsizliyi azaldan, iqtisadi artımı sürətləndirən bir prosesdir.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində inkişaf təmin edən iqtisadi və qeyri-iqtisadi amilləri ətraflı təhlil edərək 1971-ji ildə nobel mükafatı almış Saymon Kuznets iqtisadi artımın üç əsas jəhətini qeyd edir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təjribəsi göstərir ki, iqtisadi artımın qeyd olunan üç əsas jəhəti və altı amilin fəaliyyətindən yüksək son nəticələr əldə olunması, bazar mexanizmi konsepsiyası daxilində müvafiq iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsini tələb edir. Bununla yanaşı bir çox ölkələrin, xüsusən Yaponiya, Jənubi Koreya və digər Şərqi Asiya ölkələrinin, o jümlədən, inkişaf konsepsiyası daha çox iqtisadi nəzəriyyənin milli sisteminə söykənən almaniyanın təjribəsi sübut edir ki, iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq üçün ölkədə mütərəqqi iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması kifayət deyildir. Dünya ölkələrinin təjribəsi göstərir ki, jəmiyyətin inkişafının ümdə problemlərini həll edə bilmək bəjarığı anjaq, düzgün seçilən iqtisadi siyasətlə müəyyən olunmur.

Bu baxımdan biz nəzəriyyəçilərin o fikri ilə tam şərikik ki, iqtisadi tərəqqi anjaq iqtisadi hal olmayaraq, insan həyatının həm maddi, maliyyə, siyasi və s. tərəfləri ilə bağlı bir problemdir. Çünki, keçid mərhələsində ölkənin siyasi

strukturu, müxtəlif iqtisadi maraqların uzlaşma dərəcəsi və mənəvi dəyərlər inkişaf prosesinə mühüm təsir göstərirlər. Buna görə də, keçid dövründə formalaşan milli iqtisadiyyat sosial-iqtisadi sistem kimi nəzərdən keçirilməklə yanaşı, həmin proseslər beynəlxalq və qlobal şəraitdə öyrənilməklə, iqtisadi və qeyri-iqtisadi amillər arasındakı qarşılıqlı əlaqə də nəzərə alınmalıdır. Jəmiyyətin inkişafının xarakterinə təsir göstərən qeyri-iqtisadi amillərə bir qayda olaraq insanların həyata, hakimiyyətə, işə münasibəti; dövlət və xüsusi, bürokratik və inzibati strukturları; dini, mədəni əlaqələri, torpaqdan istifadə sistemi; hökumət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyi, ədalətliliyi; qərarların qəbul olunması reallaşdırılmasında əhalinin iştirakı dərəcəsi və forması və s. daxil edilir.

Hazırda keçid mərhələsində müstəqil dövlətə çevrilən, eyni vaxtda yeni iqtisadi sistemə keçən, xüsusən, ərazisi təjavüzə məruz qalan Azərbaycanda makroiqtisadi milli məqsədlər, milli mənafeələr iqtisadi inkişafın xarakterinə güclü təsir göstərir. Keçid dövründə ölkəmizin qarşısında duran ən başlıca makroiqtisadi məqsədlər hər şeydən əvvəl, birincisi, sosial-iqtisadi inkişafın vəhdətinin təmin edilməsi və respublika ərazisində vahid iqtisadi məkanın bərpa edilməsini; ikincisi, milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini; üçüncüsü, milli iqtisadiyyatın mümkün

qədər beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını; dördüncüsü, jəmiyyətdə sosial sabitliyin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsini tələb edir.

Hazırkı şəraitdə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə milli iqtisadiyyatın inkişaf konsepsiyasının işlənilib hazırlanması hər şeydən əvvəl inkişafın üstünlüyü və milli prioritetlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Dünya ölkələrində inkişaf üstünlüyünün formalaşmasının müxtəlif modelləri mövjudur. Belə ki, sənayejə inkişaf etmiş ölkələrdə rəqabət üstünlüyü daha çox elmi-texniki tərəqqi və texnologi təkmilləşmə əsasında əmək məhsuldarlığını yüksək səviyyəsi ilə təmin olunur. Bir qayda olaraq, bu da ölkə əhalisinin yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsi ilə müşayət olunur. Eyni zamanda xüsusən, keçid dövründə olan ölkələrdə ilkin mərhələdə rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi daha çox əhalinin aşağı həyat səviyyəsi və əmək haqqının təmin edilməsi hesabına əldə olunur.

Hazırkı şəraitdə Azərbaycanın yeni iqtisadi sistemə keçməsi respublikamızda ayrı-ayrı sahələrin və bütünlükdə ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüyünün yeni meyar və ölçülərə söykənməsini tələb edir. Bu isə öz növbəsində bir çox hallarda yeni müəyyənləşən iqtisadi inkişaf konsepsiyasında ənənəvi ilkin şərtlərdən və

imkanlarından, amillərindən imtina edilməsini qarşıya qoya bilər. Keçid dövründə ölkəmizdə iqtisadiyyatın bazarın tələblərinə uyğun yenidən qurulması və onun rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi, innovasiya proseslərinin kəskin güclənməsini tələb edir.

Gələcək dövr üçün respublikamızda ümumi inkişaf konsepsiyası daxilində qeyd olunan amillər üzrə respublikamızda ayrı-ayrı sahələrin inkişafı ilə bağlı rəqabət üstünlüklərin müəyyənləşdirərkən resurlar balansı və onlardan səmərəli istifadə olunması hökmən nəzərə alınmalıdır. Həm də bir jəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, qeyd olunan resurslar, amillər (xüsusən elmi-texniki biliklərə malik insanların, ölkədən kapital axını) ölkədən kənara çıxarıldıqda o, bununla da rəqabət üstünlüyündən çıxmış olur və əksinə, onlardan yaradılma bazası genişləndikjə, təkmilləşdikjə həmin üstünlüyün müddəti və imkanları əsaslı surətdə artır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir sahənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və yaxud zəifləməsinə ölkədə seçilən milli üstünlüklər və iqtisadi tərəqqinin konsepsiyası da mühüm təsir göstərir. Belə ki, makroiqtisadi səviyyədə milli iqtisadiyyatın quruluşu əslində, ölkədə mövjud istehsal resurslarının istifadəsi nisbətində yaranmış faktiki vəziyyəti əks etdirir. Bu isə nəticədə ijtimai əmək bölgüsü ilə müəyyən

olunan resursların bölgüsü milli gəlirin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi istehlakına mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan hər hansı bir ölkədə resurslar balansı, milli iqtisadiyyat və milli bazarın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bununla belə əsas problem bu resurslardan neçə istifadə olunması ilə bağlıdır.

Milli iqtisadiyyatın tamlığı və yetkinliyini xarakterizə edən üçünjü qrup, meyarlar institutsional amilləri. Başqa sözlə iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasını, bu proseslərdə dövlətin rolunun müəyyənləşdirilməsini, habelə hazırlanmasını, bazar subyektlərinin hüquqi münasibətlərinin milli iqtisadiyyatın formalaşmasına xidmət etməsini nəzərdə tutur.

Milli iqtisadiyyatın formalaşmasını nəzərə jəhətdən təhlil edən iqtisadçılar milli bazar kateqoriyasına xüsusi əhəmiyyət verirlər, həmin fikrin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinə yuxarıda qeyd olunan amillərlə yanaşı milli şəraitdə, başqa sözlə milli təsərrüfatın quruluşu. Milli mədəniyyət, dövlət idarə işçilərinin mentaliteti, hətta ölkənin tarixi və s. də mühüm təsir göstərir.

Beləliklə, milli bazar dedikdə hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradan, onu stimulluşdıran sosial-iqtisadi, ijtimai, tarixi mühit, nəhayət milli mentalitetə

əsaslanan inkişaf konsepsiyasının olmasını nəzərdə tutulur. Məhz elə buna görədir ki, Çin, Yaponiya, Jənubi Koreya kimi ölkələrdə inkişafın hərəkətveriji qüvvələri, mənbələri, məlum klassik bazar prinsipləri ilə izah oluna bilmir. Burada ən mühüm problem respublikamızın iqtisadi inkişafının, milli beynəlmiləl, daxili və xariji, liberal, proteksionist prinsiplərinin əlaqəli, optimal nisbətdə reallaşdırılmasıdır. Beləliklə, hər hansı bir ölkənin milli iqtisadiyyatı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda fəaliyyət göstərən mürəkkəb janlı bir sosial-iqtisadi orqanizm kimi fəaliyyət göstərir.

Milli iqtisadiyyatın ümumdünya təsərrüfatında oynadığı rol və onun yeri, hər şeydən əvvəl həmin dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, məhsullarının dünya bazarında rəqabət apara bilmək bəjarığı ilə yanaşı onun iqtisadi potensialının həjmi ilə müəyyən olunur. Hər bir ölkənin iqtisadi potensialı, orada istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin həjmi, quruluş və texniki səviyyəsi, milli məhsulun quruluşunda dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli məhsulların xüsusi çəkisi, habelə ölkə daxilində və xarijində yığılmış maddi və digər sərvətlərin kəmiyyəti ilə müəyyən olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf səviyyəsini iqtisadi potensialını, həm də yaxın vaxtlarda hərəkətə gətirilə bilən imkanlar baxımından qiymətləndirmək məqsədəuyğun olardı.

İqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün son illərdə BVF tərəfindən irəli sürülmüş müqayisəli göstərijilər sistemi geniş tətbiq olunur. Bu göstərijilər sistemi qiymətin və xərjlərin səviyyəsini inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstərijiləri ilə müqayisə etmək üçün hazırlanır.

Dünya ölkələrinin təjribəsi göstərir ki, hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatın formalaşmasında bu və ya digər amilin rolu müxtəlif ola bilər. Burada əsas məsələ mövjud iqtisadi potensialdan və subyektiv amillərdən mümkün qədər səmərəli və məqsədyönlü istifadə olunması məsələsidir.

Keçid mərhələsində baş verən sistem dəyişiklikləri və bütünlükdə mövjud reallıqlar respublikamızda iqtisadi artım probleminin özünün qoyuluşuna, tədqiqinə spesifik prinsip, meyar və yeni nəzəri əsaslarla yanaşılmasını tələb edir. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, indiki şəraitdə iqtisadi artımın mənbələri, amilləri, hərəkətveriji qüvvələri, stimulları və nəhayət ijtimai mühit əsaslı deformasiyaya uğramışdır. Bunları nəzərə alaraq perspektiv baxımdan bu problemə bu gün «İqtisadi artımın təmin olunması» kimi deyil, «İqtisadi artımın bərpa olunması» və «keyfiyyətin təmin olunması» kimi yanaşılmasını məqsədəuyğun hesab edirik. Son nəticədə iqtisadi artım problemlərinin öyrənilməsi həllediji dərəcədə keçid dövrü iqtisadiyyatının fəaliyyətinin qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur.

Ən mühüm problemlərdən biri də ondan ibarətdir ki, jəri problemlərin təzyiqi altında həyata keçirilən iqtisadi siyasət respublikamızın iqtisadi müstəqilliyinə, iqtisadi təhlükəsizliyinə və perspektivdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan makroiqtisadi məqsədlərin həyata keçirilməsinə, nəinki, xələl gətirməsin, əksinə onların daha yaxşı reallaşdırılması üçün maddi bazanın yaradılmasını təmin etsin.

Hazırkı şəraitdə respublikamızın müstəqil dövlətə çevrilməsi nəticəsində, onun xarici iqtisadi əlaqələrinin xarakteri. prinsipləri və meyarları əsaslı surətdə dəyişmişdir. Müasir şəraitdə, Azərbaycanın dünya bazarına sərbəst çıxmaq və kapitalların beynəlxalq hərəkətinə birbaşa müstəqil surətdə qoşulmaq imkanı əldə etmişdir. Odur ki, indiki şəraitdə xarici iqtisadi əlaqələrin saldosu və xarakteri iqtisadi artımın surətini və keyfiyyətini müəyyən edən mühüm bir amilə çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kifayət qədər iqtisadi potensialın mövjudluğu hələ onun avtomatik reallaşdırılmasını, başqa sözlə, iqtisadi inkişafın yüksək səviyyəsini birbaşa təmin etmir. İqtisadiyyatda vaxtaşırı olaraq baş verən dəyişikliklər, son nəticədə mövjud texnologiyaların dəyişilməsinə səbəb olur. Bu zaman baza sahələrində baş verən elmi-texniki yeniliklər, istehsalın

miqyasının kəskin artmasına səbəb olmaqla yanaşı, eyni zamanda iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirilməsini də stimullaşdırır. Bu da öz növbəsində iqtisadi inkişafın dalğavari hərəkətinə səbəb olur.

XX əsrin 70-ji illərdə BMT (Stokholmda 1972-ji il) dünya birliyi qarşısında yeni bir istiqaməti davamlı inkişaf yolunu müəyyənləşdirdi. Daha sonra 1992-ji ildə Rio-de Caneyroda qlobal, regional və ekoloci problemlərin birgə həlli problemi irəli sürüldü və nəhayət 2002-ji ilin sentyabr ayında Yohannesburqda ümumdünya sammitində davamlı inkişafı təmin etmək üçün qlobal problemlərin həlli üzrə birgə fəaliyyət planı qəbul edildi.

BMT təlimatında «davamlı inkişaf» dedikdə, elə inkişaf başa düşülür ki, bu günkü problemlər həll edilərkən, gələcək nəsillərin mənafeyinə ziyan gətirilmir. Əlbəttə problemin bu jür xarakterizə edilməsi onun mahiyyətini tam dərk etməyə imkan vermir.

Bu baxımdan «davamlı inkişaf» problemi bərpa olunan resurslardan səmərəli istifadəni, başqa sözlə, gələcəkdə onun kifayət həjmdə təkrar istehsalını xarakterizə edən «davamlı istifadə» anlayışında nəzərdə tutulan məsələlərlə birgə həllini tələb edir. Həm də davamlı inkişaf iqtisadi sosial, ekoloci problemlərin müxtəlif səviyyələrdə birgə həllini tələb edir. Deməli. «davamlı inkişaf» iqtisadi artımın

hər bir konkret halda iqtisadi sistemin potensial imkanlarının üstələməsini qəbul etmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövjud problemlərin konkret həlli istiqamətləri BMT-nin davamlı mövjudluq strategiyasında öz əksini tapmışdır. Biz tədqiqat gedişində həmin istiqamətləri ümumbəşəri bir problem kimi qəbul etməklə yanaşı keyfiyyət baxımından qiymətləndirərkən, ölkəmizin qarşısında duran kəskin problemlərə üstünlük verəjəyik.

İqtisadi artımın təmin edilməsində ayrı-ayrı amillərin rolu müxtəlif elmi məktəblərin nümayəndələri tərəfindən eyni mənalı qiymətləndirilmir. Belə ki, Keynsçilər milli məhsulların artımını təmin etmək üçün məjmu xərləri artırmağı təklif edirlər. Bu isə öz növbəsində faiz dərəcəsini aşağı salmaq yolu ilə investisiyanın stimullaşdırılmasını tələb edir. Bunun əksinə olaraq, «təklif iqtisadiyyatı» təliminin isə vergini azaltmaq yolu ilə investisiyanı stimullaşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirlər. Əgər iqtisadi inkişaf yollarına dair bu təlimlərə daha geniş miqyasda nəzər yetirsək, onda məlum olur ki, əslində onların biri, heç də digərini istisna etmir. Sadəjə olaraq, keyns məktəbinin nümayəndələri öz tədqiqatlarında qısamüddətli məqsədləri, «təklif iqtisadiyyatı»nın tərəfdarları isə tədqiqatlarında uzunmüddətli məqsədlərin reallaşdırılmasını əsas götürürlər.

Respublikamızın bu günkü reallığı uzunmüddətli məqsədli bu gün nəzər almağa və reallaşdırmağa imkan verməsə də, çalışmaq lazımdır ki, jəri sabitləşmə və böhrandan çıxış tədbirləri gələjəkdə uzunmüddətli məqsədlərin reallaşdırılmasına xələl gətirməsin və mümkün qədər gələjək inkişafın maddi zəminin yaradılmasına xidmət etsin.

Qeyd olunan, bütən bu amillərin əməli tətbiqi və onların sosial-iqtisadi nətiyələrinin təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, jəmiyyətdə həyata keçirilən texniki və texnologi yeniliklər son nətiyədə iqtisadi artımın və sistemin dalğavari inkişafına səbəb olur.

İqtisadi artımın keyfiyyətinin təmin edilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri də ümumi müvazinətin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bir iqtisadi kateqoriya kimi müvazinət anlayışı, hər şeydən əvvəl iqtisadi imkanların ijtimai məqsədlərin yerinə yetirilməsi dərjəsinə uyğunluğunu nəzərdə tutur. Hər hansı bir konkret dövrdə iqtisadi inkişafın xarakteri və jəmiyyətdə üstün tələblər dəyişdiyinə görə resurslara olan tələbat da dəyişir ki, belə bir şəraitdə də müvafiq olaraq yeni yaranan tarazlığı təmin etmək üçün yeni proporsiyalar formalaşmalıdır. Jəmiyyətdə əsaslı islahatlar aparıldığı, siyasi sabitliyin pozulduğu, həmçinin təbii fəlakətlər baş verdiyi dövrdə ümumi müvazinət daha sürətlə keçirilir. Bunula yanaşı, iqtisadiyyatda müvazinətin təmin

edilməsi ölkənin onun iqtisadi resurslarından mümkün qədər səmərəli istifadə olunması ilə gələcək inkişaf üçün müvafiq ehtiyatların saxlanılmasını da nəzərdə tutur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi tarazlığın təmin edilməsi daha çox istehsalın ümumi strukturunun istehlakın quruluşuna uyğunlaşdırılmasını təmin edir. İqtisadi müvazinət nəzəriyyəsinin öyrənilməsi eyni zamanda mühüm əməli əhəmiyyəti kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən respublikalarda təkrar istehsalın xarakterinin dəyişməsi, əmək bölgüsü və kooperasiyanın vəziyyəti, habelə, iqtisadiyyatın başlıca proporsiyalarının nisbəti və dinamikasının kəskin dəyişməsi, keçid mərhələsində mövcud olan qeyri-sabit ijtimai münbit iqtisadiyyatın müvazinətinin daha çox inzibati amillərlə tənzimlənməsini obyektiv zərurətə çevirir. Əks təqdirdə bu problemləri bazar münasibətlərinin həll edəjəyinə ümid bəsləyib gözlənilməsi iqtisadiyyatı bərhad vəziyyətə salmaqla, əhalinin qısamüddətə normal həyat şəraitinin pozulmasına gətirib çıxartdı.

İnzibati-amirlik sistemindən bazar sisteminə keçid mərhələsində olan respublikamızda iqtisadiyyatda müvazinətin yaradılması bazar və inzibati tənzimləmə mexanizmlərinin qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda tətbiqini bir çox hallarda isə mövcud konkret sosial-iqtisadi şərait və milli

reallıqlar bir çox hallarda qeyri-adi, bəzər də fəvqəladə tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində uzunmüddətli iqtisadi artımın təmin edilməsində milli iqtisadiyyatın inkişafının idarə olunmasının bazar və qeyri-bazar əsaslarının optimal nisbətini gözlənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan keçid mərhələsində inkişafın planlaşdırılması prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. «İnkişafın planlaşdırılması» anlayışı qərb ədəbiyyatına 60-ji illərdə daxil olmuşdur. Doğrudur, həmin dövrlərdə keçmiş sosialist ölkələrində və kapitalist dövlətlərində inkişafın planlaşdırılması anlayışı müxtəlif jür başa düşülür. Lakin, son illərdə bazar sistemini dünyada hökmran iqtisadi sisteme çevrilməsi inkişafın planlaşdırılması anlayışının mahiyyətinə də əsaslı təsir göstərmişdir. Belə ki, həmin nəzəriyyələrə görə inkişafın planlaşdırılmasında başlıca məqsəd, inkişafa mane olan mürəkkəb təşkilatı – hüquqi strukturları mərhələ-mərhələ tədrijən aradan qaldırmaqla, təkmilləşdirmə əsasında sabit iqtisadi artıma və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Aydın ki, azad rəqabətin fəaliyyəti və mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi şəraitində həyata keçirilən iqtisadi artım bir qayda olaraq, əmtəə və xidmətlərin kəmiyyət artımı ilə yanaşı onların yüksək keyfiyyətinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Əks

təqdirdə, istehsalçılar rəqabətə davam gətirə bilmədiklərinə görə müflisləşib sıradan çıxarlar. İnkişafın planlaşdırılması tədbirlərinin reallaşdırılmasında başlıca problem iqtisadi proseslərin həllində institusional dəyişikliklərin mərhələləyi və təkamülü prinsiplərinin gözlənilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inkişaf çox amilli, ziddiyyətli və əməli jəhətdən ölçülməsi çətin olan mürəkkəb bir prosesdir. Bütün bunları nəzərə alaraq, iqtisadçılar iqtisadi artımın dinamikasını əmtəə və xidmətlərin həjminin dəyişməsinə xarakterizə edən göstərijilərdən birinin timsalında təhlil edirlər. Onu göstərmək vacibdir ki, iqtisadi artımın sürətli, sıfır və hətta mənfəi səviyyəsi iqtisadiyyatın qənaətbəxş inkişafı və yaxud da böhran vəziyyətində olması haqqında tam fikir yürütməyə imkan vermir. Misal üçün, quruluş irəliləyişləri nəticəsində ölkədə bir qrup məhsulların istehsalının azalması və müvafiq surətlərdə digərlərinin artması şəraitində onların dinamikası iqtisadi inkişafın xarakterinə uyğun gəlməyə bilər. Bu prosesə milli məhsulun fond, material və əmək tutumunun müxtəlif istiqamətdə dəyişməsi həlledici təsir göstərir.

Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, müstəqillik əldə etmiş və yeni iqtisadi sistemə keçid ərəfəsində olan respublikamız üçün bütün bu problemlərin nəzəri jəhətdən tədqiqi və onun dövlətin iqtisadi siyasətində nəzərə artması mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Lakin, burada nəzərə alınmamalıdır ki, məlum nəzəri dünya inkişaf modelləri nə qədər əhəmiyyətli olsa da, son nəticədə həmin prinsiplərin səmərəli reallaşdırılması onların iqtisadi sistemin konkret reallıqlarını, maddi mənafeələrini nə dərəcədə nəzərə almasından çox asılı olajaqdır.

Respublikamızın iqtisadiyyatı sabit artım mərhələsinə daxil olması, sosial-iqtisai, demoqrafik, ekoloji problemlərinin dinamik tarazlığına istiqamətlənən yeni tipli milli iqtisadiyyatın yaradılmasını tələb edir.

XX əsrin 70-ji illərində məşhur «roma klubu»nun üzvləri «İnkişafın həddi» konsepsiyasını irəli sürəndə bir çoxları belə hesab edirlər ki, artıq tərəqqi haqqında düşünmək qeyri-mümkündür, çünki, dünyada artmaqda olan əhali üçün ərzaq məhsulları kifayət etməyəjəkdir. Sonralardan təklif olunan inkişaf modellərində dünya vahid bir sistem kimi deyil, ayrı-ayrı qrup ölkələrin məjmusu kimi nəzərdən keçirildir. Bu nəzəriyyələrə görə donor ölkələrinin zəif inkişaf etmiş ölkələrə yardımı nəticəsində dünyada ölkələrin inkişaf səviyyəsində fərq azalajağı gözlənilirdi. Lakin, dünya iqtisadiyyatının sonrakı inkişafı bu proqnozların yanlış olduğunu sübut etdi.

Bu gün dünya iqtisadiyyatında türk dilli respublikalar müəyyən yer tutur. Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və s.

90-ji illərdə SSRİ-nin dağılması nəticəsində yaranan bu ölkələr (Türkiyə istisna olmaqla) özlərinin təbii-mineral ehtiyatlarına və əlverişli geojoğrafi mövqeyinə görə tədrijən dünyada baş verən inteqrasiya proseslərində mühüm rol oynamağa başlamışlar. Bu gün dünya ÜDM-nin 1,44%, sənaye məhsulunun 1,29% verən 6 müstəqil dövlətin rolu görünür yaxın gələjəkdə xeyli artıqdır. Xüsusən, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistanın neft-qaz istehsalının artmasına, Özbəkistanın polimetal yataqlarının mənimsənilməsi və təsərrüfat məhsullarının çoxaldılmasına güclü xarici sərmayə qoyuluşunun kəskin artması dediklərimizə əyani misal ola bilər. Bir jəhəti də nəzərdən almaq olmaz ki, 33 ölkəni əhatə edən böyük «İpək yolu»nun əsas hissəsi bu ərazidən keçəjəkdir. Hesablamalara görə dünyanın kəşf edilmiş qeyri neftli-qazlı sahəsinin təxminən 6,6% bu ölkələrin payına düşür. Doğrudur, dünya tarixi təjribəsi göstərir ki, zəngin təbii sərvətlərə malik ölkələrin iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin güclü təzyiqinə məruz qalmışlar. Qeyd olunan, ərazijə qonşu türkdilli ölkələrin sağlam siyasi, iqtisadi əməkdaşlığı onların inkişafında mühüm amil rolunu oynaya bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrdə bazar iqtisadiyyatı yolu ilə ölkələr, iqtisadi inkişafda daha bütün nailiyyətlər əldə etmişlər. Lakin, hər hansı halda iqtisadi artımın hərəkətveriji qüvvələri təhlil edilərkən, bu prosesə təsir göstərən daxili, xarici, eyni zamanda obyektiv və subyektiv amillər, tarixi şərait və s. nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, hər hansı bir konkret ölkədə uzun bir dövr ərzində iqtisadi artıma nail olunmasında obyektiv amillərlə yanaşı, müstəsna rol həmin dövrdə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin bu tələblərə cavab verməsindən asılıdır.

Keçid ilkin mərhələsində respublikamızda iqtisadiyyatın ilkin bölməsinin (həllədiji sənayenin) xüsusi çəkisi yüksəlmiş, emal sənayesinin xüsusi isə müvafiq surətdə aşağı düşmüşdür. Bu baxımdan yaxın gələcək üçün respublikamızda işlənən inkişaf konsepsiyasının ana xəttini birinjinin rifahının təmin edilməsi ilə yanaşı, emal sənayesinin inkişafına həllədiji əhəmiyyət verilməlidir. Digər tərəfdən, ÜDM-in strukturunda emal sənayesinin xüsusi çəkisinin artırmadan respublikamızda normal və səmərəli təkrar istehsal prosesini yaratmaq, inkişaf etdirmək, məşğulluğu, sosial problemlərin həllini təmin etmək və ən başlıjası isə respublikamızı uzunmüddətli, sabit dinamik inkişaf edən bir ölkəyə çevirmək mümkün deyildir. Bu baxımdan yaxın gələcək üçün ən başlıja məqsəd ilkin

mərhələdə hasilediji sənayesinin inkişafından yaranan texniki, maliyyə və digər imkanları emalediji sənaye sahələrinin inkişafının «lokomotivinə» çevirməkdən ibarətdir.

Ümumən, son illərdə respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın faktiki materiallar və bu proseslərin rəsmi dövlət sənədlərində qiymətləndirilməsi əsas götürülərək araşdırılması keçid mərhələsində onu aşağıdakı mərhələlərə bölməyi imkan vermişdir.

I mərhələ. İqtisadi artımın və investisiyanın artım sürətinin güclənməsi və ÜDM-in sürətlə artması (böhrandan sonra, ümumiyyətlə əksər dünya sahələrində belə hal müşahidə olunur). Çünki, keçidin ilkin mərhələsində istehsalın həjmi o qədər aşağı düşmüşdür ki, istehsalın artımında kiçik bir irəliləyiş, nisbətən yüksək artımla müşahidə olunur (başqa sözlə, artımın hər elmtutumu çox az olur). Həm də, sabitləşmə mərhələsində istifadəsiz yatıb qalmış iqtisadi potensialın hərəkətə gətirilməsi, maliyyə-kredit sahəsində yaradılması və digər tədbirlər tez bir zamanda özünü biruzə verir. Bu mərhələdə Azərbaycanda investisiya, xüsusən neft sənayesində çox sürətlə artmışdır.

II mərhələ. İqtisadi inkişafın sürəti müəyyən dərəcədə sabitləşir, iqtisadi nisbət daha çox iqtisadi artımın kəmiyyətindən onun keyfiyyətinin təmin edilməsinə yönəldilir.

III mərhələ. İlkin iki mərhələdə yaradılmış maddi-texniki, maliyyə resursları, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına qovuşması prosesinin güclənməsində, konyunkturaya uyğunlaşmasına, rəqabət imkanlarının artması, iqtisadi sosial yönümünün güclənməsinə səbəb olur (görünür, bu da respublikamızda sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına mühüm təkan verə bilər).

Belə ki, iqtisadi sistemin transformasiyasına sinergetik yanaşma belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, keçid iqtisadiyyatı tarixi inkişafın «özəyi» kimi nəzərdən keçirilərək iqtisadi inkişafın aşağı səviyyəsindən yüksək səviyyəsinə keçid kimi qiymətləndirilməlidir. Bu zaman ən başlıca jəhət iqtisadi artımın keyfiyyətini təmin etmək üçün inzibati – amirlik sistemindən, iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına əsaslanan bazar iqtisadiyyatına keçid addım ba addım təkamül yolu ilə makroiqtisadiyyatın yeni, mürəkkəb bazar strukturlarını, institutlarını yaratmaqla, tədrijen keçirilməsindən ibarətdir.

1.2. Milli iqtisadiyyatın inkişafında gömrük siyasətinin rolu və onun təkamülü

Dünya ölkələrinin tarixi inkişaf təjribəsinə əsaslanaraq beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi və beynəlxalq ticarətin çoxillik

inkişaf tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, azad ticarət həyata keçirilməklə beynəlxalq ixtisaslaşmanın ortaya çıxardığı bütün üstünlüklərdən faydalanmaq mümkündür. Lakin, tam sərbəst xarici ticarət yalnız nəzəri cəhətdən mümkündür. Təcrübədə isə dövlətlər xarici ticarətə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edirlər. Bu isə xarici iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsi olan gömrük siyasətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Gömrük siyasəti dövlətin xarici ticarət dövriyyəsinin gömrük sərhəddindən mal və nəqliyyat vasitələrinin uyğun gömrük rejimləri müəyyən edilməsi vasitəsilə keçirilməsinin dövlət tənzimlənməsi üzrə məqsədyönlü fəaliyyət istiqamətlərini təyin edir. Onun əsas vasitəsini gömrük – tarif sistemi təşkil edir. Gömrük tarifləri gömrük rüsumu alınan malların sistemləşdirilmiş siyahısından ibarətdir.

Beynəlxalq ticarət təcrübəsində azad ticarətin həm bütövlükdə dünya iqtisadiyyatında, həm də ayrı – ayrı ölkələrə bir çox faydalar bəxş etdiyi halda gömrük rüsumlarından istifadənin səbəblərini araşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Gömrük tariflərinin tətbiqi ölkənin ümumi iqtisadiyyatında, xüsusən də xarici iqtisadi fəaliyyətində bəzən mənfi nəticələr doğursa da, olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir və istər azad ticarət, istərsə də

proteksionist ticarət siyasəti həyata keçirən ölkələrdə də onun tətbiqi labüddür.

Gömrük tariflərinin tətbiqinin ölkə iqtisadiyyatına, o cümlədən xarici iqtisadi fəaliyyətə (XİF) nə kimi təsirlər göstərdiyi və hansı nəticələrə gətirib çıxardığı barədə iqtisadçılar bir çox qənaətə gəlmişlər.

Gömrük tariflərinin tətbiq olunmasının mənfi və müsbət cəhətlərini təhlil edərək amerikan iqtisadçısı P.X.Lindert aşağıdakı nəticələrə gəlir:

1. Gömrük tarifləri ticarət edən ölkələrdə, o cümlədən onun təşəbbüsçüsü olan ölkədə rifah səviyyəsini çox vaxt aşağı salır.

2. Bir qayda olaraq tariflərin qoyulması ilə əldə edilən nailiyyətlərə başqa yollarla, özü də daha yaxşı nəticələrə nail olmaq mümkündür.

3. Sərbəst ticarət siyasətindən kənara çıxmaq isə aşağıdakı hallarda özünü doğruldur:

a) "Optimal tarif"dən istifadə olunduqda: əgər ölkə hər hansı bir malın dünya qiymətinə təsir göstərə bilirsə, tarifi elə bir səviyyəsini tapmaq olar ki, ölkə xalis mənfəət əldə etsin;

b) tarif ən optimal qərar kimi qəbul olunduqda: yəni, əgər ölkə iqtisadiyyatında daxili həll olunmaz problemlər

mövcuddursa, tarifi tətbiqi bəzən mövcud iqtisadi passivlikdən faydalı ola bilər;

c) ayrı – ayrı xalis xarici ticarət problemləri həll edildikdə, bəzən gömrüklərin tətbiqi başqa iqtisadi tədbirlərdən daha səmərəli olur;

d) gömrük rüsumları idxalatla rəqabət aparan istehsalçılar üçün həmişə sərfəlidir, baxmayaraq ki, millətin ümumi rifah halı səviyyəsi bu zaman aşağı düşür.

Hər hansı bir ölkədə tariflərin doğurduğu iqtisadi nəticələri istər makroiqtisadi baxımdan, istərsə də bu və ya digər mal və yaxud da məlum bazar üçün araşdırıb meydana çıxarmaq mümkündür. Bu nəticələri daha aydın anlamaq üçün mühakimələrimizi yalnız bir mal üzərində aparaq. Bu zaman fərz edək ki, zövqlər, digər malların qiymətləri, istehlakçı gəlirləri, texnologiya və istehsal xərclərinə təsir edən amillər sabit qalır.

Fərz edək ki, idxala qoyulan gömrük tarifi malın ölkə daxilindəki qiymətini vergi miqdarı qədər yüksəldir. Onda gömrük vergisinin tətbiqi nəticəsindən daxili qiymətlərin yüksəlməsi istehsalı tətbiq edəcək və daxili istehsal inkişaf edəcəkdir. Bütün bunların nəticəsindən isə idxalın həjmi müvafiq surətdə azalacaqdır.

Gömrük tariflərinin tətbiqinin bir nəticəsi də istehlakçılara olan təsirdən ibarətdir. Belə ki, onun

tətbiqindən ilk növbədə istehlakçılar ziyan çəkə bilər. İstehlakçıların xarici malları satın alması onu göstərir ki, onlar məhz bu mallara üstünlük verirlər. Lakin, gömrük tariflərinin qoyulması ilə əlaqədar olaraq istehlakçılar bu malların alınmasına daha çox pul sərf edəcəklər və yaxud onlardan az miqdarda satın almağa məcbur olacaqlar. Ona görə də tariflər istehlakı məhdudlaşdırır. İstehlakın azalması idxal olunan malın tələb elastikliyinə təsir göstərir və idxal da azaldır. İstehlakın azalması isə əhəlinin rifah səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, idxal mallarının qiymətinin artması, son nəticədə yerli malların da qiymətinin artmasına səbəb olur.

Gömrük tariflərinin himayəçilik rolu. Gömrük vergilərinin idxal mallarının daxili qiymətlərini artırması yerli istehsalçıları xarici rəqabətdən qoruyaraq istehsalın genişlənməsi üçün şərait yaradır. Bunun nəticəsində daxili istehsalın miqdarı xeyli artır. İstehsalçılar maddi və maliyyə ehtiyatlarını iqtisadiyyatın başqa sahələrində çıxararaq yüksək qiymətlərlə rəqabətə davam gətirə biləcəkləri bu sahəyə kapital qoya biləcəklər.

Lakin, müasir iqtisadçıların əksəriyyəti hesab edirlər ki, sərbəst ticarətin maddi faydaları daha çoxdur. Himayəçilik milli istehsalçılara rəqabət təzyiqini azaldır və son nəticədə istehsalın səmərəliliyini də azaldır, məhdud

mənbələrin israfçılığına yol açır. Çünki, hər bir vahid istehsal artımı daha yüksək real istehsal xərcləri ilə başa gəlir. Bundan başqa əgər himayəçilik siyasəti uzun müddət birtərəfli qaydada izafi tətbiq edilərsə, izafi qorunan müəssisələr gömrük divarları arasında istehsalın məhsuldarlığının artırılması qayğısına qalmır, onların yeni və ən yeni texnologiyanın tətbiqinə marağı azalır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, idxal ilə rəqabət vəziyyətində olan mal istehsal edən istehsalçılar tarifin tətbiqindən o zaman udurlar ki, tarif real olaraq idxalı azaltmış olsun. İstehlakçıya idxal malı nə qədər baha gəlirsə, o, bir o qədər çox yerli mala üz tutur. Bu zaman isə yerli istehsalçılar həm daha çox mal satışından, həm də yüksək qiymətlərdən faydalanırlar.

Lakin, ümumi ölkə miqyasında götürülərsə, tarif tətbiqindən istehlakçıların itikisi yerli istehsalçıların əldə etdiyi mənfəətdən daha çoxdur. Çünki, istehsalçılar yalnız yerli malların qiymətinin artmasından mənfəət əldə etdikləri halda, istehlakçılar həm yerli, həm də xarici malları yüksək qiymətlə satın almağa məcburdurlar.

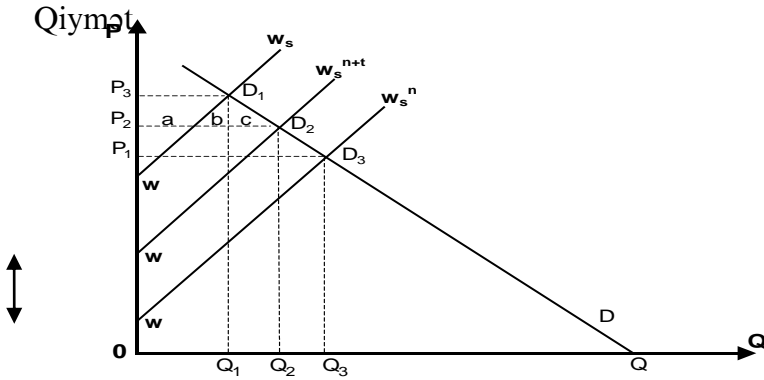
Gömrük tarifləri dövlətin gəlir mənbəyi kimi. Tarifin idxalatçı ölkədə iqtisadi nəticələri yalnız istehsalçı və istehlakçıların vəziyyətinə təsiri ilə bitmir. Gömrük qadağanedici olmadıqda o, dövlətə gəlir gətirir və dövlətin

mühüm gəlir mənbələrindən birini təşkil edir. Gömrük gəlirindən daxil olan verginin ümumi miqdarı idxal edilən malın miqdarının mal vahidinə qoyulmuş vergi məbləğinə vurulması yolu ilə hesablanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrində “Optimal” gömrük tarifləri nəzəriyyəsi geniş yayılmışdır. Klassik xarici ticarət nəzəriyyəsi “optimal” gömrük tariflərinin tətbiq edilməsi ilə “sərbəst ticarət” ideyasından müəyyən qədər kənarlaşmağı mümkün hesab edirlər. Bunun mahiyyəti budur: əgər ölkə kifayət qədər böyükdürsə, o, idxal olunan malların qiymətini bu mallara olan tələbi azaltmaqla aşağı sala bilər. Bu halda həmin ölkə “ticarət şərtlərini” yaxşılaşdırmaq, yeni xarici satıcıları qiymətləri aşağı salmağa məcbur etmək üçün gömrük tarifləri qəbul edə bilər. Təcrübədə belə hal istehlakı az elastiklik səviyyəsinə malik olan kənd təsərrüfatı malları üçün xarakterikdir.

Bu halda xarici satıcı idxal rüsumu tətbiq edildikdən sonra mühüm ixracat bazarını itirməmək üçün qiymətləri aşağı salmağa məcbur olur.

Belə vəziyyət “Masler paradoksu” adlanır və aşağıdakı qrafikdə öz əksini tapmışdır.

Qrafik 1.

Qrafikdə $\Theta\Theta_s$ xətti gömrük tarifi tətbiq edilənədək bazarda mala olan təklifin dinamikasını göstərir; $\Theta\Theta_s^n$ xətti T tarifi tətbiq edildikdə bazarda təklifin vəziyyətini göstərir ki, bu zaman xarici satıcı bazarı itirməkdən qorxaraq T tarifinin miqdarından çox, yəni P_1P_2 qədər aşağı saldıqlar; $\Theta\Theta_s^{n+1}$ xətti tarif tətbiq edildikdən sonra mal təklifini əks etdirir. Q_1, Q_2, Q_3 parametri alınan malların müvafiq miqdarını, DD_1 xətti isə qiymətdən asılı olaraq idxal malına olan tələbi göstərir.

Qrafikdən görüldüyü kimi, qiymətlər aşağı düşdükcə istehlakçı məsrəflərinin həcmi satışın ümumi həcmnin Q_1 –dən Q_2 –yə qədər birgə artması $P_3D_1Q_1O$ dördbucaqlısı əvəzinə $P_2D_2Q_2O$ dördbucaqlısının sahəsi ilə müəyyən ediləcək, istehlakçı faydası isə “a” dördbucaqlısı və “b” və “c” üçbucaqlısı miqdarında olacaqdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ixracatçıların qiyməti aşağı salması üçün əsas şərt idxal edən və gömrük rüsumunu artıran ölkədə istehlakın böyük həcmdə olmasıdır.

Gömrük rüsumunun real himayəçilik səviyyəsi. Hər hansı bir mala qoyulan gömrük tarifi yalnız həmin mali istehsal edən firmaları himayə etmir. O, həmçinin həmin firmada işləyən fəhlə və qulluqçuların gəlirlərini himayə edir.

İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində gömrük tarifləri elə qurulur ki, vergiyə cəlb olunma səviyyəsi malın emalı dərəcəsi artdıqca çoxalır. Məsələn, emal olunmamış xam pambıq emalında gömrük rüsumu qoyulmadığı halda pambıq parça ipliyi üçün bu tarif 7-9%, hazır məhsul üçün isə 20% səviyyəsində ola bilər.

Bununla da hər hansı bir ölkənin pambıq – parça məmulatı istehlakçısı rüsumsuz xarici pambıq satın alaraq real müdafiə səviyyəsinə malik olur ki, bu da gömrük rüsumunun nominal miqdarından xeyli çoxdur. Təcrübədə bu miqdar rüsumsuz və ya rüsumla idxal olunan xammalın xüsusi çəkisi nə qədər yüksəkdirsə, bir o qədər çox olur. Gömrük müdafiəsinin real səviyyəsi aşağıdakı formula ilə müəyyən edilir:

$$q = \frac{a_1 t_1}{t - a_1}$$

Burada : t – son məhsul idxalına qoyulan gömrük rüsumunun nominal səviyyəsi;

a_1 – gömrük rüsumu olmadığı halda son məhsulun qiymətində idxal olunan xammal dəyərinin payı;

t_1 – idxal olunan xammala qoyulan nominal tarif.

Formuladan aydın olur ki, müdafiə səviyyəsi yalnız xammal və hazır məhsula qoyulan rüsumun fərqi artdığı halda yüksəlir. O, həmçinin malın emal səviyyəsi azaldıqca da artır. Şübhəsiz, inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin belə siyasəti xammal ixrac edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin ziyanıdır.

70 – ci illərdə aparılmış hesablamalar Avropa İqtisadi Birliyi (indiki Avropa Birliyi), ABŞ və Yaponiyada emal olunan malların gömrük müdafiəsinin həqiqi səviyyəsini üzə çıxardı. Günümüzdə nominal və real tarif nisbətləri arasındakı fərqlər ciddi nəticələr doğurur. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində ən aşağı nominal tariflər xammala, ən yüksək tariflər isə sənaye məhsullarına tətbiq edilir. Belə vəziyyətdə sənaye məhsullarına tətbiq edilən real tariflər isə daha yüksəkdir ki, bu da inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənaye ölkələrinə hazır mal ixrac etməsi yolunda maneçilikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzəriyyəçilər arasında “sərbəst ticarət” tərəfdarları üstünlük təşkil etsə də, bəzən

siyasətçilər arasında “himayəçilik” tərəfdarları çoxluq təşkil edir. Bu zaman onlar himayəçilik siyasətini müdafiə etmək üçün adətən aşağıdakı arqumentləri irəli sürürlər:

Ölkə müdafiəsinin təmin edilməsi zərurəti. İqtisadi mahiyyətdən çox, hərbi – siyasi xarakter daşıyan bu arqument, ölkənin müdafiəsini təmin etmək üçün lazım olan strateji material və malları buraxan sahələrin gömrük rüsumu ilə himayə olunması məqsədini güdür. Bu ideyanın tərəfdarları göstərirlər ki, qeyri – sabit dünyada hərbi – siyasi məqsədlər (özünü müdafiə) iqtisadi məqsədlərdən (dünya ehtiyatlarının səmərəli yerləşdirilməsi) yüksək olmalıdır. Təcrübədə bu siyasətin həyata keçirilməsi və ehtiyatların strateji sahələrin xeyrinə bölüşdürülməsi milli təhlükəsizliyin təminatını yüksəldir, lakin istehsalın səmərəliliyini azaldır.

Daxili məşğulluğun artırılması. Ölkə daxilində işçi yerlərinin sayını, xüsusən istehsalın durğunluq dövründə qoruyub saxlamaq məqsədilə də siyasətçilər bəzən bu və ya digər mal növlərinə rüsum qoyulmasını tələb edirlər. Bu tələb makroiqtisadi göstəricilərin təhlili nəticəsində meydana çıxır. Belə ki, məlum olduğu kimi, açıq iqtisadiyyatda məcmu məsrəflər = istehlak xərcləri + kapital qoyuluşları + dövlət məsrəfləri + xalis ixracat. Burada xalis ixracat ixracatla idxalat arasında olan müsbət fərkdir. Belə bir şəraitdə idxalatın azaldılması nəticəsində məcmu

məsərəflərin artması gəlirlərin və məşğuliyyətin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olaraq ölkənin daxili iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Lakin, bu zaman başqa məsələləri də nəzərə almaq lazımdır:

1. Hər hansı bir məhsul növü üzrə idxalın azalması məşğuliyyətin strukturuna təsir göstərsə də onun ümumi səviyyəsini dəyişdirə bilmir, çünki məşğuliyyət bir sahədə artsa da, o biri sahədə azalır.

2. Məlumdur ki, bütün ölkələr idxal məhdudluğu qoyduqda eyni zamanda müvəffəqiyyət qazana bilməzlər. Bir ölkənin ixracı o biri ölkə üçün idxaldır. Ona görə də idxalın məhdudlaşdırılması ilə məşğuliyyət səviyyəsinin artırılması “qonşunu müflis etmək” siyasətidir.

3. Belə halda rüsumdan ziyan çəkən qonşu ölkə də cavab tədbiri görməyə məcbur olacaqdır. Bu isə ticarət sədlərinin yenidən artırılması kimi qorxulu meylin başlanmasına yol açə bilər.

Sabitlik naminə istehsalın diversifikasiyasının artırılması. Bu arqument belə bir müddəaya əsaslanır ki, yüksək ixtisaslaşmış iqtisadiyyatda (məsələn, Azərbaycanın neft iqtisadiyyatı və s.) gəlirlər dünya bazarında konyuktura görə gəlir dəyişmələrindən ciddi surətdə asılıdır. Ona görə də hesab olunur ki, sənayenin diversifikasiyasını (buraxılan məhsul çeşidlərinin sayının artırılması) təşviq etmək və

xaricdən asılılığı azaltmaq üçün gömrük və ticarət sədlərinin qoyulması lazımdır. Bu yolla xarici siyasi və iqtisadi sarsıntılardan qorunmaqla daxili sabitliyin təmin olunması vacib hesab edilir.

İqtisadiyyatın yeni yaranmış sahələrinin qorunması. Ən çox istifadə olunan bu arqumentin mənası ondan ibarətdir ki, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın yeni sahələrini müdafiə etmək üçün müvəqqəti tariflərin tətbiqi özünü doğruldur. Ona görə ki, həmin tariflər qüvvədə olduğu müddətdə yaradılan yeni sənaye sahəsi təcrübədə toplayana və istehsal xərclərini xarici mal ilə gömrüyün köməyi olmadan rəqabət mübarizəsinə davam gətirə biləcək həddə qədər azaldanadək idxalı məhdudlaşdırır. Hesab olunur ki, bu himayəçilik növü yalnız həmin siyasəti yenidən inkişaf etməkdə olan ölkə üçün deyil həm də ümumiyyətlə dünya təsərrüfatı sistemi üçün faydalıdır. Bu zaman əsas məsələ tarifi müvəqqəti olması arqumentidir.

Müasir mərhələdə yeni texnologiyanın tətbiqi ilə yeni – yeni istehsal sahələrinin vaxtaşırı meydana gəlməsi həmin siyasətin gələcəkdə də həyata keçiriləcəyinə dəlalət edir. Bu siyasətdən yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələr deyil, bir sıra yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkələri də (Yaponiya kimi) istifadə edir.

Həmin siyasətin əleyhinə aşağıdakı arqumentlər gətirilir:

1. Gömrük qanunlarını dəyişdirmək o qədər də asan olmadığı üçün müvəqqəti xarakter daşımaya bilər. Belə bir təhlükə qeyd olunur ki, gənc sahələr rentabelliği təmin etmədən, gömrükdən əldə etdiyi mənfəətin bir hissəsini həmin qanunların saxlanması üçün rüşvət və s. şəkildə siyasi qüvvələrə sərfləyə bilərlər.

2. Yeni yaranmış sahələrin müdafiəsi üçün digər iqtisadi tədbirlər (məsələn, birbaşa subsidiyalar) həyata keçirmək olar.

3. Tarif müdafiəsi heç də həmişə səmərəli ola bilməz.

Gənc dövlətlərin dövlət gəlirlərinin qorunması zərurəti. İdxaldan vergi alınması sosial problemlər içində boğulan zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün bu problemləri həll etmək məqsədilə həyata keçirildikdə özünü doğruldur. Milli gəliri zəif inkişaf etmiş bu ölkələrin çoxunda gömrük gəlirləri büdcə gəlirlərinin 1/4 ilə 3/5 – i (25 – 60%) arasında olur. Burada çox vaxt sosial problemlərin həlli iqtisadi səmərə məfhumundan üstün planda durur.

Himayəçi gömrük tarifinin tətbiqinə əks arqumentlər. Sərbəst ticarətin iqtisadi çiçəklənməyə yol açdığı, himayəçiliyin isə əks nəticələr doğurduğu haqda aşağıdakı tarixi faktlar irəli sürülür:

1. ABŞ konstitusiyası ayrı – ayrı ştatlara rüsum tətbiq etməyi qadağan edərək Amerikanı nəhəng azad iqtisadi zonaya çevirmişdir. İqtisadçılar ABŞ – ın iqtisadi cəhətdən çiçəklənməsində bu məsələyə böyük əhəmiyyət verirlər.

2. XIX əsrin ortalarında Böyük Britaniyanın nisbətən azad beynəlxalq ticarət siyasəti yeritməsi onun sənayeləşməsində mühüm rol oynamışdır.

3. Avropa İqtisadi Birliyinin yaranması üzv ölkələr arasında gömrük rüsumlarının aradan qaldırılmasına yol açdı. İqtisadçılar yekdil olaraq göstərirlər ki, bu son onilliklərdə Qərbi Avropanın sürətli inkişafında vacib amil olmuşdur.

4. 30 – cu illərin ortalarından dünyada gömrük sədlərinin azalma meyli xüsusən II dünya müharibəsindən sonra dünya iqtisadiyyatının sürətli inkişafına yol açmışdır.

5. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf yolunun təhlili göstərir ki, milli sənayeni müdafiə məqsədilə idxal məhdudiyətini geniş tətbiq edən ölkələrin iqtisadi inkişaf sürəti nisbətən zəif, açıq iqtisadiyyat siyasəti yeridən ölkələrininki isə yüksək olmuşdur.

Beləliklə, bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, gömrük tariflərinin tətbiqi ölkənin ümumi iqtisadiyyatında, xüsusən də xarici iqtisadi fəaliyyətində bəzən mənfi nəticələr doğursa da, olduqca mühüm

əhəmiyyətə malikdir və istər azad ticarət, istərsə də proteksionist ticarət siyasəti həyata keçirən ölkələrdə də onun tətbiqi labüddür.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra seçdiyi dövlət quruluşu və iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri ölkə iqtisadiyyatını xarici müdaxilənin zərərli təsirlərindən qorunmağa, milli istehsalı müdafiə etməyə qadir olan və bütövlükdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edə biləcək orqanın yaradılmasını zəruri etdi. Keçid dövrünün ilk illərində müstəliq Azərbaycan dövlətinin idarəetmə sisteminin aparıcı elementlərindən biri – Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi yaradıldı. 1995-ji ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının fəaliyyətində köklü dəyişikliklər baş verdi. Gömrük sistemi və infrastrukturunu yenidən quruldu, bütövlükdə gömrük işinin məzmununa yenidən baxıldı. İnkişaf etmiş ölkələrin gömrük təjribəsinin öyrənilməsi, beynəlxalq tələblərə cavab verən gömrük qanunvericiliyinin yaradılması və tətbiqi, Azərbaycan Respublikası gömrük xidmətinin və gömrük əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi kimi mühüm prinsiplər bu yeniləşmənin əsasını təşkil etdi.

Təşkilati tədbirlərlə bir vaxtda dövlətin gömrük siyasəti də formalaşdırıldı. Dövlətin gömrük siyasətinin başlıca məqsədi ölkədə güclü gömrük sistemi yaratmaq idi.

Azərbaycan dövləti keçid dövrünün ilk illərində respublikada güclü gömrük sisteminin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirdi və buna qısa bir zamanda nail oldu.

Gömrük sistemi – ümumi anlayış olub, yalnız gömrük siyasətini həyata keçirən dövlət və digər icra hakimiyyəti strukturları deyil, habelə onların fəaliyyət formalarıdır.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin hazırda həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsini gömrük siyasəti təşkil edir.

Gömrük siyasəti – Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisində gömrük nəzarəti və mal dövriyyəsinin daha səmərəli tənzimlənməsi, daxili bazarın qorunması, milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması, dövlətin iqtisadi siyasətindən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi, habelə beynəlxalq normalara uyğun gömrük işinin aparılmasıdır. Gömrük işinin hüquqi əsasını şərti olaraq 3 yerə bölürlər: konstitusiyaya normaları, gömrük işini tənzimləyən qanunlar, jari normativ-hüquqi aktlar.

Azərbaycan Respublikasında gömrük işini və gömrük siyasətini dövlət gömrük Komitəsi həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasəti müasir mərhələdə iqtisadiyyatın, maliyyənin, ümumi şəkildə desək, dövlətin daxili və xarici iqtisadi fəaliyyətinin əsasını təşkil etdiyindən bu siyasətin düzgün həyata keçirilməsi

Respublikamızda aparılan iqtisadi islahatlarla sıx surətdə bağlıdır. Yeni müxtəlif inkişaf mərhələlərində gömrük siyasəti dəyişikliklərə məruz qalsa da onun əsas məzmunu olan dövlətçilik həmişə öz mahiyyətini saxlamışdır.

Müasir mərhələdə gömrük siyasətinin əsas xüsusiyyəti yeni iqtisadi münasibətlərə keçidlə əlaqədar olaraq onun forma və məzmununda yeniliklər edilməsi, tarixən qazanılmış müsbət keyfiyyətlərin qorunub saxlanması və beynəlxalq təjribənin nailiyyətlərindən istifadə olunması əsasında təkmilləşdirilməsidir.

Gömrük siyasətinin məqsədi xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin gömrük mexanizmini hərəkətə gətirən və dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində əhəmiyyətli yer tutan rüsum və yığımların toplanmasını təmin edən strateji məsələlərin həyata keçirilməsidir.

Gömrük siyasətinin inkişafı xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimləmə mexanizminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması və milli iqtisadiyyatın maraqlarının dünyəvi qaydalar nəzərə alınmaqla müdafiəsi ilə bağlıdır.

Milli iqtisadiyyatı xarici mənfi təsirlərdən qorumaq, eyni zamanda daxili bazara keyfiyyətsiz malların idxalının qarşısını almaq məqsədilə hərtərəfli düşünülmüş tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Gömrük siyasətinin başlıca vəzifəsi – Azərbaycan dövlətinin iqtisadi maraqlarının və təhülkəsizliyinin təmin edilməsidir. Qaçaqmalçılıq, gömrük qaydalarının və vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarına qarşı mübarizə aparılması, narkotik vasitələrin, silahların, Azərbaycan xalqının bədii və arxeoloji sərvətlərinin, eləcə də intellektual mülkiyyətin, nadir fauna və flora nümunələrinin qeyri-qanuni daşınmasının qarşısının alınması hüquq-mühafizə fəaliyyətinin prinsipial müddəalarını əsas tutan gömrük orqanlarının ən ümdə vəzifəsidir.

Gömrük siyasətinin hüquq-mühafizə sahəsində səmərəliliyinin göstərijisi qaçaqmalçılığın ictimai təhlükəli mütəşəkkil formaların sistemli şəkildə aşkar edilməsi və qarşısının alınmasıdır.

Bu siyasətin dövlətin iqtisadi maraqlarının qorunmasına yönəldilmiş əsas istiqamətlərindən biri xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının valyuta əməliyyatlarına mükəmməl nəzarət sisteminin yaradılmasıdır.

Müasir mərhələdə gömrük siyasətinin hazırlanması, onun ölkədəki iqtisadi vəziyyətin dəyişmələrinə reaksiyası və çevikliyi, milli maraqların qorunmasına istiqamətləndirilməsi, eləcə də bir sıra digər məsələlərə yeni münasibət formalaşdırılması zərurəti meydana çıxmışdır.

Bu problem, demək olar ki, bütün fəaliyyət sahəsini və bütün idarəetmə səviyyələrini əhatə edir və kompleks xarakter daşıyır.

İlk növbədə xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əmək bölgüsündə daha fəal iştirakı şəraitində onun tənzimlənməsinin və gömrük siyasətinin formalaşdırılmasının elmi əsasları hazırlanmalıdır. Bu zaman milli istehsalçıların səmərəli müdafiəsinin üsul və vasitələri nəzərdə tutulmalı və əsaslandırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatlarına üzv olmağa hazırlaşması, müxtəlif beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulması ilə əlaqədar olaraq öhdəliklər götürməsi gömrük siyasətinin, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi qaydalarının və proseduralarının beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması məsələsini ön plana çəkir. Bununla əlaqədar olaraq xarici iqtisadi fəaliyyətin, qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə üsullarının sərbəstləşdirilməsinin, milli istehsalçıların müdafiəsinin və ixrənin stimullaşdırılmasının hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranır.

Gömrük siyasəti daxili və xarici siyasətlə bağlı olub dövlətin maraqlarını əks etdirir. Bu siyasətin özülü dövlətin iqtisadi əsasıdır. Müxtəlif inkişaf mərhələlərində o,

dəyişikliklərə uğrasa da onun əsas məzmununu təşkil edən dövlətçilik dəyişməz qalır.

Azərbaycan Respublikasında gömrük işi hüquq-mühafizə orqanları kimi vahid sistem təşkil edən gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük işini bilavasitə həyata keçirən orqanlar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilən əsasnamələrə uyğun fəaliyyət göstərilir.

Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının vahid sisteminin müəyyən olunması, gömrük orqanlarının yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi müvafiq ijra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük işini malların və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçirilməsinin qaydaları və şərtləri, gömrük ödənişlərinin alınması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti və gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin digər vasitələri təşkil edir.

Gömrük Məjəlləsi və digər qanunverijilik aktları ilə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, heç kəsin Azərbaycana mal və nəqliyyat vasitələri gətirməsi və ya aparılması hüququ əlindən alına və ya məhdudlaşdırıla bilməz.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdiyi vaxtdan bəri öz həyatını, dövlətini, iqtisadiyyatını öz milli mənafeələrini əsas tutaraq demokratiya prinsipləri əsasında qurur. Bu da bütün iqtisadi sistemin ciddi şəkildə yenidən qurulmasını qarşıya bir şərt kimi qoyur. Bununla əlaqədar Azərbaycan azad iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında yenidənqurma strategiyasını elan etmişdir və bu yolla gedir.

Gömrük siyasəti dövlətin xarici ticarət dövriyyəsinin gömrük sərhəddindən mal və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsinin uyğun gömrük recimləri müəyyən edilməklə dövlət tənzimlənməsi üzrə məqsədyönlü fəaliyyət istiqamətlərini təyin edir.

Gömrük siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində iştirak edən institutların məjmusu, həmçinin onun həyata keçirilmə metodları, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən gömrük tənzimlənməsi metodlarının istifadə qaydası gömrük siyasəti mexanizmi anlayışını təşkil edir.

Gömrük siyasəti xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas prinsipləri ilə müəyyən edilir. Gömrük siyasəti xarici ticarət siyasəti ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan dövləti xarici ticarət fəaliyyətinin vahid dövlət tənzimləmə sistemi və onun həyata keçirilməsinə nəzarət; vahid valyuta nəzarəti sistemi; Azərbaycanın gömrük ərazisinin bütövlüyü, xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət

tənzimlənməsində iqtisadi tədbirlərə üstünlük verilməsi, xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının bərabərliyi və hər hansı formada ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi. xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının hüquqi qanuni maraqlarının dövlət tərəfindən qorunması, dövlətin və onun orqanlarının xarici ticarətə lüzumsuz müdaxiləsinin, onun iştirakçılarna və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına zərər vurmasının qarşısının alınması və s. məsələləri təşkil edir və onları tənzimləyir.

Ölkədə aparılan gömrük siyasəti dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri ölkənin iqtisadiyyatını, sosial-siyasi vəziyyətini, müdafiə qabiliyyətini və mütərəqqi inkişaf səviyyəsini təmin edə bilən vəziyyəti, tarazlaşdırma problemlərinin həlli yollarını, mümkün xarici və daxili təhlükələrə müqavimət və milli iqtisadi maraqların xarici maraqlardan mümkün qədər asılı olmamasını nəzərdə tutur.

Gömrük siyasəti onun həyata keçirilməsi üçün başlıca zəmin olan gömrük xidmətinin fəaliyyətinə arxalanır. Eyni zamanda, gömrük tənzimlənməsini yalnız gömrük orqanlarının fəaliyyəti ilə eyniləşdirmək olmaz. Gömrük siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi mürəkkəb proses olub hakimiyyətin hər üç qanadının – qanunverijilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin və həmçinin bu işdə maraqlı

olan təsərrüfatçılıq və sahibkarlıq dairəsinin bilavasitə iştirakı ilə reallaşa bil j k bir məsələdir.

Gömrük siyasəti ölkənin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla yanaşı respublikanın gömrük ərazisində mal mübadiləsinin tənzimlənməsi və gömrük nəzarəti vasitələrindən effektiv istifadə edilməsi ilə daxili bazarın m dafiası  c n ticarət-siyasi məsələlərin həlli, milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması, dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas məsələlərinin həllinə təkan vermək məqsədi g d r.

Gömrük siyasətinin mahiyyəti  z əksini gömrük-tarif qanunverijiliyində, müxtəlif istiqamətli beynəlxalq gömrük birlikləri v  münasibətlərin yaradılmasında, sərbəst gömrük v  ticarət zonalarının təşkil edilməsində tapır.

Gömrük siyasəti dövlətin iqtisadi və xarji ticarət siyasətinin ayrılmaz hissəsidir və buna görə də hökumətin ümumi iqtisadi strategiyasının məqsəd və vəzifələrindən asılıdır.

 lk  iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi və daxili istehsal ların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətindən asılı olaraq xarji iqtisadi siyasətin, o jümlədən də gömrük siyasətinin proteksionizm, yumşaq proteksionizm, yumşaq sərbəst ticarət və sərbəst ticarət (fritred r lilik) növləri tətbiq edilir. Bu

istiqlamətlər eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının xarici iqtisadi müdaxilələrə açıqlıq dərəcəsinə nümayiş etdirir.

Proteksionist gömrük siyasəti yerli istehsalın inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaradılmasına yönəldilir. Onun əsas məqsədləri idxal edilən mallara gömrük vergi qoymasının daha yüksək səviyyəsini tətbiq etməklə əldə edilir.

Proteksionist siyasətdən fərqli olaraq sərbəst ticarət siyasəti gömrük rüsumlarının daha aşağı – minimum səviyyəsini nəzərdə tutur və daxili bazara xarici malların daha çox jəlb edilməsini təhrik edir.

Gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitələri gömrük rüsumları, yığımları (tarif və ya iqtisadi tənzimləmə), gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarəti əməliyyatları, xarici ticarətin lisenziyalaşdırılması və kvotalaşdırılması (qeyri-tarif və ya inzibati tənzimləmə) təjribəsi ilə bağlı olan müxtəlif gömrük məhdudiyətləri və rəsmiyyətidir.

Gömrük siyasəti müxtəlif hüquq normaları və gömrük qaydaları əsasında həyata keçirilməlidir və bu da gömrük hüququ məfhumunu meydana çıxarır.

Gömrük siyasətinin dəqiq hüquqi əsaslandırılması ilk növbədə ona görə vacibdir ki, sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin bu və ya digər istiqamətlərini imperativ

tənzimləyərkən onun həyata keçirilməsi vasitələri istə-
istəməz mülkiyyət siyasətinin xarici münasibətlərə təsiri üçün
beynəlxalq-hüquqi xarakterli öhdəliklər yaratdığından onun
normalaşdırılması zərurətini doğurur.

Gömrük işi haqqında Azərbaycan Respublikasının
qanunverijiliyi Gömrük Məjəlləsindən, Gömrük tarifi
haqqında qanundan və Azərbaycan respublikasının digər
qanunverijilik aktlarından ibarətdir.

Gömrük Məjəlləsi və gömrük tarifi haqqında qanun
gömrük münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində baş
mövqedə durur və gömrük praktikasında meydana çıxan
bütün əsas hüquqi məsələləri əhatə edir. Hüquqi qüvvəsinə
görə onlar yalnız Konstitusiyadan geridə qalır və əsasın da
bütün gömrük qanunverijiliyinin qurulduğu və inkişaf
etdirildiyi hüquqi bazanı təşkil edir.

Hal-hazırda Respublikamızda gömrük münasibətlərini
tənzimləyən qanun qüvvəli aktların aşağıdakı əsas növləri
tətbiq edilməkdədir:

1.Konstitusiyanın 99-ju maddəsinə əsasən Azərbaycan
Respublikasında İjra Haikmiyyətinin Prezidentə mənsub
olması ilə əlaqədar olaraq xarici siyasətin, o cümlədən də
onun tərkib hissəsi olan xarici iqtisadi və gömrük siyasətinin
strateji istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi prezidentin
fərman və sərəncamları ilə öz həllini tapmış olur.

Keçid dövrünün ilk illərində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərənjamları Gömrük məjəlləsi və Gömrük tarifi haqqında qanun qəbul edilənə qədər gömrük münasibətlərinin əsas hüquqi və sosial jəhətləri Prezidentin fərmanları ilə tənzimləndirdi.

2.Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə, adətən, gömrük siyasəti və gömrük hüququnun mühüm məsələləri tənzimlənilir və daha yüksək statusa malik aktların icra mexanizmi müəyyən edilir.

3.Bir neçə dövlət orqanı tərəfindən bir qəbul edilən qanun qüvvəli aktlar. Bu qəbildən olan aktlara nümunə kimi Dövlət Gömrük Komitəsi, Maliyyə Nazirliyi və Vergilər Nazirliyinin birgə təsdiq etdikləri, MDB ölkələri hüdudları kənarından respublikaya gətirilən minik avtomobillərinə aksiz vergisinin tətbiqi qaydaları haqqında məlumat və s. göstərmək olar.

4.Dövlət Gömrük komitəsinin normativ aktları. Gömrük Məjəlləsinin 9-ju maddəsinə əsasən dövlət gömrük Komitəsi öz səlahiyyətləri daxilində Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları, bütün başqa dövlət orqanları, tabeliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq idarələr, müəssisələr və təşkilatlar, habelə vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar üçün icrası məjburi olan normativ aktlar qəbul edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət müstəqilliyi hər dövlətin gömrük məsələlərinin birtərəfli qaydada daxili qanunverijiliklə tənzimlənməsi zərurətini meydana çıxarır. Lakin hər bir dövlətin geosiyasi mövqeyi və ayrı-ayrı dövlətlərlə əlahiddə münasibətləri bu məsələlərə xüsusi yanaşma metodları tətbiq edilməsini şərtləndirir. Eyni zamanda gömrük siyasətinin beynəlxalq əhəmiyyəti açıq-aşkardır və nəticədə bu məsələlər razılaşıdırma tənzimlənməsinin mövzusunə çevrilir. Əgər hər hansı bir dövlət, gömrük məsələlərinin həlli zamanı digər dövlətlərin maraqlarını nəzərə almırsa və ya onların mənafeyinə zərbə vura bilən siyasət yeridirsə, xarici iqtisadi əlaqələri və bütövlükdə beynəlxalq əlaqələri mürəkkəbləşdirən konfliktlər meydana çıxıb bilər.

Rusiya imperiyası ilə Hollandiya arasında, Böyük Britaniya ilə Fransa arasında mövcud olmuş «Gömrük Müharibələri» tarixi faktlardır.

Gömrük sahəsində beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq, həmçinin müasir gömrük tariflərinin mürəkkəbliyi, çoxsaylı gömrük rəsmiləşdirilmələri qaydalarını gündəlik zərurət halına gətirir.

Beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin inkişafı, turist mübadiləsi, humanitar əlaqələr gömrük siyasətinin əsas istiqamətlərinin və müxtəlif dövlətlərin eyni tipli normativ

aktlarının koordinasiyasını nəzərdə tutan gömrük qanunverijiliyinin eyniləşdirilməsini zəruri edir. Milli normaların yaxşılaşdırılmasına yardım edilməsi, beynəlxalq hüquq və əldə edilmiş hökumətlərarası razılaşmalar prinsipinə əsaslanan beynəlxalq gömrük reciminin yaradılması ön plana çıxır. Milli gömrük-hüquq sistemlərinin eyniləşdirilməsi beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi və inteqrasiya proseslərinin dərinləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına və Avropa Birliyinə daxil olmaq arzusu keçid şəraitində daxili qanunverijilikdə müvafiq dəyişikliklər edilməsini, tətbiq edilən hüquqi normaların beynəlxalq normalara yaxınlaşdırılmasını, rəsmiləşdirmə əməliyyatlarının sadələşdirilməsini, sürətləndirilməsi və eyniləşdirilməsini nəzərdə tutur. Son zamanlar qəbul edilmiş bir sıra qərarları bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlar kimi qəbul etmək lazımdır. Vahid idxal gömrük rüsumunun tətbiqi, əlavə dəyər vergisi məsələlərinin çevikləşdirilməsi, bəzi mallara aksiz vergisinin tətbiqi bu qəbildən olan tədbirlərin vacib mərhələləridir.

Gömrük sahəsində beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq ilk növbədə poçt göndərişlərinə gömrük nəzarəti – dəniz, dəmir yolu, hava, avtomobil yolları ilə və qarşılıq daşımalarda

gömrük qaydalarının eyniləşdirilməsini; daimi yaşamaq üçün başqa ölkələrə gedən şəxslərin hüquqi statusunu; sərnəşinlərdən ayrı gedən müşayiət olunmayan baqaacın gömrük recimini əhatə edir.

Azərbaycan dövlətinin gömrük sahəsində beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığı əsasən beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Ümumdünya Gömrük Təşkilatı, MDB gömrük rəhbərləri şurası çərçivəsi, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsi, ikitərəfli münasibətlər əsasında ayrı-ayrı dövlətlərin gömrük orqanları ilə əməkdaşlıq formasında həyata keçirilir.

Gömrük sahəsində tətbiq edilən normativ aktlara ilkin nəzarət daxili qanunverijiliyin, qüvvədə olan beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına uyğunsuzluq hallarını istisna etməyə imkan verir.

Gömrük məjəlləsinin 6-jı maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələrində müəyyən edilən qaydalar bu Məjəllədə və gömrük işi haqqında Azərbaycan Respublikasının digər qanunverijilik aktları ilə nəzərdə tutulmuş qaydalardan fərqlənərsə, dövlətlərarası müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir.

1.3. Gömrük siyasəti ilə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə qarşılıqlı əlaqəsi

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə dövlətin əsas vəzifələrindən biri gömrük siyasətini işləyib hazırlamaq və onu reallaşdırmağa şərait yaratmaqdır. Belə ki, gömrük siyasətinin təşkili dedikdə idarəetmənin elə əsas funksiyası nəzərdə tutulur ki, onun reallaşdırılması vasitəsilə planlaşdırma prosesində işlənilib hazırlanmış planların yerinə yetirilməsi üçün şərait yaradılır. Bu funksiyanın mahiyyəti qüvvə və vəsaitlərin yaradılmasından, ijrəçilər arasında zəruri əlaqə və münasibətlərin qurulmasından, onların fəaliyyətinin səmərəli forma və metodlarının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bu funksiyanın reallaşdırılması prosesində idarəetmə subyektinin tərəfindən qəbul edilmiş qərarların, o cümlədən təsdiq edilmiş planların uğurla həyata keçirilməsi üçün zəruri olan şərait yaradılır.

Ölkədə aparılan gömrük siyasəti ilk növbədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Bu məsələni araşdırmaq üçün ilk növbədə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Dünya təjribəsindən, müxtəlif dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarından, həmçinin Azərbaycan mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış proqram

layihələrindən bəhrələnərək dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin parametrlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirə bilərik:

-ölkə iqtisadiyyatının geniş təkrar istehsal şəraitində fəaliyyət qabiliyyəti. Yəni, ölkədə dövlətin adi və həmçinin ekstremal şəraitlərdə fəaliyyəti üçün xarici müdaxilədən və iştirakdan asılı olmayan təkrar istehsalı təmin edən istehsal sahələrinin mövjudluğu;

-əhalinin normal həyat səviyyəsi və istənilən böhranlı şəraitdə onun saxlanması imkanları. Yəni, ölkənin sosial-iqtisadi sabitliyi baxımından yoxsulluq səviyyəsinin, əhalinin əmək differensiyasının, işsizliyin normal həddə olması;

-büdcə kəsirinin optimal səviyyədə olması;

-qiymətlərin sabitliyi;

-maliyyə axınının normal səviyyədə olması;

-valyuta vəsaitlərinin xaricə axınının limiti aşmaması;

-yerli məhsulların xarici bazarlara daxil olmasına, daxili ehtiyajların idxal hesabına mümkün hədlərdə ödənilməsinə imkan verən xarici ticarət sisteminin mövjudluğu;

-mühüm elmi-praktiki mərkəzlərin fəaliyyətinin intensivləşməsi;

-iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sisteminin mövjud iqtisadi sistemə uyğun qurulması və s.

Bütün bu halların mövjudluğu zamanı ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyindən danışmaq olar.

Bu qeyd etdiklərimiz iqtisadi təhlükəsizlik kriteriya və parametrlərinin ümumiləşmiş formasıdır. Bunların əksəri hər bir ölkədə konkret rəqəmlərlə ifadə olunur: məsələn, infilyasiya maksimum 3 faizə qədər olmalı, büdcə kəsiri ÜDM-in 2 faizindən artıq olmamalı və s.

Yeri gəlmişkən belə parametrlər sırasına aid edilə biləcək əsas göstərijilərdən biri də, ÜDM-in strukturu və artım dinamikasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir problemdən danışarkən ilk növbədə onun səbəb amillərinə diqqət yetirmək zərurəti yaranır. Praktikada da, bu belədir, hər hansı problem həll edilməzdən öncə onun səbəb amilləri tədqiq edilir, həmin amillərin perspektiv dəyişiklik ehtimalları öyrənilir və proqnozlar hazırlanır.

Məlumdur ki, iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi təhlükədən sığortalanmadır. Bəs, hansı hallar dövlət və ya iqtisadiyyat üçün iqtisadi təhlükə hesab edilə bilər.

Bir qayda olaraq aşağıdakı halların mövjudluğu dövlət-jəmiyyət üçün iqtisadi təhlükə amili hesab edilir:

-ölkədəki geniş təkrar istehsalın lazımi səviyyədə olmaması, bunun nəticəsində daxili tələbatın daha çox xarijdəki istehsalın nəticələri hesabına ödənilməsi;

-ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin aşağı enməsi, işsizlər ordusunun və yoxsulların yaranması;

-ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində balansın pozulması, idxal üçün geniş imkanların yaranması;

-yoxsulluğun və dövlət nəzarətinin zəifliyini nəticəsi olaraq iqtisadi jinayətkarlığın ümumi tendensiyaya çevrilməsi;

-iqtisadiyyatın strukturunda sahələrarası tarazlığın pozulması, ölkə iqtisadiyyatının birtərəfli inkişafı;

-investisiya siyasətinin müəyyən tələblərə cavab verməməsi, ölkə iqtisadiyyatına xarici investorların nəzarətinin limitləri aşması;

-hökumətin pul-kredit siyasətinin qeyri-mükəmməlliyi, bunun nəticəsi olaraq normadan artıq inflyasiya təhlükəsinin gerçəkləşməsi;

-pul-kredit siyasətinin qeyri-qənaətbəxşliyi nəticəsində maliyyə piramidalarının fəaliyyəti üçün geniş imkanların açılması;

-ərzaq məhsulları istehsalının tənəzzülü, buna olan tələbatın idxal hesabına ödənilməsi;

-dövlət ehtiyat fondlarının lazımi səviyyədə olmaması;

-dövlətin strateji iqtisadi sektorlardan əldə etdiyi gəlirin optimal və lazımi ünvanlara xərjlənməməsi;

-struktur islahatlarının düzgün aparılmaması, bunun nəticəsində milli iqtisadiyyatın strukturunda balansın pozulması və s.

Bütün bu qeyd edilənlər dövlətin iqtisadi stabilliyinin pozulmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin kəsgin şəkildə enməsinə, maliyyə böhranına (infilyasiya və s.) və digər xoşagəlməz ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarlıq sahəsində iqtisadi təhlükə yaranır.

Sahibkarlıqda iqtisadi təhlükə amillərini isə ümumiləşdirərək belə təsvir etmək olar:

-partnyorların düzgün seçilməməsi;

-maliyyə resurslarının düzgün idarə edilməməsi;

-kommersiya sirtinin qorunmaması;

-müəssisənin öz borclarını ödəmək qabiliyyətinin zəifləməsi (müflis olma təhlükəsi);

-marketing fəaliyyətinin düzgün qurulmaması nəticəsində firmanın bazara uyğunlaşa bilməməsi;

-istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin enməsi;

-kadrların düzgün seçilməməsi nəticəsində personalın peşəkar səviyyəsinin aşağı enməsi və s.

Adətən sahibkarlıq üçün bu təhlükələrin yaranmasına səbəb aşağıdakı mənbələrdən doğur. Buna görə də, onları sahibkarlıq fəaliyyətində daha ciddi təhlükə amili hesab etmək olar:

-xarici ölkələrin xüsusi xidmət orqanları, iqtisadi informasiya əldə edən, eləcə də, iqtisadiyyat obyektlərinə qarşı təxribatçılıq edən firmaların xüsusi strukturları;

-sənaye məxsusluğu üzrə ixtisaslaşan firmalar və ayrı-ayrı şəxslər;

-mütəşəkkil jinayətkarlıq;

-müxtəlif mülkiyyət forması olan müəssisələrə qarşı fırıldaqçı və qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı şəxslər.

Belə iqtisadi təhlükə amillərinin düzgün təsnifləşdirilməsi və öyrənilməsi onlardan qorunmaya, onların meydana gəlməsinə imkan verməməyə kömək edə bilər. Bütün bu göstərilən məsələlər bilavasitə ölkədə aparılan gömrük siyasəti ilə sıx bağlıdır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən düzgün gömrük siyasəti ilk növbədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və daxili bazarın qorunmasına xidmət edir.

Mövcud iqtisadi sistemdən, həmçinin iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, iqtisadi təhlükəsizlik hər bir ölkədə daim diqqət mərkəzində olan ən aktual məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tabeliyində olmaqla bu problemlə bir sıra dövlət orqanları məşğul olur. O cümlədən, bu ölkələrdə iqtisadi təhlükəsizlik institutları da fəaliyyət göstərir.

Bundan başqa hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası mövjudur. Müxtəlif proqramlar və sənədlər bu problemin həllində tənzedmedi rol oynayır.

Bu, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini hansı metod və suallarla təmin edir?

Daha doğrusu bu təminatmənin mexanizmi nejedir?

Bu sualları javablandırmaqdan önjə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə xələl gətirə biləjek əsas amlərə diqqət yetirməyimiz zəruri olar. Bir qayda olaraq dövlət-jəmiyyət üçün iqtisadi təhlükə aşağıdakı hallarda yaranır:

- ölkədəki geniş təkrar istehsalın lazımı səviyyədə olmaması, bunun nətişəsində daxili təlabatın daha çox xarijdəki istehsalın nətişələri hesabına ödenilməsi;

- ölkə əhalisinin həyat səviyyəsini aşağı enməsi, işsizlər ordusunun və yoxsulların yaranması;

- ölkənin xariji ticarət dövriyyəsində balansın pozulması, idxal üçün geniş imkanların yaranması;

- yoxsulluğun və dövlət nəzarətinin zəifliyinin nətişəsi olaraq iqtisadi jinayətkarlığın ümumi tendensiyaya çevrilməsi;

- iqtisadi strukturunda sahələrarası tarazlığın pozulması, ölkə iqtisadiyyatının birtərəfli inkişafı;

- investisiya siyasətinin müəyyən tələblərə javab verməməsi, ölkə iqtisadiyyatına xarji investorların nəzarətinin limitləri aşması;

- hökumətin pul-kredit siyasətinin qeyri-mükəmməliyi, bunun nətiyəsi olaraq normadan artıq infilyasiya təhlükəsinin gerçəkləşməsi;

- pul-kredit siyasətinin qeyri-qənaətbəxşliyi nətiyəsində maliyyə fəaliyyəti üçün geniş imkanların açılması və s.

Bu siyahını daha da genişləndirmək olar. Anjaq, fikrimizə bu qeyd edilənlər iqtisadi təhlükə amillərinin ümumiləşmiş forması kimi qeyd edilə bilər. Belə ki, əsas amillər barədə növbəti paraqrafda daha geniş informasiyalar verilir.

Onu da qeyd edək ki, bu iqtisadi təhlükə amilləri ölkənin joğrafi nöqtəyindən, təbii ehtiyatlarından, mövjud iqtisadi sistemindən, hətta dövlət-hökumət quruluşundan fərqli olaraq müxtəlif olur.

Misal üçün, Azərbaycan iri neft ehtiyatlarına malikdir (30 milyard barreldən çox), ölkənin bu sektoruna iri həjmlı xarji investisiyalar qoyulub. Bu amil istər-istəməz ölkə iqtisadiyyatının birtərəfliyi (yəni neftə bağılı) inkişafı üçün şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində perspektiv üçün ciddi iqtisadi təhlükə ola bilər. Buna görə də, hökumət neft

sektoru ilə yanaşı digər sektorlara da investisiyaların jəlb edilməsi sahəsində ciddi tədbirlər görmək məjburiyyətində qalır.

Digər bir misal, Almaniyada işçi qüvvəsinə, xüsusilə də, fəhlələrə böyük ehtiyaj var ki, bunu da daha çox mühajirlər təmin edə bilər. Elə buna görə də, bu ölkənin hökuməti Almaniyaya mühajir axınıni stimullaşdıran tədbirlər görür, xüsusi proqramlar hazırlayırlar. Azərbaycanı isə iqtisadi təhlükəyə səbəb olacaq belə problem yoxdur, əksinə, burada iş yerləri çatışmır ki, bu da işsizliyin qüvvədə qalmasını şərtləndirir.

Yeri gəlmişkən, amillər sırasında qeyd etdiyimiz maliyyə piramidaları ilə bağlı da misal çəkə bilərik. 94-95-ji illərdə postsosialist məkanda maliyyə piramidalarına əsaslanan bankların fəaliyyətini geniş vüsət almışdır. Pul-kredit siyasətinin qeyri-mükəmməlliyinin nətiyəsi olan bu proses vətəndaşların aldadılması, külli miqdarda maliyyə vəsaitinin mənimsənilməsi ilə nətiyələndi.

İndi dövlətin öz iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməsi mexanizminə, bir sözlə onun iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasına diqqət yetirək. Bir qayda olaraq bu strategiyanın məqsədi aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir:

- dövlətin bütövlüyünü və müstəqilliyini, ölkədəki hərbi-siyasi sabitliyi, vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsini şərtləndirən iqtisadi inkişafa nail olmaq;

- beynəlxalq əmək bölgüsünün səmərəli həyata keçirilməsinə nail olmaqla, ölkənin dünya təsərrüfatına bərabər hüquqlu iqtisadi qatılmasına təmin etmək.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıda qeyd edilən şəraitin mövjudluğu zəruridir:

- ölkədə sosial sülhün mövjudluğu, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- dövlətin milli maraqları çərçivəsində istər siyasi, istərsə də, iqtisadi tədbirlərin səmərəli şəkildə icra edilməsi;

- dünyada gedən və ölkəyə təsir etmə imkanlarına malik proseslərə təsiretmə imkanının mövjudluğu və s.

Qeyd edilənlərin fonunda hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası ümumi olaraq aşağıdakı bölümlərdən ibarət olur:

- yaxın və uzaq perspektivdə ölkə üçün iqtisadi təhlükə yarada biləcək faktorların müəyyən edilərək qiymətləndirilməsi;

- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin kriteriya və parametrlərinin müəyyən olunması;

- sosial sabilliyin, milli iqtisadiyyatdakı dayanıqlığın pozulmasına təhlükə yaradan amillərin aradan qaldırılması

üçün, yeniliklərin mütəmadi olaraq nəzərə alındığı mexanizmin formalaşdırılması.

Hər bir dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının hazırlanmasında makroiqtisadi, demoqrafik, xarici iqtisadi, ekoloci və texnoloci keyfiyyət meyarları nəzərə alınır.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini mexanizmindən danışarkən ərzaq təhlükəsizliyin məsələsinə də ciddi diqqət yetirməliyik. İqtisadi təhlükəsizliyə bağlı əksər ölkələrin konsepsiya və proqramları var. Bu barədə növbəti paraqrafda daha geniş bəhs edilir.

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyi məsələsinə gəlinjə, bu nikbinlik doğurajaq səviyyədədir. Hökumətin bu sahədə konkret proqram və konsepsiya olmasa da, ölkənin kifayət qədər zəngin ehtiyatlara, investisiya imkanlarına, ixtisaslı kadr potensialına malik olması iqtisadi təhlükəsizliyi təbi olaraq gerçəkləşdirir. Anjaq istənilən perspektiv üçün lazımı tədbirlərin görülməsi zəruridir.

İqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyin təmin olunması məsələsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının və iqtisadi münasibətlərinin inkişafına təhlükə yaradan daxili və xarici amillərdən qorunmasıdır.

Hazırkı şəraitdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. Belə ki, respublikanın iqtisadi potensialının artırılması və bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunması; ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təmin edən təbii ehtiyatların, energetika əsaslarının və tranzit imkanlarının qorunması və möhkəmləndirilməsi; ölkədaxili və beynəlxalq maliyyə təsisatları arasında qarşılıqlı sərfəli əməkdaşlığın gücləndirilməsi, daxili və xarici maliyyə ehtiyatlarının ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilməsi olduqca aktualdır.

Bu işlərlə yanaşı respublikanın iqtisadi potensialının qorunması məqsədi ilə büdcə vəsaitlərinin və dövlət ehtiyatlarının səmərəsiz istifadəsinə yol verilməməsi; iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə bank sisteminin təkmilləşdirilməsi; iqtisadiyyatda dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi; iqtisadiyyatda qeyri-mütənasib inkişafın qarşısının alınması; iqtisadi sahədə həyata keçirilən sosial yönümlü islahatların hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi; olduqca vacibdir.

Bundan əlavə milli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədi ilə yerli istehsalçıların hüquqlarının müdafiə olunması; enerji ehtiyatlarının istehsalı, nəqli,

nəqliyyat dəhlizinin istismarı ilə bağlı layihələrin həyata keçirilməsi vasitəsi ilə Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası; iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılması və s. məsələlər diqqəti cəlb edir. Hazırda respublikanın sənaye potensialının saxlanılması və möhkəmləndirilməsi üçün dövlət xarici sərmayəçilərə verilmiş zəmanətlərə riayət etməklə, xarici hüquqi və fiziki şəxslərin iştirakı ilə yaradılmış müəssisələrin istifadəsinə, yaxud mülkiyyətindəki iqtisadi obyektlərin vəziyyətinə və istismarına nəzarəti həyata keçirir.

Bunlarla yanaşı respublikanın strateji ehtiyatlarının istifadəsi üzrə müqavilələrin bağlanması və yerinə yetirilməsində milli təhlükəsizliyin təmin olunması tələbləri mütləq nəzərə alınır.

Respublikada daxili bazarın vahid və müstəqil maliyyə sisteminin, milli valyutanın qorunması, maddi və maliyyə vəsaitlərinin ölkə hüdudlarından qanunsuz çıxarılmasının qarşısının alınması, kommunikasiya və energetika sisteminin fasiləsiz və etibarlı fəaliyyətinin təmin olunması məqsədi ilə kompleks tədbirlər həyata keçirilir.

Respublikada sosial sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının nəzərə alınması daha vacib məsələdir.

Respublikada sosial sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və maddi rifahının

qorunmasının, cinayətkarlığın qarşısının alınmasının, miqrasiya və demoqrafik proseslərinin tənzimlənməsinin təmin edilməsidir.

Respublikada sosial sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün görülən əsas tədbirlər aşağıdakılardır:

1. Vətəndaşların şəxsi təhlükəsizliyi, hüquq və azadlıqlarının təmin olunması zəmanətlərinin möhkəmləndirilməsi;

2. Əhalinin sosial müdafiəsinin yüksəldilməsi və fiziki sağlamlığının qorunması üçün sosial müdafiə və səhiyyə sisteminin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması;

3. Jəmiyyətin kəskin təbəqələşməsinə yol verilməməsi üçün müvafiq sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;

4. Vətəndaşların sosial müdafiəsi üçün ayrılan vəsaitlərin səmərəli bölgüsünün və ünvanlı istifadəsinin təmin edilməsi;

5. Qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həll edilməsi;

6. Yoxsulluğun aradan qaldırılması;

7. Miqrasiya və demoqrafik proseslərin tənzimlənməsi və s.

Bunlarla yanaşı hərbi sahədə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi olduqca vacibdir. Son dövrdə Respublikanın hərbi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün xeyli iş

görülüb. Belə ki, Respublikanın hərbi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş hərbi xarakterli real və potensial təhdidlərdən müdafiə sahəsində tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi və milli maraqların hərbi vasitələrlə qorunması qabiliyyətinin təmin edilməsidir. Bunu təmin etmək üçün hərbi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün görülən əsas tədbirlər aşağıdakılardır:

-Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin hərbi hazırlıq səviyyəsinin və döyüş qabiliyyətinin artırılması, mövcud hərbi ehtiyatların səfərbərlik üçün hazır vəziyyətdə saxlanması;

-hərbi-sənaye kompleksinin inkişafı, müasir silah və hərbi-texniki nailiyyətlərin tətbiq edilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədləri yaxınlığında əlverişli qüvvələr nisbətinin yaranmasının əldə olunması;

-Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin etibarlı mühafizəsinin təmin edilməsi;

-kütləvi qırğın silahlarının işlənib hazırlanmasının, istehsalının, yayılmasının, ehtiyatlarının yaradılmasının və tətbiqinin qarşısının alınması istiqamətində fəaliyyət göstərilməsi;

-hərbi təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin ixtisaslı kadrlarla təminatı işinin yaxşılaşdırılması;

-Azərbaycan Respublikasının hərbi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;

-kütləvi qırğın silahlarının komponentlərinin və texnologiyalarının, onları hədəfə çatdırma vasitələrinin, yeni hərbi istehsal texnologiyalarının qanunsuz yayılmasında ölkə ərazisinin tranzit kimi istifadə edilməsinin qarşısının alınması;

Hazırkı Ermənistan-Dağlıq qarabağ problemi şəraitində müdafiə kompleksi sahəsində strateji əhəmiyyətli obyektlərin, həmçinin hərbi maraqlar baxımından əhəmiyyət kəsb edən elmi-texniki araşdırmaların və bu fəaliyyətin nəticələrinin, o cümlədən məlumatların, sənədlərin və proqram təminatı vasitələrinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi olduqca vacibdir. Bu dövlət əhəmiyyətli bir işdir.

Respublikanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr istisna olmaqla, ölkə ərazisində xarici hərbi bazaların yerləşdirilməsinə, habelə hərbi qüvvələrin, silah, hərbi texnika, kütləvi qırğın silahı komponentləri və texnologiyalarının tranzit daşımalarına yol verilmir.

Mühüm işlərdən biri Azərbaycan Respublikasının ekoloji sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması ətraf mühitin ona zərərli təsirlər nəticəsində yaranan təhdidlərdən qorunmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının ekoloji sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün xeyli iş görülməlidir.

Bu məqsədlə ekoloji təhlükəsizlik siyasətinin konseptual əsaslarının hazırlanması və tətbiqi; ekoloji sahədə milli təhlükəsizliyə xarici təhdidlər, ətraf mühitə təsir vasitələrinin hərbi və ya digər düşmən niyyətlə tətbiqini qadağan edən beynəlxalq müqavilələrə zidd olan xarici dövlət və təşkilatların niyyət və tədbirləri haqqında məlumatların əldə edilməsi; radioaktiv, bakterioloji və kimyəvi maddələrlə ölkənin əhalisinə və iqtisadiyyatına zərər vurmaq məqsədi ilə ətraf mühitə təsir edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətin qarşısının alınması olduqca vacibdir.

Hazırda respublikada yüksək ekoloji təhlükəli obyektlərə qəsdlər üçün zəmin yaradan cinayət əməllərinin aşkarlanması və qarşısının alınması; müasir texnologiyaların tətbiqi ilə təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsinin və ətraf mühitin mühafizəsinin gücləndirilməsi; enerji ehtiyatlarının istehsalı və nəqli ilə bağlı yaradılan və istismar olunan infrastrukturun təbii fəlakətlərə, fəvqəladə hadisələrə, təxribatlara məruz qalma ehtimalına qarşı kompleks

tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm bir problem kimi qarşıda durur. Bu işdə təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizə sahəsində elmi cəhətdən əsaslandırılmış normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və onun tətbiqinə nəzarətin həyata keçirilməsi; insan fəaliyyətinin təbiətə zərərli təsirinin azaldılması istiqamətində tədbirlər görülməsi, vətəndaşların sağlamlığı üçün yaranmış təhlükələr barədə onların vaxtında xəbərdar edilməsi və bu təhlükələrin aradan qaldırılması; əhalinin ekoloji maarifləndirilməsi vacibdir.

Bunlarla yanaşı olaraq təbii fəlakətlərin vaxtında proqnozlaşdırılması, qoruyucu və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi və ekoloji cinayətlərə qarşı mübarizə aparılması respublikada gücləndirilməlidir.

Bunlarla yanaşı Azərbaycan Respublikasının elm, mədəniyyət və mənəviyyət sahəsində milli təhlükəsizliyinin təmin olunması olduqca vacibdir. Bu işdə gömrük orqanları xüsusi rol oynayır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının elm, mədəniyyət və mənəviyyət sahəsində milli təhlükəsizliyinin təmin olunması Azərbaycan xalqının mədəni irsinin, maddi və mənəvi dəyərlərinin, mədəni tələbatlarının ödənilməsi vasitələrinin və elmi-texniki potensialının daxili və xarici təhdidlərdən qorunması və inkişaf etdirilməsidir həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli təhlükəsizliyinin təmin olunması tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi Azərbaycan dövləti tərəfindən həyata keçirilir.

Bu iş milli təhlükəsizliyini təmin edən qüvvələrin və dövlət orqanlarının fəaliyyəti və buna yönəlmiş tədbirlərin maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının büdcəsi və qeyri-büdcə vəsaitləri hesabına həyata keçirilir.

Milli təhlükəsizlik sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin pozulmasına görə hüquqi və fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin sxemini şərti olaraq aşağıdakı kimi vermək olar:

Bütün bu parametrlərin təmin edilməsi Azərbaycan dövlətinin iqtisadi təhlükəsizliyinə xidmət edir. Bu işdə isə gömrük orqanları xüsusi rol oynayır.

II FƏSİL. MİLLİ İQTİSADİYYATIN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN ROLU VƏ ƏHMİYYƏTİ.

2.1. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin əsas prinsipləri.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dünya iqtisadiyyatının gündən-günə qloballaşdığı müasir dövrümüzdə heç bir ölkə xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmadan normal inkişaf edə bilməz. Hazırda dünyada baş verən proseslər beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanı ölkələrin iqtisadi inkişafının zəruri şərtinə çevirmişdir. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev bu barədə demişdir: «Dünyada getdikcə artan qarşılıqlı asılılıq, dünya iqtisadiyyatının birləşməsi və regionlaşması XX əsrin son mərhələsinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir. Heç bir ölkə, ən böyük bir ölkə də yalnız öz çərçivəsində iqtisadiyyatını lazımi səviyyədə inkişaf etdirə bilməz».

Dünya ölkələri arasında münasibətlər müəssisə, firma və təşkilatlar arasında əmtəə və xidmətlərin mübadiləsində, beynəlxalq ticarətdə, elmi-texniki əməkdaşlıq, turizm, istehsal, investisiya, valyuta-maliyyə, informasiya xarakterli beynəlxalq əlaqələrdə, ölkələr arasında əmək resurslarının qarşılıqlı hərəkətində əks etdirilir.

Dünya ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığı beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında formalaşır və inkişaf edib möhkəmlənir. Beynəlxalq əmək bölgüsü (BƏB) – ölkələr arasında ərazi əmək bölgüsünün yüksək mərhələsi olub, ölkələrin müəyyən növ əmtəə istehsalı və xidmət üzrə ixtisaslaşmasına və onların istehsal etmiş olduqları məhsulun qarşılıqlı şərtlər əsasında kəmiyyət və keyfiyyətinə görə mübadiləsinə əsaslanır.

Görkəmli ingilis iqtisadçısı Adam Smit «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat» əsərində əmək bölgüsünü ictimai əmək məhsuldarlığının artırılmasının başlıca şərti kimi təsvir edirdi. O, əmək bölgüsünü sərvətin artımını sürətləndirən bir amil kimi də nəzərdən keçirir və hesab edirdi ki, şəxsi mənafe və mübadiləyə meyl əmək bölgüsünün yaranması və inkişafına səbəb olmuşdur.

A.Smit əmək bölgüsünü – ixtisaslar, vəzifələr, firmalar, sahələr, sektorlar üzrə, eləcə də, bölgələrarası və ölkələrarası səviyyədə fərqləndirirdi. Onun fikrincə, ayrı-ayrı ölkələrin istehsal etdikləri müəyyən növ əmtəə və xidmətlər üzrə ixtisaslaşması və həmin məhsulları ölkələrarası mübadiləyə çıxarması ilə göstərilən ölkə beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə daxil olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrinin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının iki əsas səbəbi vardır. Bu,

cəmiyyətin maddi tələbatları qeyri-məhdudluğu və bununla bağlı iqtisadi ehtiyatların, yəni əmtəələrin istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi üçün vəsaitlər məhdudluğu ilə bağlıdır. Bu isə tələb edir ki, mövcud ehtiyatlardan qənaətlə istifadə edilsin. Ona görə də, ölkələr daim beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakda maraqlı olurlar. Hazırda mövcud reallıqları nəzərə alaraq, BƏB-i müəyyən edən amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Ayrı-ayrı ölkələrdə təbii ehtiyatların müxtəlif səviyyədə mövcudluğu;
- İqlim şəraiti;
- Ölkənin coğrafi mövqeyi;
- Demografik potensial və ölkədə ixtisaslı kadrların olması;
- Elmi-texniki tərəqqi səviyyəsi;
- Nəqliyyat və infratsrukturun inkişafı və s.

Ayrı-ayrı ölkələrdə bu amillərin hər birinin olması mütləq vacib şərt deyildir. Çünki ölkələr BƏB-də iştirak etmək üçün bu amillərin birindən və ya bir neçəsindən istifadə edirlər. Məsələn, Rusiyanın, Kanadanın, neftlə zəngin ərəb ölkələrinin, Azərbaycanın təbii ehtiyatları və iqlim şəraiti BƏB-də iştirak etmək üçün mühüm rol oynayır. İtaliya və Yaponiyada isə bu amillər məhdud olsa da, ixtisaslı işçi qüvvəsi və elmi-texniki nailiyyətlər hesabına bu

ölkələr BƏB-də geniş iştirak edirlər. Ancaq bütün bunları göstərməklə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, təkcə bu amillərin olması ölkələrin BƏB-də iştirak etməsi üçün həlledici və kifayət deyildir. Ola bilər ki, ölkə təbii ehtiyatlar cəhətdən zəngindir, ancaq onun reallaşdırılması üçün inkişaf etmiş məhsuldar qüvvələri yoxdur və ya ölkə başqa bir dövlətdən siyasi və iqtisadi cəhətdən asılıdır. Bu səbəbdən ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsünə hansı səviyyədə cəlb olunduğunu müəyyənləşdirərkən yuxarıda göstərilənləri nəzərə almaq lazımdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin obyektivi və subyektivi milli bazar təsərrüfatı çərçivəsindən çox da fərqlənmir. Bu münasibətlərin obyektivi kimi beynəlxalq ticarətdə dövriyyə edən əmtəə və xidmətlər çıxış edir. Burada fərqləndirici əsas xüsusiyyət isə əmtəə axınının sabitliyi və miqyaslılığıdır. Belə ki, bu zaman əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi iri həcmi, geniş çeşidliyi, keyfiyyətə üzrə differensiasiyası və rəqabət qabiliyyəti ilə fərqlənir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin predmeti istehsal və elmi-texniki işlər sahəsində ixtisaslaşma və kooperasiya əlaqələrini əhatə edir. Bu halda istehsal amillərinin ölkələr arasında mübadiləsi və hərəkəti xüsusi nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda xarici iqtisadi əlaqələrin predmetinə xarici ticarət, əmək resurslarının beynəlxalq miqrasiyası,

beynəlxalq texnoloji əməkdaşlıq, beynəlxalq inteqrasiya, beynəlxalq turizm, birgə müəssisələrin yaradılması, maliyyə-kredit resurslarının beynəlxalq istifadəsi kimi formalar aid edilir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin subyektləri arasında münasibətlər əksər halda ayrı-ayrı firmalar, müəssisələr, sahibkarlar arasında olan əlaqələrdir. Bazar iqtisadiyyatlı bir çox ölkələrdə təsərrüfat fəaliyyəti subyektlərinə xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmağa heç nə mane ola bilməz. Çünki bazar münasibətləri şəraitində bu proses obyektivdir və belə olan halda təsərrüfat subyektləri üçün daxili və xarici bazar arasında heç bir fərq qoyulmur. Eyni zamanda xarici iqtisadi əlaqələrin subyekti kimi müxtəlif dövlət orqanları – birbaşa hökumət və digər səviyyəli dövlət orqanları (mərkəzi, yerli, bələdiyyə), müəssisələri və təşkilatları çıxış edir. Müasir dövrümüzdə maliyyə-kredit yardımı və ayrı-ayrı layihələrə investisiya qoyuluşu zamanı beynəlxalq təşkilatlar da xarici iqtisadi münasibətlərin subyekti kimi iştirak edə bilirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi əlaqələr bir sıra əlamətlərinə görə fərqləndirilir. Belə ki, məşhur rus iqtisadçısı V.E.Ribalkin öz əsərində aşağıdakı şərtləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas göstəriciləri kimi fərqləndirmişdir:

- Hər bir milli iqtisadiyyatda olduğu kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsasında əmək bölgüsü və mübadilə dayanır. Amma bu milli iqtisadiyyatda olduğu kimi ölkədaxili deyil, beynəlxalq səviyyədədir. Beləliklə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər dövlətlərarası əmək bölgüsünə və mübadiləyə əsaslanır.
- Bazar iqtisadiyyatı mexanizminin əsas şərtlərindən olan tələb-təklif qanunu və sərbəst qiymətqoyma qanunu beynəlxalq iqtisadi münasibətlər çərçivəsində tam qüvvədədir. Belə ki, hər üç qanun həm milli, həm də beynəlxalq bazar mexanizminin əsasını təşkil edir.
- Milli bazarlarda olduğu kimi, xarici iqtisadi münasibətlərin beynəlxalq bazarı mal və xidmətlərin, alıcı və satıcıların rəqabəti ilə xarakterizə olunur. Bu rəqabət ölkələr arasında istehsal amillərinin (kapital, əmək) yerdəyişməsi ilə tamamlanır.
- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas formalarından biri – beynəlxalq ticarət əmtəələrin ölkələrarası axınını özündə əks etdirir. Bu şərtlər altında davamlı və sistemli olaraq malların alqı-satqı

əməliyyatı aparılan beynəlxalq əmtəə bazarı formalaşır.

- Əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi, istehsal amillərinin beynəlxalq yerdəyişməsi pulların hərəkəti, əmtəə kreditləri, valyuta münasibətləri vasitəsilə aparılır. Əmtəə bazarı ilə bərabər beynəlxalq maliyyə bazarı, beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemi də fəaliyyət göstərir. Kapitalın hərəkəti, xarici investisiya, dövlət kreditləri beynəlxalq maliyyə sisteminə tamamlayıcı görülməlidir.
- Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində əmək resursları ilə təminatda, əhəlinin işlə təminat imkanlarında fərqlər ölkələrarası işçi qüvvəsinin axını formalaşdırır və dünya əmək bazarının yaranmasını, mövcudluğunu və inkişafını şərtləndirir. İnformasiya təminatının, intellektual mülkiyyətin rolunun artması, patentləşdirmə və kəşf, ixtiraların lisenziyalaşdırılması sisteminin tətbiqi, dövlətlər arasında müəllif hüquqlarının qorunmasına dair razılaşmalar dünya informasiya bazarının yaranmasını şərtləndirir.
- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər öz infrastrukturunun, xüsusi institutlarının olmasını

tələb edir. Bunlar həm qlobal (Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Ticarət palatası, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu), həm də regional (Avropa Komissiyası, Şimali Amerika Azad Ticarət Assosiasiyası – NAFTA və s.) miqyaslı beynəlxalq iqtisadi, maliyyə-kredit təşkilatlarının nümunəsində təmsil olunurlar.

- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər inhisarlaşmaya meyllidir. Bu istehsalın təmərküzləşməsi, özəl sahibkar strukturları tərəfindən satış bazarının olması xətti ilə və bəzi məhsul növlərinin istehsalçıların özündə birləşdirən beynəlxalq, dövlətlərarası ittifaq və müqavilələrin (məsələn, Beynəlxalq Neft Karteli – OPEK) mövcudluğu nəticəsində mümkün olur.
- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər qlobal, regional, dövlət səviyyəsində müdaxilə və tənzimləmədən azad deyildir. Bu beynəlxalq iqtisadi, ticarət, kredit, valyuta, gömrük sazişi və ittifaqları qismində təmsil olunur. Bundan başqa hər bir ölkədə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin nəticələri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin vəziyyətinə və inkişafına təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi əlaqələrin səmərəliləşdirilməsi bir sıra prinsiplərin həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, hər hansı sahədə ixtisaslaşma nəticəsində məhsul istehsalının dünya standartlarına uyğun qurulması, ölkələrin tələb-təklif nisbətinin müəyyənləşdirilməsi, iqtisadi əlaqələrin inkişafına təkan verən hər hansı ölkənin təbii ehtiyatlarından qarşılıqlı anlaşma şəraitində səmərəli istifadə, xarici iqtisadi əlaqələrin əsas istiqamətlərinin müəyyən olunması prinsipləri bu istiqamətdə özünü daha dolğun göstərir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin mövcudluğu əmək bölgüsündən, istehsalın və elmin beynəlxalq səviyyədə ixtisaslaşmasından, iqtisadi proseslərin qloballaşmasından irəli gəlir. Eyni zamanda bu əlaqələrin yaranması və inkişafı ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı əlaqələrinin və asılılığının güclənməsi ilə müəyyən edilir.

Müasir dövrdə dünya təsərrüfatı bazar iqtisadiyyatı, beynəlxalq əmək bölgüsünün obyektiv qanunauyğunluqları, istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsi prinsiplərinə əsaslanır. Bu baxımdan dünya iqtisadiyyatının və müvafiq olaraq xarici iqtisadi əlaqələrin bir sıra özünəməxsus əlamətlərinə görə səciyyələndirmək olar. Belə ki, müasir dövrümüzdə beynəlxalq əmək bölgüsünün dərin inkişafı –

istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması və kooperativləşməsi, istehsal amillərinin (kapital, əmək qüvvəsi, texnologiya, informasiya) beynəlxalq hərəkətinin yüksək səviyyədə intensivliyi müşahidə olunur. Bununla bərabər beynəlxalq ticarət, kapital axını, işçi qüvvəsinin miqrasiyası, informasiya sahələri qlobal xarakter daşıyır. Günümüzdə istehsal və kapital da hədsiz dərəcədə beynəlmilləşmişdir. Bu proseslərin təsiri altında müxtəlif ölkələrdə yerləşən müəssisələrdə, ilk növbədə iri beynəlxalq korporasiyalar çərçivəsində istehsalın beynəlxalq forması artmışdır.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Elmi- Texniki İnqilabın birbaşa müdaxiləsi ilə iqtisadiyyatın bütün digər sahələrində olduğu kimi xarici iqtisadi əlaqələrdə də informasiyalaşdırmanın əhəmiyyəti yüksəlmişdir. Nəticədə hazırda informasiya texnologiyaları beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişafına təkan verən mühüm aspektlərdən birinə çevrilmişdir.

Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, açıq tipli milli iqtisadiyyatların meydana gəlməsi və inkişafı, beynəlxalq investisiya mühitində və ümumilikdə xarici iqtisadi əlaqələrdə liberallaşma meylləri güclənmişdir. Bu meyllərin təsiri altında beynəlxalq çərçivədə iqtisadi və maliyyə- valyuta proseslərinin dövlətlərarası tənzimlənməsinə getdikcə daha çox səy göstərilir.

Nəhayət, dünya iqtisadiyyatının gündən-günə qloballaşdığı bir mühitdə ölkə və regionlarda ticarət-iqtisadi inteqrasiya proseslərinin daha da sürətlənməsini və dərinləşməsini göstərməliyik. Beləliklə, iqtisadi münasibətlərin bu qədər beynəlmilləşdiyi bir mühitdə iqtisadiyyatın açıqlığı prinsipi xüsusi yer tutur. Açıq tipli iqtisadiyyatda xarici ticarət dövriyyəsi bu səviyyəyə o zaman çatır ki, artıq ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına stimül verməyə başlasın. Bəzi mütəxəssislərin hesablamalarına görə müasir şəraitdə xarici ticarət dövriyyəsi ÜDM-nin 25%-nə çatdıqda, onun ölkənin iqtisadi inkişafına stimullaşdırıcı təsiri aydın hiss olunur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, güclü dövlətlərin iqtisadiyyatı adətən daha az açıq olur. Eyni zamanda istehsal qüvvələri eyni səviyyədə inkişaf etdiyi halda, zəif iqtisadi potensiala malik ölkələrin iqtisadiyyatı daha açıq olur. Belə ki, milli iqtisadiyyatın istehsal qüvvələri daha çox inkişaf etdikdə, onun sahəvi strukturunda texnoloji cəhətdən dərininə əmək bölgüsü olan sahələr (maşınqayırma, elektronika, kimya) güclü olduqda, ümumi iqtisadi potensialı nisbətən zəif olduqda, təbii ehtiyatlarla zəif təmin olunduqda və əsas-baza sahələrinin (energetika, metallurgiya və s.) xüsusi çəkisi az olduqda onun açıqlıq dərəcəsi daha yüksək olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərin iqtisadi inkişafı üçün xarici iqtisadi əlaqələr nə qədər faydalı olsa da, bu zaman ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi dövlət siyasətində başlıca məqsəd olmalıdır. Ölkə iqtisadiyyatında açıqlığın artması bir sıra problemlər yaradır ki, bunlardan biri də iqtisadi təhlükəsizlikdir. Milli iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə ölkənin əmtəə və xidmətlərlə təmin olunması, iqtisadiyyatın səmərəli inkişaf etməsi üçün təhlükə yaradan xarici amillərin təsirindən qorunması başa düşülür. Ölkədə Ümumi Daxili Məhsulun səviyyəsi nəzərdə tutulan və ya təsadüfi xarici hadisələrdən nə qədər çox asılıdırsa, onda iqtisadi təhlükəsizlik bir o qədər zəif təmin olunmuşdur.

Dünya ölkələrində təhlükəsizliyin əsas göstəriciləri və onların nisbətinin birbaşa təsirləri şərti olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 2.1

Göstəricilər	Dünya təcrübəsində göstəricilərin səviyyəsinin kritik həddi	Mümkün sosial, siyasi və iqtisadi nəticələri
ÜDM-nin azalma səviyyəsi	30-40%	İqtisadiyyatın sənayesizləşməsi
İdxal olunan qida məhsullarının payı	30%	Ölkə həyatının idxaldan strateji asılılığı
İxracda emaledici sənaye məhsullarının payı	40%	İqtisadiyyatın müstəmləkə-xammal strukturu

İxracda yüksək elmtutumlu məhsulların payı	10-15%	İqtisadiyyatın texnoloji cəhətdən geri qalması
ÜDM-də dövlətin elm xərclərinin payı	2%	İntellektual potensialın məhv edilməsi

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirdikdə hər hansı bir ölkənin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də həmin ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin coğrafi quruluşudur. Hər bir hökumət yaxşı bilməlidir ki, hansı dövlətlə və nə səviyyədə ticarət əlaqələrinə girməklə özünün iqtisadi təhlükəsizliyini qoruya bilər. Ümumilikdə iqtisadi təhlükəsizlik anlayışının mahiyyəti dövlətin beynəlxalq əlaqələri genişləndirərkən, iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsini yüksəldərkən digər dövlətlərdən tam asılı vəziyyətə düşməməyə çalışmasından ibarətdir. Qeyd etməliyik ki, bu problemə yanaşma müxtəlif ölkələr üzrə fərqlənir.

Misal üçün, 1980-ci illərdə Yaponiya kimi yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkəsi bu məsələyə çox ciddi fikir verməyə başlamışdır. Yapon alimləri iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasını beynəlxalq amillərin ölkə iqtisadiyyatına dağıdıcı təsirinin qarşısının alınması kimi qəbul edirdilər. Onların fikrincə, baxılan dövrdə Yaponiyanın iqtisadi təhlükəsizliyi dörd amillə – iqtisadi resurslar, enerji ehtiyatları, ərzaq məhsulları ilə təmin olunma və dəniz

nəqliyyatının təhlükəsizliyinin səviyyəsi ilə müəyyənləşməli idi.

Məşhur rus iqtisadçısı L.Abalkinin fikrincə isə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün birinci iqtisadi sərbəstlik (yəni dövlətin bütün milli ehtiyatlara və istehsala tam nəzarəti, eləcə də sərbəst iqtisadi qərar qəbul edə bilməsi), milli iqtisadiyyatın dayanıqlığının və sabitliyin təmin edilməsi; ikincisi milli iqtisadiyyatın bütün formalarının qorunması və fəaliyyətinə şərait yaradılması, vəziyyətin dayanıqlığını poza biləcək addımların qarşısının alınması və üçüncüsü iqtisadiyyatın inkişafetmə qabiliyyətinin ödənilməsi lazımdır.

İqtisadi təhlükəsizlik və onun təmin olunması məsələsi hər bir ayrıca götürülmüş ölkədə müxtəlif cür qoyula bilər. Təcrübə göstərir ki, dövlətin yerləşdiyi region, onun qonşularının kim olması aparıcı və əsas şərt ola bilər. Bu fikri Azərbaycanın yerləşdiyi strateji coğrafi mövqeyi və onun qonşularının maraq dairələri təsdiq edir. Bu baxımdan qonşu amili kimi Azərbaycan heç bir zaman Rusiya, İran və Ermənistanı nəzərdən qaçırmamalıdır.

Müasir dövrdə dövlətlərin qarşısında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə cəlb olunduğu zaman müəyyən qədər təcrid olunma və ya məhdudiyətlər qoyma halları qeyri-mümkündür. Belə ki, hazırkı dünya iqtisadiyyatının əsasında bazar münasibətləri durur və bu münasibətlərdə daha irəli

getmiş ölkələr iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdir. Qeyd olunan bu xüsusiyyətlər hər bir dövlətin qarşısında müstəqil olaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında öz prioritetlərini və prinsiplərini, mexanizmlərini müəyyən etmək öhdəliyi qoymuş olur.

Bu baxımdan hazırda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid dövrünü yaşayan Azərbaycanın beynəlxalq çərçivədə iqtisadi fəaliyyəti üçün bir sıra əsas prinsiplər müəyyənləşdirmək olar. Bura ilk növbədə xarici iqtisadi əlaqələr sistemində müstəqilliyin təmin olunması daxildir. İqtisadi suverenlik prinsipi ölkənin ərazisində olan bütün resurslara malik olmaq və istifadə etmək hüququ deməkdir. Ölkənin iqtisadi suverenliyi tam formada o zaman reallaşa bilər ki, dövlətin beynəlxalq texnologiyalar bazarında özünəməxsus yeri olsun. Buna əsaslanaraq hər bir ölkə dünya təsərrüfatı sistemində texnoloji suverenlik statusunu əldə edir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının elmi-texniki kompleksindəki restrukturizasiya prosesləri, maliyyə vəsaitinin cəlb olunması ilə bağlı problemlər ölkənin iqtisadi potensialının bu sahənin tam reallaşması imkanlarını məhdudlaşdırır. Belə ki, beynəlxalq səviyyəli elmi-texniki potensialın inkişaf etdirilməsi prinsipi müstəqil xarici iqtisadi əlaqələr strategiyasının formalaşdırılması üçün baza yaradan əsas şərtlərdən biridir.

İkinci bir mühüm prinsip kimi xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyası çərçivəsində milli maraqların prioritet təşkil etməsini qeyd etməliyik. Bu prinsipə əsaslanaraq Azərbaycan Respublikası dünyanın bütün dövlətləri ilə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlər yaradır.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsində dünya təcrübəsinin təhlilinə, digər ölkələrin strategiyasında istifadə olunan metod və qərarların öyrənilməsinə, milli iqtisadiyyatın vəziyyətinin təhlilinə üstünlük verilməlidir. Bu baxımdan xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yalnız uzunmüddətli və davamlı siyasətin reallaşması nəticəsində xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində uğurlu nailiyyətlər qazanmaq mümkündür. Qeyd olunanlara əsaslanaraq Azərbaycan da daxil olmaqla, iqtisadiyyatın keçid dövrünü yaşayan ölkələrin xarici iqtisadi inkişaf strategiyasının aşağıdakı prinsiplərini göstərmək olar:

- Beynəlxalq əlaqələrdə milli iqtisadi təhlükəsizliyin və suverenliyin təminatı;
- Milli və dünya iqtisadiyyatının qarşılıqlı əlaqəsinin genişlənməsi və dərinləşməsinin məcburi şərti kimi beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda maksimal iştirak üçün iqtisadiyyatın açıqlığı;

- Milli iqtisadiyyatın və dünya təsərrüfat sisteminin fəaliyyətinin bütün formalarının yüksək effektivliyinə nail olmaq üçün mühüm istiqamətlərdən biri kimi istehsalçıların iqtisadi müstəqilliyi;
- Milli bazar iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinin dünya bazar təsərrüfatının mövcud vəziyyətinə uyğunluğu;
- Dünya iqtisadiyyatı sistemində qloballaşmanın müasir təmayülünün təzahürü kimi geoiqtisadi müəyyənlik.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən xarici iqtisadi əlaqələrin özünəməxsus əlamətlərinin, bu sahədə əsas istiqamət və meyillərin öyrənilərək, bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində olan respublikamız üçün xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasının hazırlanması prosesində istifadə olunması tədqiqat işinin qarşısına qoyduğu vəzifəyə nail olmağa köməklik göstərmiş olar.

2.2. Xarici iqtisadi əlaqələr və onların əsas formaları.

Keçid iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan Respublikası üçün xarici iqtisadi əlaqələr strategiyasının hazırlanması, ölkənin dünya bazarında effektiv çıxış etməsi, qlobal iqtisadi məkanda digər dövlətlərlə ikitərəfli iqtisadi münasibətlərin

yaradılması, ölkənin idxal-ixrac potensialının formalaşdırılması başlıca məqsədləridir. Bu baxımdan bütün bunlara nail olmaq üçün ilk növbədə xarici iqtisadi əlaqələrin əsas istiqamət və formaları təhlil edilməlidir. Qeyd olunan səbəbdən tədqiqat işinin bu bölməsində xarici iqtisadi əlaqələrin əsas formaları, üstün və zəif cəhətləri göstərilməklə təhlil edilmişdir.

Dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin müxtəlif formaları vardır. Xarici iqtisadi əlaqələr, xarici ticarət, valyuta və ödəmə-hesablaşma münasibətləri, kapitalın ixracı və yerdəyişməsi, işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası, beynəlxalq turizm, beynəlxalq inteqrasiya prosesləri, transmilli korporasiya və maliyyə-kredit təşkilatlarının yaradılması və inkişafı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dövlətlərarası tənzimlənməsi, elmi-texniki və istehsal əməkdaşlığı formasında həyata keçirilir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin ilkin forması kimi ticarət meydana gəlmişdir. Belə ki, ibtidai-icma quruluşunda qarşılıqlı əlaqələrin sərhədi tayfanın, qəbilənin təsərrüfat ərazisinin sərhədləri ilə üst-üstə düşürdü. Bu halda həmin dövrdə istehsal fəaliyyəti insanın ən zəruri mallara olan ehtiyacının minimum hissəsini verə bilmişdir. Yalnız məhsuldar qüvvələrin inkişafı icma daxilində izafi məhsul istehsal etmək və onu mübadilə etmək üçün şərait

yaratmışdır. Bu isə iqtisadi fəaliyyətin istehsal dairəsindən xaricə çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, ilkin ticarət forması kimi meydana gələn mübadilə quldarlıq quruluşunun yüksək inkişaf dövründə mühüm rol oynamağa başlamışdır. Sonrakı dövrdə isə istehsal edilən məhsulların bir hissəsi satılmağa başlamış, pul vasitəsilə ticarət yaranmışdır.

Tarixi baxımdan yanaşsaq natural təsərrüfatdan pul münasibətlərinə keçilməsi, eləcə də milli dövlətlərin formalaşmağa başlaması, ölkə daxilində və ölkələr arasında istehsal əlaqələrinin yaranması beynəlxalq ticarətə güclü təkan vermişdir. İri maşınlı sənayenin tətbiqindən sonra isə əmtəə və xidmətlərin tədavülü milli bazar hüdüdündən kənara çıxmış və xarici ticarət daha da genişlənmişdir. Bunun nəticəsində xarici ticarət hər hansı ölkənin daxili inkişafını tamamlayan amildən həmin ölkənin milli təsərrüfatının normal fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri şərtə çevrilmişdir.

Beynəlxalq ticarətin meydana gəlməsinin əsas səbəbi iqtisadi resursların ölkələr arasında qeyri-bərabər bölgüsü, yerli istehsalın kifayət etməməsi, malların qiymətinin beynəlxalq miqyasda fərqlənməsi və müxtəlif ölkələrdə fərqli mallar istehsalının mövcudluğu olmuşdur.

Buradan aydın olur ki, ayrı-ayrı ölkələr əsasən o əmtəə və xidmətləri ixrac edirlər ki, onların ixtisaslaşması istiqaməti

nəzərə alınmaqla daxili istehsal xərcləri dünya səviyyəsindəkindən aşağı olsun. Bunun əksinə olaraq o əmtəə və xidmətləri idxal edirlər ki, onların istehsalının təşkilinə çəkilən xərclər ölkə daxilində dünya səviyyəsindən yüksək olsun. Beləliklə, əmtəə və xidmətlər vahidinin milli və beynəlxalq dəyərləri arasındakı nisbəti xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəlilik dərəcəsinin vacib göstəricisi kimi özünü göstərir.

Beynəlxalq ticarət müxtəlif ölkələrin alıcıları, satıcıları və vasitəçiləri arasında həyata keçirilən alqı və satqı prosesidir. Beynəlxalq ticarət beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da genişlənməsinə və dərinləşməsinə, mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə, dünya ölkələri arasında elmi-texniki sahədə əməkdaşlığın genişlənməsinə, dünya xalqlarının maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə şərait yaradır. Bəzi qiymətləndirmələrə görə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün həcmnin 80%-i ticarətin payına düşür. Qeyd etməliyik ki, bütün ölkələr üçün beynəlxalq ticarətin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. İqtisadçı alim D.Saksın qənaitinə görə «hər bir ölkənin dünya iqtisadi sistemindən təcrid olunmuş sağlam iqtisadiyyat yaratmaq qismət olmamışdır».

Dünya ölkələri arasında beynəlxalq ticarət təşkil etmək üçün bir sıra şərtlərə əməl edilməlidir. Beynəlxalq ticarət

şərtlərinə qısa və uzun müddətli amillər təsir göstərir. Qısa müddətli amillərə xarici ticarət siyasəti, valyuta məzənnəsində baş verən dəyişmələr, birtərəfli transfer ödəmələri və konyunktura dalğalanmaları aiddir. Uzun zaman ərzində isə beynəlxalq ticarət şərtləri iqtisadiyyatın istehsal və istehlakının strukturunda baş verən dəyişmələrlə müəyyən edilir.

Beynəlxalq ticarətə dair nəzəriyyələr uzun bir təkamül prosesi keçərək, çox əsrlik tarixə malikdir. Ölkələr arasında ticarətin mövcud olması, inkişafı səbəblərinin izahı və əsasları onlar arasında beynəlxalq mübadilənin özü yarandıqdan xeyli sonra meydana gəlmişdir. Hələ ilkin dövrlərdən beynəlxalq ticarətə dair iki prinsipial münasibət formalaşmışdır. Birinci azad ticarət, onun məhdudiyətsiz həyata keçirilməsini təbliğ edir. İkinci isə milli iqtisadiyyatın maraqları nəzərə alaraq beynəlxalq ticarətə dövlət müdaxiləsini nəzərdə tutan proteksionist siyasətdir.

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri inkişaf yolunda merkantelizm, fiziokratizm, klassik nəzəriyyələr, neoklassik nəzəriyyələr və müasir nəzəriyyələr istiqamətlərindən keçmişdir.

Beynəlxalq ticarətdə dair ilk nəzəriyyə merkantelistlər tərəfindən irəli sürülmüşdür. Merkantelistlər ölkənin zənginliyi naminə ölkəyə daha çox qızıl, gümüş

gətirilməsinin, ölkədən ixrac edilən əmtəələrin miqdarının ölkəyə gətirilən malların həcmindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmasının və nəhayət xüsusi ticarət rejiminin tətbiq edilməsinin tərəfdarı idilər. Lakin uzun müddət dünya iqtisadiyyatında özünəməxsus yer tutan, həmin dövrün dövlətlərinin iqtisadiyyatında başlıca hərəkətverici qüvvə olan merkantelist ideyaların da müəyyən çatışmayan cəhətləri var idi. Son dövrdə iqtisadçılar tərəfindən göstərildiyi kimi merkantelist ideyaların başlıca çatışmazlığı «ticarət edən tərəflərdən birinin iqtisadi mənfəəti mütləq digər tərəfin iqtisadi ziyanı hesabına əldə edilir» fikri idi. Məhz belə yalnış fikirlər sonradan onların tənqid olunmasına gətirib çıxarırdı.

Cədvəl 2.2.

Beynəlxalq ticarətə dair nəzəriyyələrin inkişaf mərhələləri

Klassik nəzəriyyələrə qədərki konsepsiyalar	Merkantelizm (T.Man, A.Monkreyen)
	Fiziokraizm (F.Kene, J.Tyurqo, V.Mirabo və b.)
Klassik nəzəriyyələr	Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi (A.Smit)
	Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi (D.Rikardo)
	Beynəlxalq dəyər nəzəriyyəsi (C.S.Mill)
	İstehsal faktorları nəzəriyyəsi (J.B.Sey)

Neoklassik nəzəriyyələr	İstehsal faktorlarının qarşılıqlı əlaqəsi nəzəriyyəsi (Hekşer-Olin)
	Qiyətlərin istehsal faktorlarına bərabərləşdirilməsi teoremi (Hekşer-Olin, P.Samuelson)
Müasir nəzəriyyələr	Klassik nəzəriyyə prinsiplərinin daha çox sayda obyekt və istehsal faktorlarına tətbiq etməklə müasir şərtlərdə təkmilləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi
	Xarici ticarətin yeni problemlərinin klassik mövqedən tədqiqi
	Klassik nəzəriyyələri inkar edən müasir beynəlxalq ticarətin alternativ konsepsiyaları

İqtisadi təlimlər tarixində merkantelizmədən bir qədər sonra yaranmış olan fiziokratizm təlimi praktik olaraq tamamilə xarici ticarəti inkar etsə də, iqtisadi nəzəriyyənin inkişafı baxımından olduqca qiymətlidir.

Fiziokratlar merkantelistlərdən fərqli olaraq sərvətin atasını pulda deyil, torpaqda götürürlər. Onların fikrinə görə, cəmiyyətin sərvətinin və xalqın rifahının əsasını ticarət və sənaye deyil, məhd kənd təsərrüfatı istehsalı təşkil edir. Onlar dəyərin mənbəyini tədavül sferasında deyil, istehsal sferasında axtarırdılar və milli gəlirin yaranmasında ticarətin rolunu qəbul etmirdilər.

Bu iki iqtisadi məktəbin nümayəndələrinin ideyalarını müasir dövrün tələblərinə və günümüzdə tətbiq imkanlarına

uyğun müqayisə etsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, xarici ticarətin ölkə iqtisadiyyatı üçün üstün rolu baxımından merkantelist ideyaların tətbiqi daha məqsədəuyğundur. Lakin hazırda dünyada baş verən qloballaşma meylləri, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının xarici ticarət rejimi ilə bağlı tələblərini nəzərə alaraq, fiziokratların irəli sürdüyü dövlətin iqtisadiyyata, o cümlədən xarici ticarətə qarışmaması ideyasının timsalında müəyyən liberallaşma tədbirlərinin həyata keçirilməsi də faydalı olar.

İngilis siyasi iqtisad məktəbinin klassikləri A.Smit, D.Rikardo və S.Mill iqtisadi baxışlarında xalqların zənginliyini yaradan və onların mümkün olan mal və xidmətləri əldə etməsini təmin edən istehsal sahəsinin əhəmiyyətinə əsaslanırdılar. Adam Smitin fikrincə, sərbəst ticarət prinsipi ölkəyə elə imkan verir ki, ölkə bütün gücünü daha yaxşı və ucuz istehsal edə biləcəyi məhsullara yönəlsin. Bu cür əmək bölgüsü beynəlxalq ticarətin inkişaf etməsini şərtləndirir və onun iştirakçılarna xeyir verir. Bu baxımdan qeyd olunan üstünlüklər hər bir ölkədə istehsalın mütləq xərclərinin fərqi ilə müəyyən olunur.

Adam Smit sənaye və ticarətin dövlət tərəfindən nizama salınmasının qalıqlarının ləğv edilməsini tələb edirdi. Onun fikrincə, daxili bazarda bəzi məhsulların satışı üçün təyin olunan aksizlər (dolayısı ilə alınan vergilər) təsərrüfatı

təsir göstərmək məqsədi ilə deyil, büdcə gəlirlərinin xətinə tətbiq olunmalıdır. Bundan əlavə o, İngiltərənin bütün xarici siyasətini ətraflı tənqid etmiş və xarici ticarət azadlığı üçün proqram işləyib hazırlamışdır. Belə ki, merkantelistlərin əksinə olaraq o, ticarətin sərbəst olması ideyasını müdafiə edir və hesab edirdi ki, beynəlxalq ticarət vasitəsilə ayrı-ayrı ölkələr varlandıqca, dünya iqtisadiyyatı da inkişaf etmiş olur.

Başqa bir ingilis iqtisadçısı David Rikardo bu fikirləri bir qədər də inkişaf etdirmişdir. O, Smitin mövqeyini ayrı-ayrı hallar üçün düzgün hesab etsə də, xərclərin mütləq yox, müqayisəli dərəcədə fərqli ilə müəyyənləşdirilən «müqayisəli üstünlüklər» nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. O, sübut etmişdir ki, ölkələr arasında qiymətlərdə az da olsa fərq qalmaqda davam edir və bunun nəticəsində hər bir ölkə nisbi üstünlüyə malikdir. Yəni bu ölkədə həmişə elə bir mal tapmaq mümkündür ki, mövcud istehsal xərclərinin nisbətində onun istehsalı digər ölkədəki istehsaldan daha sərfəli olsun. Həmin ölkə məhz belə malın istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşmalıdır.

Beynəlxalq ticarətə dair nəzəriyyənin sonrakı inkişafı istehsal amillərinin – başlıca olaraq torpaq, kapital və əməyin tətbiqinə əsaslanır və bu amillər beynəlxalq ticarətdə ölkə üçün mümkün üstünlüyü müəyyənləşdirir. İstehsal amillərinin qiymətlərində olan fərqlə əsaslanan iqtisadi

nəzəriyyələr ilk dəfə Hekşer və Olin tərəfindən irəli sürülmüşdür. Hekşer-Olin beynəlxalq ticarət modeli müqayisəli üstünlüyün istehsal faktorları ilə təchizatda olan beynəlxalq fərqlərdən irəli gəlməsi müddəasını irəli sürür.

Nəhayət, beynəlxalq ticarətə dair nəzəriyyələrin müqayisəli təhlili aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır:

- Ölkələr eyni malları (xidmətləri) bir-birinə mal (xidmət) çeşidinin müxtəlifliyi şərti ödəndikdə idxal və ixrac etməyə meyli olurlar.
- Ölkələr məhsulların keyfiyyətində nəzərəçarpancaq fərqlər olduğu şəraitdə eyni malları ixrac və idxal etməyə meyl edirlər.
- Ölkələr istehsalında texnoloji üstünlüyə malik olduqları və daha yüksək məhsuldarlıqla istehsal etdikləri malları ixrac etməyə meyli olurlar.
- Ölkələr özlərinin malik olduğu nisbətən zəngin istehsal faktorlarının səmərəli istifadəsinə əsaslanan mal və xidmətləri ixrac etməyə və nisbətən az olan istehsal faktorlarından istifadəyə əsaslanan əmtəə və xidmətləri idxal etməyə meyl edirlər.

Beləliklə, göstərilən dünya səviyyəli təmayüllərin və Azərbaycanla xarici ticarət əlaqələrinin bütün tərəflərinin kompleks tədqiqi, regional xüsusiyyətlərin və

qanunauyğunluqların aşkarlanması, coğrafi – ölkələr üzrə prioritetləri müəyyənləşdirmək və bunun əsasında elmi əsaslandırılmış proqnozların verilməsi ölkəmizin xarici ticarətinin inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsinə və ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına böyük töhvə verəcək.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasına uyğun olaraq ölkələrin sosial, iqtisadi və demoqrafik inkişafının əsas amillərindən birini də işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası və əhalinin yerdəyişməsi təşkil edir. Xarici iqtisadi əlaqələrin əsas formalarından biri olan işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti – əməkyaşlı əhalinin iqtisadi səbəblərdən bir dövlətdən digər dövlətə hərəkətidir.

Dövlətlər arasında işçi qüvvəsinin miqrasiyası ilə bağlı yaranan iqtisadi əlaqələr sistemi immiqrantların ölkələrinə göndərdiyi pul, işçi qüvvəsinin ixrac edən ölkələrə subsidiya və kompensasiyaların ödənilməsi də daxil olmaqla mal və kapitalın axını ilə müşayiət olunur. Xaricdən olan işçi qüvvəsi daha ucuz başa gəldiyindən qəbul edən ölkə üçün bu istehsal etdiyi məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyini artırır.

Hazırda işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası prosesin əsas kütləsini fəhlələr, bir hissəsini isə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər təşkil edir. Beynəlxalq miqrasiya prosesində mütəxəssis axını həmin ölkənin iqtisadi cəhətdən itirməsi, qəbul edən ölkənin isə qazanması

deməkdir. İxtisasız işçi ixrac edənlər doğum səviyyəsi yüksək olan və izafi işçi qüvvəsinə malik zəif inkişaf etmiş ölkələrdir. Bu ölkələrdə fəal əhali çox, kapital isə azdır. Ona görə də işçi qüvvəsinin böyük bir hissəsi işlə təmin olunmamışdır. Burada milli gəlirin artım sürəti əhalinin artım sürətindən geri qalır. Bu isə istehlakın artmasına və müvafiq olaraq kapital qoyuluşuna sərf edilən yığımın azalmasına səbəb olur. İzafi işçi qüvvəsi kapital tutumlu texnikadan istifadə olunmasını çətinləşdirir, dövlət və özəl bölmələrdə lazım olduğundan çox işçilərin cəlb olunmasına səbəb olur. Ümumilikdə isə işçi qüvvəsinin ixracının əsas müsbət cəhəti onunla izah olunur ki, onun ixracı ölkəyə valyuta daxilolmalarının mühüm mənbələrindən biri kimi qiymətləndirilir.

Qərb mütəxəssislərinin qənaətinə görə şəxsi köçürmələrin rolu xüsusilə orta səviyyəli ölkələr üçün böyükdür. Belə ölkələr üçün işçi qüvvəsinin ixracı valyuta daxilolmalarının mühüm mənbələrindən birini təşkil edir, hətta bəzi illərdə xarici iqtisadi əlaqələrin digər növlərindən gələn daxilolmaları ötür. Məsələn, son 15 il ərzində Pakistan xaricdə işləyən vətəndaşlarından daxil olan valyuta ölkənin mal və xidmət ixracından gələn daxilolmalarından 5 dəfə çox olmuşdur. Bundan başqa qeyd etməliyik ki, bütün dünya üzrə emiqrantlardan daxil olan valyuta köçürmələrinin 9/10

hissəsi inkişaf etmiş ölkələrə düşür. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə (o cümlədən, Misir, Şri-Lanka, Sudan, Türkiyə, Pakistan) köçürmələrin miqyası əmtəə ixracı üzrə gəlirlərin 25-50%-ni təşkil edir.

Ümumilikdə qəbul edən ölkələr üçün işçi qüvvəsinin miqrasiyası müsbət qiymətləndirilir. Bu ölkələr onlardan xüsusilə iqtisadiyyatın yerli işçilərin cəlb olunmadığı sahələrində istifadə edirlər. İmmiqrantlar əksər ölkələrdə ağır, ziyanlı, az əməkhaqqı ödənilən, adətən yerli iddia etmədikləri fəaliyyətə cəlb olunurlar. Qərbi Avropanın bəzi ölkələrində belə işlərdə bəzən xarici işçilərin payının 70%-ə qədər oluğu müşahidə edilmişdir. Hətta bir sıra hallarda milli iqtisadiyyatın bəzi sahələrində - tikinti, avtomobil sənayesi, xidmət sahələrində immiqrantlarsız normal fəaliyyət mümkün deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanların və bütöv xalqların bir ölkədən başqasına köçməsi hələ qədim dövrlərdən məlumdur. Yeni dövrdə əmək ehtiyatlarının ilk kütləfi və məqsədyönlü köçü qara qulların Afrikadan Amerikaya daşınması ilə başlanmışdır. Bəzi hesablamalara görə qul alveri ona gətirib çıxarmışdır ki, afrika qitəsinin əhalisi 200 il ərzində (1650-1850) nəinki artmamış, əksinə azalmışdır. Qul ticarəti qadağan edildikdən sonra ikinci ən böyük əhali axını Avropadan Yeni Dünya ölkələrinə doğru özünü göstərmişdir.

Müasir tarixin əhali axınında ən böyük hadisə Amerika və Avstraliya qitələrinin hazırkı əhalisinin yaranmasına təsir edən milyonlarla insanın Avropanı tərk etməsi olmuşdur. Bu dövrdə miqrasiya axınının istiqaməti kapital axınının istiqamətinə uyğun olmuşdur. Kapitalizmin sonrakı inkişaf dövründə isə miqrasiyanın istiqaməti dəyişmiş və kapital axınına əks istiqamətdə hərəkət etməyə başlamışdır. Bu zaman əhali axını geri qalmış ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə doğru hərəkət edirdi. Hazırda isə yeni müstəqillik qazanmış dövlətlər işçi qüvvəsinin əsas ixracatçısı kimi çıxış edirlər.

Amerika Birləşmiş Ştatları və Qərbi Avropa xarici işçi qüvvəsinin cəmləşdiyi iki ənənəvi mərkəz rolunu oynamaqda davam edir. Keçən əsrin 60-70-ci illərindən dünya iqtisadiyyatında yeni iqtisadi güc mərkəzlərinin yaranması işçi qüvvəsinin cəmləşdiyi yeni regionların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Belə mərkəzlərə Yaxın Şərqi neft istehsal edən ölkələri –Birləşmiş Ərəb Əmirliklərini, Səudiyyə Ərəbistanı, Qatar Dövlətini, Kuveyti göstərmək olar. Bu ölkələrə başlıca olaraq Misir, Yəmə, Suriya, Liviya, eləcə də, Cənubi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrindən miqrantlar gəlir. Dünyanın digər regionlarında miqrantların daha çox üz tutduğu ölkələrdən Afrikada Cənubi Afrika Respublikasını, Asiya-Sakit okean regionunda

Yeni Sənayeləşdirilmiş Ölkələrdən «kiçik əjdahaları» (Tayvan, Koreya Respublikası, Sinqapur, Honkonq), Latin Amerikasında Argentina və Venesuelanı göstərmək olar.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdirilməsi dövlətlər arasında təkcə əmtəə və işçi qüvvəsinin yerləşdirilməsini deyil, eyni zamanda kapitalın da iştirakını tələb edir. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mühüm tərkib hissəsi və əsas formalarından biridir. Kapital ixracı yerli sənaye, material və əmək resurslarından istifadə etməklə sistemativ olaraq əlavə gəlir əldə etmək məqsədilə kapitalın ölkə sərhədlərindən kənarında yerləşdirilməsini ifadə edir. Kapitalın hərəkəti əmtəənin hərəkətindən fərqlənir. Xarici ticarət adətən malların istehlak dəyəri ilə mübadiləsini nəzərdə tutur. Kapital ixracı (xarici investisiya qoyuluşu) isə ölkənin milli dövriyyəsindən kapitalın bir hissəsinin çıxarılıb, digər ölkədə mal və ya pul formasında istehsal prosesinə keçirilməsidir. İlk əvvəl kapital ixracı bir sıra sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən həyata keçirilirdi və əsasən də müstəmləkə imperiyalarından müstəmləkə ölkələrinə doğru yönəlirdi. Burada kapitalın ölkə daxilində və xaricdə gəlirlilik səviyyəsi arasındakı fərq mühüm rol oynayırdı. Misal üçün keçən əsrin 60-cı illərində amerikan neft monopoliyalarının Venesuelada gəlir səviyyəsi 33%, Yaxın Şərqdə 100% olduğu halda, ölkə

daxilində bu səviyyə 10%-dən aşağı idi. Dünya təsərrüfatının inkişafı kapital miqrasiyasının sərhədlərini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Hazırda kapital ixracı istənilən inkişaf edən iqtisadiyyatın başlıca funksiyalarındandır. Belə ki, həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan, xüsusilə Yeni Sənayeləşdirilmiş Ölkələr (YSÖ) kapitalı ölkədən kənara çıxarırlar.

Bununla bərabər qeyd edilməlidir ki, 70-ci illərdən yüksək inkişaf etmiş ölkələrə kapital ixracı daha da güclənmişdir. Bu proses əsasən qeyd olunan ölkələrdə ciddi siyasi və iqtisadi böhranların olmaması ilə əlaqədardır.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən kapital ixracı daim artır. Kapital ixracı artım tempinə görə həm əmtəə ixracını, həm də inkişaf etmiş ölkələrin Ümumi Daxili Məhsulunun (ÜDM) həcmi üstələyir. Hazırda kapitalın başlıca ixracatçıları yüksək inkişaf etmiş ölkələr, ilk növbədə «Böyük Yeddilik» ölkələri, eləcə də Yaxın Şərqi neft dövlətləridir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) hesablamalarına görə 1990-cı illərdə inkişaf etmiş ölkələrdən kapital ixracının həcmi 600-800 milyard dollar olmuşdur. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, yüksək inkişaf etmiş ölkələrin öz aralarında da kapitalın fəal miqrasiyası aparılır. Bu ölkələr arasında Amerika Birləşmiş Ştatları – Qərbi Avropa ölkələri – Yaponiya üçlüyü xüsusi yer tutur.

Ümumilikdə, bütün xarici investisiyaların 70%-i sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. Əsas kapital idxal edənlər isə Mərkəzi və Şərqi Avropanın, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB), eləcə də Amerika və Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələridir. Bununla belə, inkişaf etmiş ölkələr ilk növbədə ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa bu baxımdan da liderliyi əldə saxlayır.

Azərbaycan Respublikası hazırda kapital idxal edən ölkə olsa da, gələcəkdə vəziyyətin dəyişməsi üçün perspektiv imkanlar vardır. Keçid dövrünün il illərində iqtisadi problemləri, o cümlədən yeni texnologiyaların tətbiqi, daha çox xərc tələb edən sənaye sahələrinin restruktizasiyası üçün daxili ehtiyatlar kifayət etmirdi. Bu səbəbdən iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, ilk növbədə isə neft sektoruna iri həcmli xarici investisiya cəlb olunmağa başlamışdı. Bunun nəticəsində ölkəmizin neftdən gələn gəlirləri ildən-ilə artmaqdadır. Məhz bu gəlirlərdən səmərəli istifadə etmək üçün yaradılan Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərini düzgün istiqamətləndirməklə Azərbaycan gələcəkdə potensial kapital ixracatçısına çevrilə bilər.

Beynəlxalq miqyasda kapital ixracının əsas səbəbləri dünya təsərrüfatının müxtəlif yerlərində kapitalla olan tələblə təklifin uyğunsuzluğu və ölkələr arasında təbii sərvətlərin və əmək resurslarının qeyri-bərabər bölgüsüdür.

Dünya ölkələrində kapital daha ucuz xammal və işçi qüvvəsi olan yerə ixrac edilir. Belə ki, əlverişli investisiya mühiti, xüsusi iqtisadi zonalarda güzəştli investisiya rejimi, qəbul edən ölkənin kapitalın donoru olan ölkədən daha aşağı ekoloji standartlara malik olması şərtləri əsas götürülür.

Kapital ixracı xarici bazarlar uğrunda mübarizədə ölkələrin iqtisadi və siyasi mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə həyata keçirilir. Beynəlxalq kapital hərəkəti müxtəlif formalarda reallaşır. Yaranma mənbəyinə görə kapital ixracının dövlət və xüsusi formaları ola bilər. Müasir dövrdə dövlət kapital ixracı üçün dövlət büdcəsinin vəsaitinin xeyli hissəsi sərf edilir. Dövlət kapital ixracı əsasən göndərilən malları kreditləşdirmək vasitəsi kimi istiqrazlar və xarici bankların cari hesablarına qoyuluşlar şəklində ixrac olunur.

Dünya ölkələrində kapitalın hərəkəti birbaşa investisiyalar; portfel investisiyaları (xarici səhm, qiymətli kağızlar şəklində); dövlətlərə, sənaye və ticarət korporasiyalarına, bank və digər maliyyə institutlarına borc kapitalının orta və uzun müddətli beynəlxalq kreditləri formasında və iqtisadi yardım (əvəzsiz və ya güzəştli kreditlər) formasında həyata keçirilir.

Beynəlxalq kapital hərəkətinin təsnifatında onun sahibkarlıq və ya borc formasında aparılmasına xüsusi diqqət verilir. Sahibkarlıq formasında kapital ixracı sahibkarlar tərəfindən xaricdə öz filiallarını yaratmaq, hüquqi cəhətdən müstəqil törəmə müəssisələri təşkil etmək, milli və xarici kapitalın iştirakı ilə müştərək müəssisə yaratmaq yolu ilə həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, sahibkarlıq formasında kapital ixracının həyata keçirildiyi iki başlıca vasitənin – birincisi 100% xarici kapitallı şirkətin və ikincisi yerli və xarici kapitalın iştirakı ilə birgə müəssisənin yaradılmasının hər birinin öz üstünlükləri və çatışmayan cəhətləri vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq kapital və maliyyə vəsaiti hərəkətinin mühüm hissəsini birbaşa investisiya qoyuluşları təşkil edir. Xaricdə fəaliyyət göstərən kapital kütləsi nəinki onu ixrac etmək hesabına, habelə reinvestisiya hesabına, yəni kapital qoyulan ölkədə əldə olunan mənfəətin bir hissəsinin kapitallaşdırılması hesabına arta bilər.

Kapital ixracatçısı sərmayə qoyulan ölkədə fəaliyyət göstərən sahibkar rolunda çıxış etməyə də bilər. O, öz kapitalını xarici sahibkarlara və ya başqa dövlətlərə borc verə bilər. Borc kapitalı mülkiyyətçilər tərəfindən sahibkarlara borc verilən və faiz gətirən kapitaldır. Borc

kapitalı bank kreditləri və istiqrazlar, həmçinin emissiyalar buraxılmasından əldə olunan vəsait hesabına yaradılır.

Sahibkarlıq və borc formasında kapital və maliyyə hərəkəti arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, istiqraz alıcının sərəncamında müəyyən müddət qalır. Həmin müddət qurtardıqdan sonra kapital faizlə birlikdə kreditora qaytarılmalıdır. Kapital sahibkarlıq formasında ixrac edildikdə isə mülkiyyət hüququ ixracatçıda qalır. Kapitalın iki forması arasındakı fərq həmçinin əldə edilən mənfəətin səviyyəsində də özünü göstərir. Borc kapitalının ixracı zamanı onun sahibinin mənfəətinin səviyyəsi sabit olur.

Xüsusi kapital ixracının mühüm növlərindən biri də xaricə patent və lisenziyaların satılmasıdır. İxtira və kəşf böyük məbləğdə kapital qoyuluşları ilə əlaqədardır. Buna görə də dünya praktikasında xaricə patent və lisenziyalar satmaq iqtisadi mənada kapital ixracına bərabərdir.

Müasir şəraitdə kapital ixracının mühüm xüsusiyyətlərindən biri də dövlətlərin beynəlxalq təşkilatları tərəfindən kapital ixracının armtasıdır. Bu işdə beynəlxalq kredit təşkilatları mühüm rol oynayırlar. Beynəlxalq kredit təşkilatları kommersia şərtlərinə əsasən fəaliyyət göstərirlər.

Eyni zamanda hərbi-siyasi aspektlər, güclü dövlət dəstəyi, transmilli korporasiyaların hökmranlığının güclənməsi, kapitalın tez bir zamanda hər hansı ölkəyə

miqrasiyasına səbəb olan periodik maliyyə-valyuta böhranları kapital ixracının digər xarakterik xüsusiyyətləridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə aparıcı yer tutan kapitalın beynəlxalq hərəkəti dünya iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu təsir ilk növbədə özünü onda göstərir ki, kapital miqrasiyası dünya iqtisadiyyatının inkişafına yardım edir. Xarici investisiya axını əksər qəbul edən ölkələrə istehsal kapitalı çatışmazlığını aradan qaldırmağa kömək edir, iqtisadi artım tempini yüksəldir. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti ölkələr arasında qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin həcmi artırır, beynəlxalq ticarətin inkişafına təkan verir.

Beynəlxalq kapital hərəkəti ilə bağlı neoklassik nəzəriyyə qəti şəkildə XX əsrin ilk onilliyində E.Hekşer, B.Olin, P.Nurkse və K.İverson tərəfindən formalaşdırılmışdır. Eli Hekşer öz konsepsiyası daxilində və son faydalılıq nəzəriyyəsinə əsaslanaraq istehsal amilləri qiymətlərində beynəlxalq tarazlığa doğru meyl haqqında tezisi irəli sürmüşdür. Bu meyl həm qiymət və həm də miqdar nisbəti müxtəlif ölkələrdə müxtəlif olan istehsalın beynəlxalq hərəkəti vasitəsilə özünə yol açır.

Bertil Olin göstərmişdir ki, istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti tələblə bağlı olub, məhsuldarlıq həddi aşağı olan ölkələrdən gedir, yüksək olan ölkələrə isə gəlir.

Ona görə kapital üçün məhsuldarlıq həddi hər şeydən əvvəl faiz dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Onun fikrincə, kapitalın beynəlxalq hərəkətinə gömrük maneələri, firmaların öz kapital qoyuluşlarının coğrafi diversifikasiyasını artırmağa çalışması, ölkələr arasında siyasi fikir ayrılıqları, xarici investisiyalarda böyük riskin mövcudluğu və başqa bu kimi amillər təsir göstərir.

K.İverson kapitalın beynəlxalq hərəkətini real və tənzimlənən hissələrə bölürdü. O, göstərdi ki, kapitalın məhsuldarlıq həddi aşağı olan ölkədən yüksək olan ölkəyə aparılması hər iki ölkədə istehsal amillərinin daha səmərəli istifadə olunduğunu göstərir. Onun fikrincə, müxtəlif növ kapitalların beynəlxalq mobillik dərəcəsi müxtəlif olur və məhz buna görə də eyni ölkə kapitalın həm ixracatçısı, həm də idxalatçısı ola bilər.

Dünya ölkələri arasındakı beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin formalarından biri də qızıl-valyuta ehtiyatlarının beynəlxalq hərəkəti vasitəsilə həyata keçirilir. Buna müxtəlif ölkələr arasında valyuta münasibətləri, valyuta bazarının iştirakçıları arasında valyuta əməliyyatları, milli valyuta bazarının inkişafı və tənzimlənməsi, eləcə də beynəlxalq valyuta bazarının əməliyyatlarında iştirak, valyuta məhdudiyyətlərinin həyata keçirilməsi və valyuta klirinqlərinin istifadə olunması daxildir. Beynəlxalq valyuta münasibətləri – dünya pulunun fəaliyyəti

və ölkələr arasında müxtəlif təsərrüfat əlaqələrinə xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar olan iqtisadi münasibətlərdir.

Bu münasibətlər özündə ölkələr, onların fiziki və hüquqi şəxsləri arasında iqtisadi, siyasi, elmi-texniki və mədəni əlaqələr nəticəsində yaranan pul tələb və öhdəlikləri ilə bağlı ödəmələrin tənzimlənməsini ifadə edir. Ölkələr arasında valyuta münasibətləri dünya təsərrüfat sistemi çərçivəsində, beynəlxalq xidmətlər formasında, əmtəə və kapital ixracı əsasında yaranır. Valyuta münasibətləri beynəlxalq hesablaşmalar, ödəmələr, valyuta mübadiləsi kurslarının müəyyən edilməsi mexanizmi vasitəsilə reallaşır.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ənənəvi formaları olan mal mübadiləsi əməliyyatları, kapitalın və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti ilə bərabər texnologiyaların beynəlxalq ticarəti də yaranmağa və inkişaf etməyə başlamışdır. Elmi-texniki biliklər üzrə ticarətin mahiyyəti elmi və praktiki dəyərləri olan elmi-texniki fəaliyyətin nəticələrini alış-veriş əsasında xarici kontragentə (firmaya, şirkətə) satmaqdan ibarətdir. Təcrübədə bu əməliyyat «beynəlxalq texnologiya mübadiləsi» adını almışdır.

Xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində bu formanın yaranmasının əsas şərtləri işləmələrin və yeni texnologiyaların istifadəsinə olan tələbatın artması ilə

bağlıdır. Amerikan iqtisadçısı Maykl Poznerin fikrinə görə, yeni texnologiyanın yaradılması ölkəyə məhsulun bu texnologiyaya əsaslanan istehsalı və ixracı üzərində müvəqqəti monopoliya yaratmağa imkan verir. Nəticədə ölkə texnologiya (bilik) kimi istehsal faktoru sahəsində nisbi üstünlüyə malik olur.

Texnologiyaların beynəlxalq ticarəti geniş mənada – ölkələr arasında istənilən elmi-texniki biliklərin və istehsal təcrübəsi mübadiləsi kimi, dar mənada konkret texnoloji proseslərin təkrar istehsalına aid elmi-texniki bilik və təcrübələrin ötürülməsi kimi başa düşülür. Geniş mənada texnoloji mübadilə elmi-texniki nəşrlər, sərgi, yarmarka, simpoziumların keçirilməsi; mütəxəssislərin miqrasiyası, elm və texnika sahəsində əməkdaşlıq üzrə beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətini özündə birləşdirir.

Dar mənada isə texnoloji mübadilə kommersiya formasında elmi-texniki informasiyanın istifadə edilməsi hüquqlarının (patent, nou-hau, qeydiyyatdan keçmiş əmtəə nişanları və s.) beynəlxalq saziş şərtləri əsasında ötürülməsi (transferi), yeni elmi-texniki tədqiqatlar əsasında maşın və avadanlıqların yaradılması, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanması istiqamətində həyata keçirilir.

Texnologiyaların xarici iqtisadi əlaqələr sistemində ötürülməsinin əsas forması lisenziya razılaşmalarıdır. Onlar

patentləşdirilmiş kəşflərə, «nou-hau»lara olan lisenziyalara bölünürlər. Xüsusi bir forma olan beynəlxalq injiniring isə istehsal, kommersiya və elmi-texniki xarakterli xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətdir. Beynəlxalq injiniring – ixtisaslaşdırılmış mühəndis məsləhət firmaları, sənaye və tikinti kompaniyaları tərəfindən göstərilən istehsal, kommersiya, elmi-texniki istiqamətli xidmətlərin kompleksindən ibarətdir. Beynəlxalq injiniringin özü də texnoloji proseslərin hazırlanması və rentabelli istehsalın təmini ilə əlaqədar injiniringə bölünür. Eyni zamanda bura istismar proseslərinin, müəssisələrin idarə edilməsi və onun məhsullarının realizasiyasının optimallaşdırılması da aid oluna bilər.

Beynəlxalq injiniring xidmətinin əsas məqsədli layihə əsasında həyata keçirilən kapital qoyuluşundan son nəticədə az əmək, material və maliyyə vəsaiti sərf etməklə daha yüksək səmərə əldə etməkdən ibarətdir. Hazırda injiniring xidmətinin əsas müştəriləri əksər hallarda iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdir. Belə ki, son illər dünya üzrə məsləhət xidmətləri istehlakının 48%-i həmin ölkələrin payına düşmüşdür.

Texnologiya xidmətlərinin daha bir forması isə franşayzingdir. Bu xidmət müxtəlif sahələrdə istifadə olunur. Belə ki, istehsal franşayzingi – konkret məhsulun

hazırlanması texnologiyasının baş şirkətdən törəmə müəssisə və filiallara ötürür; əmtəə françayzinqi- bir çırma digərinə əmtəənin satışını təşkil etmək üçün icazə verir; xidmətlər sferasında françayzinq —mahıyyətçə əmtəə françayzinqinə yaxındır, lakin bu halda əməkdaşlığın obyektı dəyişir.

Hazırkı şəraitdə beynəlxalq elmi-texniki biliklər üzrə ticarətin armtasına ilk növbədə, elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işləri üçün vəsaiti olmayan ayrı-ayrı ölkələrin digər ölkələrdəki qabaqcıl elmi-texniki nailiyyətlərdən bəhrələnməkdə maraqlarının olması təsir göstərir. İkinci bir mühüm səbəb isə Transmilli şirkətlər tərəfindən elmi-texniki fəaliyyətin inhisara alınmasıdır. Çünki uzunmüddətli və baha başa gələn elmi-tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsinə ancaq onların gücü çatır. Eyni zamanda yeni texnologiyalar TMŞ-lər çərçivəsində öz filiallarına və ya törəmə şirkətlərinə ötürülür. Statistik məlumatlara əsasən beynəlxalq lisenziya ticarətinin 2/3 hissəsi firmadaxili mübadilənin payına düşür.

2.3. Xarici iqtisadi əlaqələrin göstəriciləri və meyarları.

Xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulması hər bir ölkə üçün dünya bazarında sabit çıxış etmək və hətta dövlət müstəqilliyini təmin etmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşdırılması zamanı dünya iqtisadiyyatında gedən bir sıra proseslər nəzərə alınmalıdır. Belə ki, dünya iqtisadiyyatında gedən proseslər beynəlxalq çərçivədə iqtisadi münasibətlərə təsir göstərən başlıca amildir. Xarici iqtisadi əlaqələrə bir neçə qrupp amillər ciddi təsir göstərir. Bu amillərə texnoloji inqilab; istehsal, ticarət, maliyyə, kommunikasiya, informasiya sahələrində yeni texnologiyanın qlobal səviyyədə tətbiqi əsasında Elmi-Texniki Tərəqqinin (ETT) inkişafı; enerji-xammal və istehsal problemləri; demoqrafik problemləri və ekoloji problemləri aid etmək olar.

Hal-hazırda yoxsul və varlı ölkələr arasında iqtisadi inkişaf və həyat səviyyəsində kəskin fərqi qalması, iqtisadi cəhətdən əyalət sayılan ölkələrin xarici borcunun artması və bunun təsiri nəticəsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər müstəvisində bu ölkələrə qarşı ayrı-seçkilinin tətbiq olunması özünü büruzə verir.

Xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin əsasını beynəlxalq və milli iqtisadi dinamikaya əsaslanaraq vacib amillərin və əsas meyarın müəyyən edilməsi təşkil edir. Xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində bu dinamikanı makro və mikro səviyyədə izah etmək olar. Mikro səviyyədə sahibkarlıq subyektləri, firmalar və iri transmilli şirkətlər (TMS) öz fəaliyyətlərini qurmaq üçün xarici iqtisadi sistemdə baş verən hadisələri və prosesləri

izləyirlər. Bu onları həm iqtisadi, sosial, həm də idarəedici informasiya ilə təmin edir. Belə tip informasiyanın yığılması və təhlili müəyyən sistemə əsaslanmalıdır.

Mikrosəviyyədə isə əsas amillər xarici investisiyalı şirkətlərin yaradılması, investorların birgə müəssisələri, transmilli şirkətlərin filiallarının sayı, bölgüsü və digər göstəricilərindən istifadə etməkdən ibarətdir. Makrosəviyyədə dinamika dünya təsərrüfatında baş verən proseslərlə əlaqədar olan dəyişikliklərdir. Valyuta birjalarında məzənnələrin qalxıb-düşməsi, inflyasiya templəri, pul kütləsinin artırılması, dövlət səviyyəsində yardımlar, yeni iqtisadi siyasət proqramlarının qəbulu da buna təsir edə biləcək amillərdəndir. Müxtəlif makro və mikro amillərin xarici iqtisadi əlaqələrə təsiri fərqli ola bilər. Bununla bağlı tədqiqat işinin bu bölməsində xarici iqtisadi əlaqələrin müxtəlif formalarının hər birinin özünəməxsus faktlar və göstəricilərini təhlil edəcəyik.

Xarici iqtisadi əlaqələr sistemində beynəlxalq ticarət mühüm rol oynayır. Beynəlxalq ticarət üç başlıca göstəricisinə görə səciyyələnir: ümumi ticarət dövriyyəsi, əmtəə strukturu və coğrafi strukturuna görə. Bunların həcmnin böyüklüyü xarici bazarın tələbindən, rəqabət səviyyəsindən, qiymətlərin dəyişməsi tendensiyasından, məhsulun texniki səviyyəsindən asılıdır. Beynəlxalq ticarət

göstəricilərinin formalaşması və dəyişikliklər ölkənin iqtisadi səviyyəsini göstərən Ümumi Daxili Məhsulun təsiri altında baş verir. Bu baxımdan ilkin olaraq istifadə edilən göstərici «xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-də xüsusi çəkisi» göstəricisidir. Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-də çəkisi milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı ilə əlaqə səviyyəsini təyin edir. Bu göstərici müəyyən dövr üçün (adətən bir ildə) əldə edilmiş xarici ticarət dövriyyəsinə həmin dövrdə istehsal edilən ÜDM-ə bölməklə təyin edilir. Azərbaycan Respublikası üçün bu göstəricini müəyyən etsək, aydın olar ki, ölkəmizin dünya bazarından asılılığı çox yüksəkdir və 2004-cü ildə bu asılılıq 83,4% təşkil etmişdir (2004-cü ildə ÜDM 8,52 mlrd., ümumi ticarət dövriyyəsi isə 7,11 mlrd.ABŞ dolları olmuşdur).

Beynəlxalq ticarətdə əsas göstərici isə ixrac və idxal göstəriciləridir. İxrac göstəricisi dedikdə, xarici bazarlara çıxarılmış əmtəə və xidmətlərin məcmusu nəzərdə tutulur. İdxal göstəricisi isə xaricdən ölkəyə gətirilən əmtəə və xidmətlərin məcmusudur. Hər iki göstərici vasitəsilə ticarət balansını təyin edilir. Xarici ticarətin effektivliyini və keyfiyyətini müəyyən etmək üçün bu göstəricilər və onların əmtəə strukturunun təhlili xüsusi rol oynayır.

Ümumi məhsul istehsalında ixracın xüsusi çəkisi ölkə resurslarının beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı haqqında

təsəvvür yaradır və bu ixrac kvotası adlanır. Hər hansı bir ölkənin ixrac kvotası ümumi məhsul istehsalının həcmi ilə həmin məhsulun ölkə daxilindəki istehlakı arasındakı fərqə bərabərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac-idxal saldosu iqtisadiyyatın sağlamlığının əsas göstəricilərindəndir. Müsbət saldo göstərir ki, ölkə digər ölkələrə onlardan aldığından çox satır və bunun nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına pul axını artır. Əks halda, idxalın ixracı üstələməsi nəticəsində qeydə alınan mənfi saldo yarandıqda isə pul axını xarici təchizatlara çatır.

Mühüm göstəricilərdən birini beynəlxalq ticarətin strukturu təşkil edir. Xarici ticarətin strukturu ölkənin iqtisadi fəaliyyət strukturu, iqtisadi siyasət istiqamətləri, regional mövqeyi və xarici iqtisadi əlaqələrin əsas vəzifələri ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda xarici ticarətin inkişaf parametrləri bir tərəfdən iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə, digər tərəfdən isə dövlət siyasəti ilə müəyyənləşdirilir. Dövlət siyasəti ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına yardım etməlidir. Bu baxımdan ölkənin iqtisadi potensialı bu inteqrasiyanın çərçivlərini müəyyənləşdirir. İqtisadi potensialın güclənməsi iqtisadiyyatın açıqlığının, ixrac olunan malların həcmiminin artmasını, eləcə də, yeni sahələrinin yaradılmasının inkişafına təkan verir.

Dünya ölkələrində iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsinə böyük əhəmiyyət verilir. İqtisadiyyatın açıqlığını xarakterizə edən göstəricilərə «ÜDM-də ixrac kvotası» (ixracın ÜDM-ə nisbəti, faizlə); «Ayrı-ayrı məhsul və xidmət növləri istehsalında ixracın kvotası» (məsələn: neftin ümumi hasilatında ixrac olunan neftin xüsusi çəkisi); «İstehlakda idxalın xüsusi çəkisi» göstəricilər aid edilir. Beynəlxalq təcrübədə ixracın həcmnin ÜDM-nin 10%-i qədər olması normal açıqlıq səviyyəsi kimi qəbul edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tam formada iqtisadiyyatın açıqlığı mümkün deyildir və onun konkret sahələri xarici iqtisadi əlaqələr strategiyasından və xüsusən də milli iqtisadi siyasətin prioritetlərindən və məqsədlərindən asılıdır.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda tam iştirak üçün iqtisadiyyatın açıqlığı prinsipi Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasının mühüm prinsiplərindən biridir. XX əsrin sonunda inzibati-amirlik sisteminin dağılması və yeni yaranan dövlətlərin öz iqtisadi fəaliyyətini bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun qurması iqtisadiyyatın açıqlığı məsələsini daha da gücləndirmişdir. Bu prinsipin formalaşdırılmasında dövlətin rolu və fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlərər transmilli şirkətlərin fəaliyyətində rəhbər tutulan yeni strategiyalar, nəqliyyat və informasiya vasitələrinin inkişafı da

iqtisadiyyatın açıqlığına öz müsbət təsirini göstərmişdir. İqtisadiyyatın açıqlığı milli iqtisadiyyatın, daxili bazarın və istehsalın xaricdən gətirilən əmtəə, kapital, texnologiya, informasiya, işçi qüvvəsi nisbətinin gözlənilməsi və ümumilikdə bu sistemə müxtəlif ölkələrin müdaxiləsinin rəşional həddinin olması deməkdir.

Son dövrdə dünya ölkələrində beynəlxalq ticarətin coğrafi strukturunda böyük dəyişikliklər baş verib. Belə ki, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin xarici ticarət dinamikasında kəskin fərqlər müşahidə olunmağa başlamışdır. Bu proses əsasən onlar arasında dünya bazarında güc nisbətinə təsir etmişdir. Belə ki, xarici ticarətin coğrafi strukturuna görə müəyyən edilmiş prosesinin nəticələrinə əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrinin ümumi payı 30% təşkil edir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr isə xarici ticarətin ümumi dövriyyəsində 2% rol oynayır. Dünya ixracının 65%-i inkişaf etmiş ölkələrlə, 35%-i isə inkişaf etməkdə olan ölkələrə məxsusdur. İdxalla bağlı da eyni vəziyyət yaranmışdır. Belə ki, idxalın 65%-i inkişaf etmiş ölkələr arasında, 28%-i isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olmuşdur.

Əmtəə strukturuna görə beynəlxalq ticarətdə baş verən dinamik proseslər hazır məhsulun ixracının idxalına nisbətən artmasındadır. Yanacaqın yüksək həcmdə idxalı,

xammalın eyni həcmdə həm ixracı, həm də idxalı bu strukturu əks etdirir. Əgər 70-ci illərdə beynəlxalq dövriyyədə sənaye məhsullarının ticarəti üstünlük təşkil edir, sonra xammal gəlirdisə, 80-ci illərdən başlayaraq sənaye məhsullarının, mürekkəb elm tutumlu məhsulların mübadiləsi güclənmişdir. Eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrin ixracında hazır məhsullar, idxalda isə xammal üstünlük təşkil etmişdir.

Son dövrdə dünya ölkələrinin beynəlxalq ticarətdə yüksək artım templəri müşahidə olunmağa başlanmışdır. 2004-cü ildə dünya üzrə ümumi ixracın həcmi 8,879 trilyon dollar, idxalın həcmi isə 8,754 trilyon dollar olmuşdur. İxrac əməliyyatlarında ABŞ 16,34%, Almaniya 7,9%, Çin Xalq Respublikası 5,5%, Birləşmiş Krallıq 5,1%, Fransa 5,1%, Yaponiya 4,6%-lik payla əsas iştirakçılardır. İdxal üzrə isə ABŞ 10,0%, Almaniya 9,5%, Çin 7,8%, Yaponiya 6,6%, Fransa 4,8% paya sahibdir. Hazırda beynəlxalq ticarətin həcmnin sürətli artması bir sıra amillərlə bağlıdır. Belə ki, qlobal çərçivədə dövlətlərarası münasibətlərin sabitləşməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı, istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsi, iqtisadiyyatın yeni sahələrinin yaranmasına və Elmi-Texniki İnqilab, dünya bazarında beynəlxalq korporasiyaların fəal sürətdə fəaliyyət

göstərməsi beynəlxalq ticarətin artmasında mühüm rol oynamışdır.

Bundan əlavə dünya ölkələrində beynəlxalq ticarətin Ümumdünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində qəbul olunan beynəlxalq ticarət sazişləri vasitəsilə tənzimlənməsi; dünya iqtisadiyyatına münasibətdə Dünya Bankının sabitləşdirici fəaliyyəti; beynəlxalq ticarətin liberallaşması, əksər ölkələrin idxalatında kəmiyyət məhdudiyyətlərinin ləğv edilməsi və gömrük rüsumlarının azaldılmasına əsaslanan rejimə keçilməsi; ticarət-iqtisadi inteqrasiya proseslərinin inkişafı, regional maneələrin aradan qaldırılması, «ümumi baza»nın formalaşması, azad ticarət zonalarının yaranmasının da rolunu xüsusilə göstərmək lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində beynəlxalq ticarətin bir sıra tələbləri ortaya çıxır. Belə ki, dünya bazarına çıxmaq üçün başlıca şərt – emaledici sənaye məhsullarının istehsalında, yanacaq-energetika resursları ilə təminatda, texnologiya imkanlarında, infrastrukturda və bu kimi başqa amillərin heç olmasa birində üstünlüyə malik olmaqdan ibarətdir. Bundan əlavə istehsal olunan məhsulun keyfiyyətində və qiymətində üstünlük əldə etməklə ölkə dünya bazarında öz mövqelərini gücləndirmiş olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçid iqtisadiyyatını yaşayan Azərbaycan Respublikasının dünya ticarətində öz iştirak

payını artırmaq üçün xarici neft şirkətlərini cəlb etməklə neft və təbii qaz hasilatının artırılması, elektrik stansiyalarının tikintisi və rekonstruksiyasında xarici kompaniyalarla əməkdaşlıq, böyük ixrac potensialına malik neft emalı və neft-kimya müəssisələrində rekonstruksiyanın həyata keçirilməsi, maşınqayırma müəssisələrinin inkişafı və yenidən qurulması olduqca vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq ticarətin strukturu dünyada baş verən elmi-texniki inqilab, geosiyasi və iqtisadi amillərin təsiri altında daim dəyişir. Belə ki, yaxın gələcəkdə xammal və yarımfabrikatlarla ticarətin azalması və hazır məhsulların alqı-satqısının daha da artması gözlənilir. Güman olunur ki, 2010-cu ilədək dünya bazarında ticarətin ümumi həcmnin 20%-ni ilkin emal məhsulları, 80%-ni isə hazır məhsullar təşkil edəcək. Bu baxımdan Azərbaycan belə bir məhdudiyəti nəzərə alaraq istehsal siyasətini emal sənayesinin, dünya bazarında tələb olunan rəqabətə davamlı məhsullar istehsal etməyə qadir yeni sənaye sahələrinin xeyrinə dəyişməlidir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin digər bir forması olan kapitalın beynəlxalq çərçivədə hərəkəti və onun dinamikası müasir dünya iqtisadiyyatında ölkələrin inkişafının güclənməsi və zəifləməsi üçün vacib şərtlərdəndir. Onu xarakterizə edən amillər və göstəricilər

müxtəlifdir. Daha çox ayrı-ayrı ölkələrin və regionların kapital hərəkətində mütləq və nisbi ölçüləri, illik və dinamika dəyişiklikləri, dəyişikliklərin səbəbləri kimi göstəricilərdən istifadə olunur. Birinci göstərici üzrə müəyyən etmək olar ki, bütün ölkələr birbaşa investisiyaların həm ixracatçısı, həm də idxalatçısıdır.

Xarici iqtisadi əlaqələr sistemində mühüm problemlərdən biri kapital resurslarının inkişaf etməkdə olan ölkələrə cəlb olunmasıdır. Hazırki şəraitdə kapital ixracının intensivləşdirilməsi dünya bazarının inkişafı və bura daha çox sayda dövlətlərin cəlb olunması, kapitalın milli iqtisadiyyatlarda cəmləşməsi və mərkəzləşməsi, daxili kapitalın çatışmamazlığı ilə bağlı bəzi ölkələrin xarici kapitalın cəlbində maraqlı olması kimi amillərlə müəyyən olunur.

Xarici iqtisadi əlaqələrin digər bir forması olan işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası da bir sıra göstəricilərinə görə xarakterizə olunur. Bu göstəricilərdən ən mühümləri əhalinin strukturuna birbaşa təsir edən emiqrasiya və immiqrasiya göstəriciləridir. Belə ki, il ərzində əmək qabiliyyətli əhali strukturunda ölkəni tərk edənlərin xüsusi çəkisi və bunun əksinə olaraq ölkəyə işlə əlaqədar gələn mütəxəssis və işçilərin ümumi işçilərin sayında xüsusi çəkisi ilə emiqrasiya və immiqrasiya göstəriciləri müəyyən olunur.

Bir sıra hallarda immiqrasiya-emiqrasiya proseslərinə nəzarət etmək üçün xüsusi kvota göstəricilərindən də istifadə olunur.

İşçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası prosesinin öyrənilməsində ən çox gəlmə və getmələrin intensivliyindən istifadə edilir. Gəlmələrin intensivliyi bu və ya digər əraziyə gəlmiş əhalinin orta sayını burada yaşayan əhalinin orta sayına bölməklə tapılır. Gedənlərin intensivliyi də eyni qaydada müəyyən edilir. Bəzi hallarda miqrasiyanın intensivlik dövriyyəsi göstəricisindən də istifadə edilir. Miqrasiya dövriyyəsinin intensivliyi əmsalını gəlmə və getmə əmsallarını üst-üstə gəlməklə və yaxud da, gələn və gedənlərin cəmini əhalinin orta sayına bölməklə müəyyən etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi əlaqələrin digər bir forması olan ölkələr arasında texnologiyaların beynəlxalq hərəkəti də çoxlu sayda amillərlə əlaqədardır. Xarici iqtisadi əlaqələr sistemində əsas diqqət ölkə və ya milli iqtisadiyyatın inkişafı səviyyəsinə verilir. Belə ölkədə istehsalın artım tempi, ixtisaslı kadrların hazırlanması səviyyəsi, yeni iş yerlərinin açılması, sahibkarlığın inkişafı sürətlə gedir. Beynəlxalq səviyyədə texnologiya ixracatçıları məhz bu amilləri nəzərə alaraq onların hərəkətini təmin etmək istəyir. Daha geniş formada xarici

iqtisadi əlaqələrdə həm ixrac, həm də idxal strukturunda texnologiyaların xüsusi çəkisini müəyyən etməklə ölkə iqtisadiyyatının texnologiya ixracatçısı və ya idxalatçısı olduğu təyin edilir. Ayrı-ayrı sənaye və xidmət sahələri üzrə eyni göstəricini hesablamaqla texnologiyaların beynəlxalq hərəkətinin sahəvi dinamikası müəyyən edilir. Əksər hallarda belə yanaşma milli iqtisadiyyatın inkişafının prioritet sahələrinin seçilməsindən asılıdır. Ölkəyə məxsus texnologiyaların beynəlxalq hərəkətinin və ya bu bazarda xüsusi çəkisinin artırılması onun elmi-texniki potensialı və inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin iştirakçılarının fəaliyyətinin əsasını marketinq yanaşması təşkil edir. Belə ki, potensial ixracatçı mütləq alıcıların tələbini, meylliliyini və nəyə üstünlük verdiyini, məhsul ixrac etmək niyyətində olduğu ölkənin bazarının vəziyyətini və perspektivini, ölkəyə uyğun segmentlərini bilməlidir. Bunun üçün yalnız daxili bazarın təhlili kifayət deyildir. Bununla bərabər makroiqtisadi mühitin (iqtisadi, təbii-coğrafi, ekoloji, sosial-mədəni, əənənə-hüquq, dini-etnik, psixoloji və siyasi şərtlər) öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması çox vacibdir.

Xarici alıcıların demoqrafik, coğrafi, sosial-psixoloji xarakteri haqqında müfəssəl məlumat ölkəyə ixrac edilən məhsula olan tələbat, valyuta gəlirlərinin həcmi, ixrac

əməliyyatının rentabelliği haqqında təxmini proqnozlar vermək olar. Hətə birdəfəlik, kiçik partiyaların ixracı zamanı müəyyən məlumat tələb olunsada, marketinq yanaşması əsasən irihəcmli və davamlı əməliyyatlarda uzunmüddətli müqavilələr üzrə tətbiq olunur.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə xarici iqtisadi fəaliyyətin mühüm ünsürlərindən biri də rəqabətin təhlilidir. Xüsusi qeyd edilməlidir ki, xarici iqtisadi əlaqələr çərçivəsində beynəlxalq bazarda ədalətsiz rəqabət üzrə istisnalara olan tələblərə və bazarda üstün vəziyyətdən sui-istifadəyə yol verilməməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Beynəlxalq bazarda rəqabət daxili bazardan daha güclü olduğu üçün bu daha mühümdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində informasiya sisteminin düzgün təşkili müstəsna rol oynayır. Belə ki, ticarət-iqtisadi əməliyyatlar zamanı xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçalarına qərar qəbul etməyə və onu əsaslandırmağa imkan verən, qərarların icrasına və nəticələrinə güvənli nəzarəti təmin edən dəqiq və müfəssəl məlumat tələb olunur. İnformasiya təminatı uzunmüddətli və elmi-texniki əlaqələr yaradarkən, birgə fəaliyyət, investisiya layihələri həyata keçirilərkən, tərəfdaş firmalar seçilən zaman xüsusilə zəruridir. Bu baxımdan informasiya mənbələrində makroiqtisadi

göstericilərin, milli və beynəlxalq statistikanın yunifikasiyası mühüm rol oynayır. Bu işdə isə beynəlxalq informasiya və telekommunikasiya sistemi mühüm rol oynayır. Heç də təsadüfə deyildir ki, müasir qloballaşma şəraitində dünya dövlətləri XXI əsrdə informasiya və telekommunikasiya sistemlərinin inkişafına xüsusi qayğı göstərilir. Bu isə zamanın tələbindən irəli gəlir.

III FƏSİL. XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN GÖMRÜK-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİ

3.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin inkişaf meylləri və istiqamətləri

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün təmin edilməsi məsələsi olduqca vacibdir. Məhz bu baxımdan bütün dünya ölkələri bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirlər. Xarici iqtisadi fəaliyyətin köməyi ilə dövlət, bir tərəfdən, özünün milli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına azad çıxışını təmin edirsə, digər tərəfdən, ayrı-ayrı malların idxalı və ixracına, eyni zamanda lisenziyalaşdırma, kvotalaşdırma və digər növ tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə özünün istehsalçılarının maraqlarının qorunmasına, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, ictimai qaydanın, insanların həyat və sağlamlığının qorunmasına yönəlmiş tədbirlər həyata keçirir, həmçinin dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin gömrük ödənişləri hesabına doldurulmasını təmin edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət gömrük xidməti ilə sıx bağlı olub, dövlətin gömrük sərhəddindən malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi şərtləri və qaydaları ilə bilavasitə bağlı olan institutları özündə birləşdirir. Xarici iqtisadi fəaliyyət dedikdə isə ticarət, birgə sahibkarlıq, müxtəlif növ

xidmətlərin göstərilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq da daxil olmaqla digər növ xarici iqtisadi əlaqələrin realizəsinin istehsal təsərrüfat, təşkilati iqtisadi və operativ kommersiya üsullarının məcmusu başa düşülür.

Xarici iqtisadi əlaqələr dedikdə isə, dövlətlərarası təsərrüfat, ticarət və digər iqtisadi münasibətlərin formaları nəzərdə tutulur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin xarici iqtisadi əlaqələrdən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, xarici iqtisadi fəaliyyət dövlətlərarası səviyyədə deyil, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları adlanan ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri arasında həyata keçirilir. Xarici iqtisadi əlaqələr makroiqtisadi (dövlətlərarası) tənzimlənmə səviyyəsinə aiddirsə, xarici iqtisadi fəaliyyət mikro (ayrı-ayrı firma və müəssisələr səviyyəsində) səviyyədə həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi münasibətlər ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatları arasındakı təsərrüfat əlaqələri olub uzunmüddətli tarixi proseslər nəticəsində formalaşmışdır. Ölkələr arasında iqtisadi münasibətlər sistemini isə belə qruplaşdırmaq olar:

- xarici ticarət;
- kapital ixracı;
- beynəlxalq valyuta kredit münasibətləri;
- elmi-texniki əməkdaşlıq;
- işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin daim artması və genişlənməsi beynəlxalq əmək bölgüsü və təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi ilə bağlıdır. Dünyanın heç bir ölkəsi xarici iqtisadi əlaqələr formalaşdırmadan öz milli iqtisadiyyatının qurub inkişaf etdirə bilməz. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təxminən 2/3 hissəsindən çoxu xarici ticarət əlaqələrinin payına düşür.

Bir qrup iqtisadçılar xarici iqtisadi fəaliyyətin dörd əsas növünün olduğunu qeyd edirlər:

- 1) Xarici ticarət fəaliyyəti;
- 2) İstehsal kooperasiyası;
- 3) Beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı;
- 4) Valyuta və maliyyə kredit əməliyyatları.

Hər bir dövlət üçün xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi məsələsi olduqca vacibdir. Tənzimlənmənin həyata keçirilməsi üçün tənzimlənmənin müəyyən normativ hüquqi bazasının mövcudluğu, tənzimlənmənin müəyyən institusional-təşkilati strukturunun mövcudluğu, iştirakçıların qeydiyyatı; xarici ticarət razılaşdırmaların kvotalaşdırılması, idxal mallarının sertifikatlaşdırılması, bir sıra kontraktların qeydiyyatı, gömrük-tarif tənzimlənməsi, valyuta və pul-kredit tənzimlənməsi və s. müstəsna rol oynayır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında xarici iqtisadi siyasət mühüm yer tutmur. Xarici iqtisadi siyasət aşağıdakı əsas istiqamətlərdə həyata keçirilir:

- Xarici ticarət siyasəti ölkənin xarici ticarətinin nizamlanmasına yönəlmiş tədbirlər sisteminin məcmusu kimi xarici iqtisadi siyasətin aparıcı sahələrindən biri hesab edilir. Xarici ticarət siyasətinin əsas vasitəsi tarif və qeyri-tarif tənzimlənmələridir.
- Tədiyyə balansı siyasəti hökumətin tədiyyə balansının müvazinətini təmin etmək üçün həyata keçirdiyi tədbirlər sistemi kimi nəzərdə tutulur.
- Xarici investisiya siyasəti uzunmüddətli beynəlxalq kapital qoyuluşları sahəsində görülən tədbirlər sistemini əhatə edir.
- Xarici yardım siyasəti bir dövlətdən və ya beynəlxalq təşkilatdan başqa dövlətə yardım verilməsi və alınması, habelə yardım alan ölkədə bu yardımın istifadəsi üçün müəyyənləşdirilən tədbirlər sistemini əhatə edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin əsasını malların və xidmətlərin ixracı və idxalı olan xarici ticarət təşkil edir. Bu isə xarici iqtisadi əlaqələrin daha inkişaf etmiş formasıdır. Son dövrdə Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri ilə beynəlxalq

ticarət, işçi qüvvələrinin miqrasiyası, kapitalın və beynəlxalq kreditin gətirilməsi, beynəlxalq valyuta münasibətləri, beynəlxalq elmi-texniki və istehsal əməkdaşlığı sahəsində əlaqələri xeyli genişlənməmişdir. Azərbaycan Respublikası xarici iqtisadi əlaqələrinin əsas mənası digər dövlətlərlə ixrac əməliyyatlarının aparılması və dövlətlərarası müqavilələrin yerinə yetirilməsidir. Bu əlaqələr əsasən gömrük işi sahəsində çoxtərəfli müqavilələrdə iştirakı, mühüm beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq, gömrük işi sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığının formalaşması və inkişafı sahəsində həyata keçirilir. Beynəlxalq gömrük əlaqələrinin qurulmasında Azərbaycanın gömrük işi sahəsində imzalanmış beynəlxalq müqavilələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda fəal iştirakı əvəzsizdir və bu istiqamətdə hazırda böyük işlər həyata keçirilir. Belə ki, Dövlət Gömrük Komitəsi İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, BMT İnkişaf proqramı, MDB Gömrük xidməti rəhbərləri Şurası, Gömrük Əməkdaşlığı Komitəsi və s. sıx əməkdaşlıq edir.

Hal-hazırda dünya ölkələri arasında beynəlxalq ticarət əlaqələri get-gedə artır. Bu isə gömrük orqanlarının işi ilə sıx bağlıdır.

Xarici ticarət dövlətin təbii şəraitinin müxtəlifliyi, xaricdən xammal və ərzaq alınması ehtiyacı olması səbəbindən də inkişaf edir. Beynəlxalq ticarətin ölçüsü elmi-

texniki tərəqqi və dünya miqyasında istehsalın inkişaf etməsi ilə əlaqədar daha da artmışdır. Məsələn, XX əsrin 70-80-ci illərində beynəlxalq ticarətin həcmi 10 dəfə artmışdır (ildə 314 milyard dollardan 3435 milyard dollara qədər). 90-cı illərdə isə dünya ticarət həddinin artımının orta illik səviyyəsi təxminən 6 faiz olmuşdur.

Bu artım inkişaf etməkdə olan ölkələrin enerji balansında əsaslı dəyişikliklər, neft məhsullarına tələbatın artması, kənd təsərrüfatının sənayeləşdirilməsinin daha da intensivləşdirilməsi ilə müəyyən edilir. Lakin qeyd edilməlidir ki, sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərin beynəlxalq ticarətdə payı həmişə yüksək olub dünya ticarət dövriyyəsinin 70 faizdən çoxunu təşkil edir. Hal-hazırda beynəlxalq təcrübəyə əsasən dünya dövlətləri 3 qrupa bölünür:

- Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər;
- Keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər;
- İnkişaf etməkdə olan dövlətlər.

Hal-hazırda Azərbaycan dövləti keçid iqtisadiyyatı şəraitində inkişaf edir. Keçid dövründə qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də xarici iqtisadi əlaqələrdən iqtisadiyyatın yenidən qurulmasında istifadə etmək və onun səmərəliliyini artırmaqdır. Belə ki, xarici ticarətin ölkənin maliyyə sabitliyinin əsas amili olduğu artıq sübut edilmişdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən daxilolmalar (gömrük rüsumları,

yığımları və s.) dövlət büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində mühüm vəzifələrdən biri də digər xarici ölkələrlə qarşılıqlı faydalı ticarət-iqtisadi əlaqələrin qurulmasıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkili bir sıra məsələlərlə sıx bağlıdır. Belə ki, beynəlxalq ticarətdə qarşılıqlı faydalı əlaqələrin artması istehlak mallar dairəsinin zənginləşməsinə səbəb olur, səmərəli ixtisaslaşması mövcud maddi, maliyyə, əmək və elmi ehtiyatdan səmərəli istifadə imkanlarını müəyyən edir və nəhayət xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulması xarici kreditlərin, xarici kapitalın, investisiya qoyuluşu ilə əlavə vasitələrin cəlb edilməsinə gətirib çıxarır.

Hal-hazırda respublikamızda elmi-texniki əlaqələrin daha da inkişaf etməsi, beynəlxalq əlaqələrdə yeni texnologiyaların tətbiqi ayrı-ayrı sahələrin daha da inkişafına səbəb olur. Buna görə də respublikamızın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də Avropaya inteqrasiya proseslərinin daha da sürətləndirilməsidir.

Xarici iqtisadi əlaqələrinin həm öz milli iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, həm də dünya təsərrüfatına inteqrasiya istiqamətində respublikamız bu sahədə əməli fəaliyyət həyata keçirir. Belə ki, 2002-ci ildə xarici iqtisadi əlaqələr 2917,3 milyon ABŞ dolları, o cümlədən ixrac 1745,2, idxal

1172,1 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş, 573,1 milyon ABŞ dollarlıq müsbət xarici ticarət saldosu yaratmışdır. Bu illər ərzində xarici ticarət əlaqələrinin tərkibi də xeyli dəyişilmişdir. İdxalın ümumi həcmində respublikaya gətirilən ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisi 1993-cü ildə 21,2 1995-ci ildə isə 14,3 faiz təşkil etmişdir. Ərzaq məhsullarının idxalının azalmasına səbəb ölkəmizdə uğurla aparılan aqrar islahatlar nəticəsində yerli ərzaq məhsulları istehsalının ilbəl artması olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində xarici ticarət əlaqələri mühüm rol oynayır. Xarici ticarət fəaliyyəti isə xarici ticarət siyasətinin əsas istiqamətləri üzərində qurulur. Bunlar isə iqtisadi (gömrük tarif) və inzibati (qeyri-tarif) metodlarla həyata keçirilir. Xarici ticarət dövryyəsinə qanunla qeyd edilənlərdən əlavə hər hansı başqa təsir metodlarının tətbiqinə yol verilmir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə dövlətin xarici (o cümlədən xarici iqtisadi) və daxili (o cümlədən daxili iqtisadi) siyasətinin vahidliyi, xarici ticarət fəaliyyətini tənzimləmə siyasətinin və onun realizəsi üzərində nəzarətin vahidliyi, dövlətin gömrük ərazisinin və gömrük siyasətinin vahidliyi, xarici ticarət fəaliyyətində inzibati xarakterli metodlara nisbətən iqtisadi (gömrük-tarif) metodlara üstünlük verilməsi, xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin fəaliyyətinə dövlətin və

onun orqanlarının əsassız müdaxilələrinin qarşısının alınması. Bu vacib məsələlərə Azərbaycan dövləti xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev cənablarının 2 sentyabr 2002-ci il tarixli «Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında» və 28 sentyabr 2002-ci il tarixli «Sahibkarlığın inkişafına maneçilik törədən halların aradan qaldırılması haqqında» fərmanları xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, əgər birinci fərmanla xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayı 240-dan 30-a endirilmişdirsə, ikinci fərmanla sahibkarlığın inkişafına mane olan halların aradan qaldırılması (məsələn, bu sahədə fəaliyyət – yoxlama və nəzarəti həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və ya onların ləğvi) nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bu istiqamətdə mühüm fəaliyyət həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsində yuxarıda qeyd olunan məsələləri əsas götürməklə gömrük-tarif tənzimlənməsinin bir sıra mühüm şərtlərinə ciddi əməl edilməlidir.

Belə ki, bazar iqtisadiyyatını daha da sürətləndirmək məqsədilə bütün xarici iqtisadi əlaqələrin realizəsi üsullarından geniş istifadə edilməli, proteksionist və azad

ticarət siyasətinin düzgün əlaqələndirilməsi yolu ilə milli iqtisadi maraqların, həmçinin yerli istehsal və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi təmin edilməlidir. Bundan əlavə Azərbaycan mallarının dünya bazarlarına daxil olması üçün zəruri şərtlərin yaradılması, beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə əlverişli rejimin təqdim edilməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafına kömək edilməsi və onun üstünlüklərindən tam istifadə edilməlidir.

Xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi dövlətin digər ölkələr və ölkələr qrupu ilə xarici iqtisadi münasibətinin strateji məqsədini müəyyən edir ki, bu da qarşıya qoyulan məqsədlərin təmin edilməsinin metod və vasitələrini özündə əks etdirir. Xarici iqtisadi siyasət dövlətin daxili iqtisadi siyasəti ilə birbaşa əlaqədardır. Buna görə də onun məzmunu bir tərəfdən dövlətin sosial-iqtisadi quruluşunun təbiəti ilə əlaqədardır, digər tərəfdən istehsalın genişləndirilməsi vəzifələri ilə bağlıdır. Ona görə də dövlət xarici iqtisadi siyasətdə liberallaşdırma və proteksionizm siyasətinin tətbiqinə xüsusi əhəmiyyət verir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə mühüm istiqamətlərdən biri də bu sahədə normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və siyasətin işlənməsidir. Həyata keçirilən xarici iqtisadi siyasət dövlətin beynəlxalq iqtisadiyyatda iştirakı hesabına özünün siyasi, iqtisadi, hərbi və sosial potensialını

möhkəmləndirmək üçün milli iqtisadiyyatının formalaşdırılması və daha da inkişaf etdirilməsi üzrə fəaliyyəti başa düşülməlidir. Bütün bunları, o cümlədən dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşması və inkişafını nəzərə alaraq xarici ticarət siyasəti, xarici investisiya siyasəti, valyuta siyasəti və gömrük siyasəti həyata keçirilir.

Xarici ticarət siyasəti malların, xidmətlərin, informasiyaların və əqli mülkiyyət fəaliyyəti nəticələrinin xarici ticarət sahəsində dövlətin digər dövlətlərlə münasibətlərinin müəyyən edilməsinə və formalaşmasına yönəlmişdir.

Xarici investisiya siyasəti dövlətin ərazisinə investisiyaların cəlb edilməsi və xaricə investisiya ixracının tənzimlənməsinə xidmət, valyuta siyasəti isə valyuta münasibətləri sahəsində dövlət və beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatları arasında iqtisadi, hüquqi və təşkilati forma və metodların məcmusudur. Dövlətin gömrük siyasətinə gəldikdə bilavasitə xarici ticarətin tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın xarici təsirdən qorunması və fiskal məsələlərin həlli məqsədilə dövlətin iqtisadi və digər gömrüku hüquqi tədbirlərinin məcmusudur.

Gömrük siyasəti xarici ticarətin tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın xarici təsirdən qorunması və digər maliyyə məsələlərin həll edilməsi məqsədi ilə dövlətin iqtisadi və

digər gömrüku hüquqi metodlarının sistemidir və xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Gömrük siyasəti dövlətin daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsidir. Gömrük siyasəti isə xarici iqtisadi fəaliyyətin və dünya birliyi ölkələrinin maraqlarının möhkəmləndirilməsində əsas vasitədir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ölkələrin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi xüsusi qarşılıqlı əlaqədə götürülməli və təhlil edilməlidir. Lakin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya dövlətlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsi üzrə fritderçilik siyasətinin formalaşdırılması və daha da inkişafını nəzərdə tutsa da, milli iqtisadiyyatın inkişafı və onun müdafiəsi xüsusi vurğulanmalıdır. Düzgün gömrük siyasətinin yeridilməsi isə dövlətə xarici iqtisadi fəaliyyətinin düzgün təşkilinə gətirib çıxardır.

Dünya dövlətləri ilə inteqrasiya əlaqələrinin genişlənməsi dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsinin üsul və vasitələri ilə müəyyən olunur. Xarici ticarət əlaqələrinin xarici iqtisadi əlaqələr sistemində xüsusi yer qeyd etmək lazımdır. Xarici ticarət fəaliyyəti təcrübəsində iqtisadi tənzimləmə vasitələri, inzibati tənzimləmə vasitələri, texniki tənzimləmə vasitələri, yerli istehlakçılara mal ixracı üçün edilən müxtəlif yardım

tədbirləri, valyuta-maliyyə tədbirləri müstəsna rol oynayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, normal iqtisadi inkişaf dövründə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi inzibati və iqtisadi vasitələr arasındakı nisbətə iqtisadi tənzimlənmənin xeyrinə dəyişir.

Dövlətin xarici iqtisadi siyasəti onun beynəlxalq aləmdə mövqeyini, geosiyasi amillərin iqtisadiyyatın səmərəliliyi və rəqabətqabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Keçid dövründə Azərbaycan dövləti milli iqtisadiyyatın müəyyən sektorlarının dövlət himayəsindən imtina edilməməlidir. Proteksionist siyasət və daxili bazarın tənzimlənməsi, o cümlədən azad ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi isə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalı və milli iqtisadiyyatın durğunluğunu istisna etməlidir. Dünya dövlətləri ilə yeni yaranan dövlətlərarası əməkdaşlıq sferalarının yaranması və daha da inkişafı gömrük xidməti sahəsində yaranan münasibətlərə daha geniş və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə yanaşmanı tələb edir. Belə ki, dövlətin gömrük xidməti sahəsinin formalaşması və inkişafında onun dünya təsərrüfatına inteqrasiyasında mühüm faktor kimi çıxış edir. Dövlətin gömrük sistemi mürəkkəb kompleks xarakter daşıyır və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan mühüm elementlərdən ibarətdir. Həmin elementlər 10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 1-ci

maddəsində təsdiq edilmişdir. Həmin maddənin tələblərinə görə, Azərbaycan Respublikası gömrük işini malların və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikası gömrük sərhəddindən keçirilməsi qaydaları və şərtləri, gömrük ödənişlərinin alınması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti və gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin digər vasitələri təşkil edir. Ölkənin gömrük sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi özündə aşağıdakı vacib elementlərdən ibarətdir.

1. Gömrük siyasəti
2. Malların və nəqliyyat vasitələrinin dövlətin gömrük sərhəddindən keçirilməsi
3. Gömrük rejimləri
4. Gömrük tarif tənzimlənməsi
5. Gömrük ödənişləri
6. Gömrük rəsmiləşdirilməsi
7. Gömrük nəzarəti
8. Gömrük statistikasını və xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası
9. Qaçqın və gömrük işi sferasında digər cinayətlər
10. Gömrük qaydalarının pozulması və onlara görə məsuliyyət
11. Gömrük qaydaları pozulması işləri üzrə icraat

12. Gömrük qaydalarının pozulması haqqında işləre baxılması

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük sisteminin fəaliyyəti dövlətin daxili, xarici siyasəti və fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar olan müəkkəb kompleks münasibətləri əhatə edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi dövlətin daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsi olan vahid gömrük siyasətini həyata keçirir.

Gömrük siyasəti dövlətin gömrük işinin təşkili və inkişaf etdirilməsində mühüm amil olub, gömrük işinin blok elementi hesab edilə bilməz və əksinə, gömrük siyasəti dövlətin gömrük işinin həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir və bu fikirlər Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndi ilə bir daha möhkəmləndirilmişdir. Belə ki, orada göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasəti gömrük işini beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə yönəldir.

Gömrük işinin mühüm istiqamətlərindən biri də beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafıdır və bunu əsas gətirərək gömrük işinin beynəlxalq əməkdaşlıq məqsədini də qeyd etmək olar.

Dövlətin gömrük siyasəti bütün gömrük fəaliyyətinin əsasını təşkil edir və ölkədə bazar münasibətlərinin formalaşdırılması şəraitində siyasi və iqtisadi sosial

dəyişikliklərin dinamik həyata keçirilməsi vasitəsilə daxili və xarici iqtisadi maraqların və vəzifələrin müdafiəsinə yönəlmiş siyasi, hüquqi, iqtisadi, təşkilati və digər geniş əhatəli tədbirlər sistemidir. Gömrük siyasəti dövlətin xarici ticarət dövriyyəsinin gömrük sərhəddindən mal və nəqliyyat vasitələrinin uyğun gömrük rejimlərinin müəyyən edilməsi vasitəsilə keçirilməsinin dövlət tənzimlənməsi üzrə məqsədyönlü fəaliyyət istiqamətlərini təyin edir.

Gömrük siyasətinə verilən anlayış müəyyən dərəcədə mürəkkəb olsa da, gömrük siyasətini xarici ticarətin tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın müdafiəsi və bir sıra digər məsələlərin həll edilməsi məqsədilə dövlət iqtisadi və gömrük-hüquqi tədbirlərin sistemidir. Digər dövlətlərlə sıx əməkdaşlıq münasibətlər quran Azərbaycan Respublikası üçün gömrük siyasətinin tətbiqi gömrük işinin praktiki tətbiqi və inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın inkişaf etdirilməsi və möhkəmlənməsi üçün digər dövlətlərlə gömrük ittifaqları, sərbəst iqtisadi zonalar yaradır, gömrük məsələləri üzrə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun sazişlər bağlayır. Hazırki şəraitdə digər dövlətlərlə sıx əməkdaşlıq münasibətləri quran Azərbaycan Respublikası üçün gömrük sisteminin, gömrük rejimlərinin, gömrük nəzarətinin müəyyən edilməsi, dünya iqtisadiyyatına,

inteqrasiyada digər beynəlxalq təşkilatlara, o cümlədən gömrük işi sahəsində beynəlxalq təşkilatlara daxil olmasında gömrük siyasətinə yeni yanaşma tələb edilir.

Keçid dövründə Azərbaycan dövlətinin gömrük siyasətinin müəyyənləşdirilməsi dünya iqtisadiyyatının inkişafının, o cümlədən ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf meyilləri respublikamızın beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində və dünya təsərrüfat əlaqələrinin inkişafında, həmçinin dünya təsərrüfatı və onun mühüm regional birlikləri ilə qarşılıqlı əlaqəsində müəyyən olunur. Buna görə də respublikamızda gömrük siyasətinin müəyyənləşdirilməsinin bir sıra xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, gömrük siyasətində müəyyən məqsədlər nail olmaq üçün prioritet istiqamət sistemə əməl edilməsi, xarici iqtisadi fəaliyyətinin ayrı-ayrı iştirakçıların və dövlətlərin maraqlarının nəzərə alınması, xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi (ərzaq, texnoloji, ekoloji, elmi, valyuta, maliyyə və s.), malların idxal və ixracı, xidmət və investisiyalar üzrə dövlət strategiyasının yaxşılaşdırılmasına kömək edilməsi və valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üzrə dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi olduqca vacibdir. Azərbaycan Respublikasının gömrük sistemi dövlətin iqtisadi suverenliyi və təhlükəsizliyinin qorunmasına, daxili bazarın xarici rəqabətdən müdafiəsinə və paralel olaraq Azərbaycan

Respublikasının beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyasına kömək göstərməyə xidmət etməlidir. Gömrük siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində dövlətin bütün hakimiyyətinin – həm qanunverici, həm icraedici, həm məhkəmə orqanları yaxından iştirak edir.

Dövlətin bütün hakimiyyəti orqanları gömrük siyasətinin düzgün olaraq həyata keçirilməsinə xidmət edirlər. Bu siyasətin həyata keçirilməsində gömrük tarif tənzimlənməsi və qeyri-tarif tənzimlənməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük tarif tənzimlənməsi dövlətin gömrük işinin mühüm əsas elementlərindən biri olmaqla dövlətin gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edir.

3.2. Gömrük tarif tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi

Hal-hazırda Azərbaycan dövləti dünya dövlətləri ilə təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsi və inteqrasiya məsələlərinə böyük əhəmiyyət verir. *İnteqrasiya* termini elmi dövriyyəyə ilk dəfə görkəmli alman alimi Q.V.Leybnits tərəfindən gətirilmişdir.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın mühüm xüsusiyyətlərinin hərtərəfli təhlili göstərir ki, hal-hazırda bu istiqamətdə dünya iqtisadiyyatında iki mühüm meyil vardır. Birincisi, dünya təsərrüfatının vahidliyi güclənir, onun qloballaşma prosesi gedir. İkincisi, dövlətlərin iqtisadi yaxınlaşması və bir-birinə təsiri ilə nəticələnən iri inteqrasiya strukturları yaranır və inkişaf edir. Son dövrdə iqtisadçılar göstərilər ki, get-gedə dünya iqtisadi sistemi vahid orqanizmə çevrilir və dünya iqtisadiyyatı global inteqrasiya və beynəlmilləşmə rolunda çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırki dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri müxtəlif dövlətlərin iqtisadiyyatının qarşılıqlıq asılılığının artması, makro və mikro səviyyədə inteqrasiya prosesinin inkişafı, qapalı milli təsərrüfatdan açıq iqtisadiyyata keçid və s. münasibətlərlə xarakterizə olunur. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya özündə əsasən dövlətlərin iqtisadiyyatının dərin, sabit qarşılıqlı əlaqəsinin inkişafına

əsaslanan birlik (təsərrüfat və siyasi) prosesini əks etdirir. Makrosəviyyədə bu, yaxın ölkələrin ayrı-ayrı firmalarının qarşılıqlı təsiri vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlətlərarası səviyyədə isə bu dövlətlərin iqtisadi birliyinin formalaşdırılması və milli siyasətin razılaşdırılması əsasında baş verir.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya son dövrdə müxtəlif istiqamətlərdə təhlil edilir. İqtisadçılardan Y.A.Şerbanin göstərir ki, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya özündə özütənzimlənən və inkişaf edən potensiala malik sistem olmaqla milli təsərrüfat sistemlərinin obyektiv düşünülmüş və istiqamətli yaxınlaşması, qarşılıqlı uyğunlaşması və qovuşdurulmasıdır. Daha sonra o bu sahədə tədqiqat aparan bir sıra iqtisadçıların (Y. Şişkov, V.Zuyev, Y.Borko və b.) fikirləri ilə razılaşaraq göstərir ki, real beynəlxalq, dövlətlərarası iqtisadi inteqrasiya bazar mexanizmləri əsasında mümkündür.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın əsaslandırılması üzrə nəzəri konsepsiyalar XX əsrin 50-60-cə illərində irəli sürülmüşdür. Müxtəlif istiqamətlərdə irəli sürülən bu konsepsiyalarda dövlətlərin iqtisadi yaxınlaşması və dövlətlər arasında yeni münasibətlərin yaradılması qeyd edilir. Məsələn, ticarət prinsiplərinin işlənilib hazırlanması, yeni ticarət axınının yaradılması və s.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyadan danışarkən, ilk növbədə, onu şərtləndirən amillər qeyd edilməlidir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təhlili nəticəsində inteqrasiyaya səbəb olan və onu şərtləndirən aşağıdakı amillər mövcuddur:

- Dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin nisbətən bərabərliyi və inteqrasiya edən ölkələrin bazar münasibətləri səviyyəsinin yaxınlığı;
- İnteqrasiya edən ölkələrin coğrafi yaxınlığı və nəqliyyat əlaqələri;
- İnkişaf, maliyyələşdirmə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, siyasi əməkdaşlıq və s. sahələrdə dövlətlər qarşısında dayanan iqtisadi və digər problemlərin ümumiliyi.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrində inteqrasiya prosesinin müvəffəqiyyətlə keçməsi inteqrasiya edən ölkələrin iqtisadiyyatının yüksəlişdə olmasını tələb edir. Birmənalı şəkildə qeyd etmək olar ki, böhran şəraitində olan ölkələr adətən bir-biri ilə çətin inteqrasiya edirlər və istiqamətdə dövlətlərin əməkdaşlığı çətinləşir.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərini müəyyən edən amillərə aşağıdakılar aid edilir: təsərrüfat həyatının qloballaşması; beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi; elmi-texniki inqilabın öz xarakterinə görə ümumdünyəvi

olması; milli iqtisadiyyatların açıldığıнын yüksəldilməsi beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanı şərtləndirən amillər kimi inteqrasiya edən ölkələrin rəhbərliyinin siyasi iradəsi də qeyd olunur və buna misal kimi Avropa İttifaqı, Şimali Amerika Azad Ticarət Assosiasiyası (NAFTA), Cənubi Konus Ölkələrin Ümumi Bazarı (MƏRKOSUR) kimi inteqrasiya birliklərinin yaradılmasında maraqlı ölkələrin siyasi rəhbərliyinin təşəbbüsü qeyd edilir.

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyada Azərbaycan tərəfindən də bu istiqamətdə mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında GÜÖAM təşkilatı çərçivəsində bir sıra istiqamətlər üzrə, o cümlədən gömrük işi sferasında əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsində bilavasitə yaxından iştirak edir.

Dünya ölkələrində azad ticarət zonası və gömrük ittifaqları yaradılarkən iştirakçı dövlətlər bazarın genişləndirilməsini və öz aralarında ticarət üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını müəyyənləşdirmiş, azad ticarət zonasının və gələcəkdə gömrük ittifaqlarının yaradılması üçün hüquqi əsas kimi çıxış etmişdir. Bu qlobal məqsədin realizəsi isə 1986-cı il tarixli Vahid Avropa aktı ilə müəyyənləşir və həmin akta təsərrüfat fəaliyyətinin prioritet sahələrində ümumi sahəsi və elmi-texniki siyasətin həyata

keçirilməsi, iştirakçı dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən etmək məqsədilə vahid regional siyasətin, ümumi xarici siyasətin, siyasi əməkdaşlığın işlənilib hazırlanması, reallaşdırılması və s. daxildir.

İqtisadi inteqrasiyanın iştirakçı-dövlətlər üçün müsbət səmərə gətirməsi şübhəsizdir. Belə ki, inteqrasiya bloklarının formalaşdırılması dövlətlərin iqtisadi potensialını gücləndirir, mal dövriyyəsinin genişlənməsinə, istehsal əlaqələrinin artmasına səbəb olur. Bundan başqa, dövlətlərin iqtisadi yaxınlaşması iqtisadi inteqrasiya iştirakçılarının ərazisində yerləşən firmalar üçün əlverişli şərait yaradır.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın güclənməsində məqsəd regionun iqtisadiyyatının üstünlüklərindən istifadə edilməsi, əlverişli xarici siyasət mühitinin yaradılması, ticarət siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatın struktur cəhətdən yenidən qurulmasına kömək edilməsi, birgə gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın inkişafı və gənc sahibkarlığın inkişafına kömək edilməsindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, inteqrasiyada iştirak edən ölkələrin bazar iqtisadiyyatı səviyyəsinin uyğunluğu, coğrafi yaxınlığı, onların qarşısında duran problemlərin ümumiliyi, bazar islahatlarının sürətləndirilməsi zəruriliyi və s. məsələlər olduqca vacibdir.

İnteqrasiya qrupları ümumi bazanın üstünlüklərindən istifadə etmək, milli inkişaf üçün əlverişli xarici şəraitin yaradılması, iqtisadi məsələlər üzrə beynəlxalq danışıq mövqələrinin möhkəmləndirilməsi, bazar islahatları təcrübəsinin mübadiləsi, milli iqtisadiyyata, kənd təsərrüfatına yardım edilməsi və s. üstünlüklərə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya dövlətləri qarşılıqlı yaxınlaşma üçün ilkin addımlar atırlar və onların arasında preferensial ticarət sazişləri imzalanır. Bu sazişlər ya ayrı-ayrı dövlətlər arasında ikitərəfli əsasda, ya da müvafiq inteqrasiya qruplarında iştirak edən ayrı-ayrı ölkələrə münasibətdə təqdim edilən daha əlverişli rejim verirlər.

BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən hazırlanmış və 30 maddədən ibarət «Daha əlverişli klauzula haqqında maddələr layihəsi»nin 5-ci maddəsində deyilir ki, daha əlverişli dövlət rejimi benifisiya qəbul edən dövlətə və ya onunla əlaqədar olan şəxslərə və əşyalara, benifisiar dövlətin üçüncü dövlətə və ya həmin üçüncü dövlətlə müəyyən əlaqədə olan şəxslərə və əşyalara verilən rejimdən az əlverişli olmayan rejimdir.

Daha əlverişli rejimin tarixinə müraciət etsək, o, əsasən ticarət müqavilələri ilə formalaşmışdır.

Daha əlverişli rejim həm çoxtərəfli müqavilələrdə, həm də ikitərəfli razılışmalarda müəyyən edilir. Daha əlverişli

rejim QATT-ÜTT fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir. Belə ki, QATT-da göstərilir ki, iştirakçı dövlətlər xarici ticarət fəaliyyətində və gömrük sferasında bir-birinə daha əlverişli şərait yaratmalıdırlar. Sonradan bu rejim QATT-ın Uruqvay Raundunda 15 aprel 1994-cü il Mərakeş sazişi ilə yaradılan ÜTT-nin əsas fəaliyyət prinsipi kimi mövcud olmaqla davam etmişdir. Belə ki, daha əlverişli rejim şərtsiz xarakter daşıyır və ÜTT-yə daxil olan ölkələr onu tam həcmdə tətbiq etməlidir.

Lakin inteqrasiya prosesinin birinci mərhələsində heç bir dövlətlərarası orqanın yaradılmasından söhbət getmir.

İnteqrasiyanın ikinci mərhələsində inteqrasiya edən ölkələr azad ticarət zonalarının yaradılmasına keçir. Bu zaman ikinci ölkələr münasibətdə milli gömrük tariflərini saxlamaqla, qarşılıqlı münasibətlərdə gömrük tariflərinin tam ləğvi nəzərdə tutulur. Əksər hallarda azad ticarət zonaları üçün müəyyən edilən şərtlər kənd təsərrüfatı məhsullarından başqa bütün mallara şamil edilir.

Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonalar barədə xüsusi qanun olmasa da və hər hansı regionun azad iqtisadi zona hesab edilməsi hələlik müəyyən edilməsə də, azad iqtisadi zonalarla bağlı 15 yanvar 1992-ci il tarixli «Xarici investisiyaların qorunması Azərbaycan Respublikası Qanununun 41-ci maddəsinin 1-ci hissəsində deyilir ki,

xarici investisiyaların, investisiya müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyəti üçün güzəştli rejimin müəyyən edildiyi ərazi sərbəst iqtisadi zona sayılır.

İnteqrasiyanın üçüncü mərhələsi gömrük ittifaqlarının yaradılması ilə bağlıdır. Bu zaman razılaşıdırılmış şəkildə milli gömrük tariflərinin ləğv edilməsi və ümumi tariflərinə keçilməsi, o cümlədən üçüncü ölkələrə münasibətdə ticarətin qeyri-tarif tənzimlənməsinin vahid sistemi yaradılır. Adətən gömrük ittifaqı dövlətlərin razılaşıdırılmış xarici ticarət siyasətini həyata keçirən dövlətlərarası orqanların inkişaf sistemini tələb edir.

İnteqrasiya proseslərində ən yüksək səviyyə iqtisadi ittifaqların yaradılması ilə nəticələnir. Bu zaman ümumi gömrük tarifinin tətbiq edilməsi, malların və istehsal faktorlarının sərbəst hərəkəti ilə yanaşı, makroiqtisadi siyasətin əlaqələndirilməsi daha mühüm sahələrdə (məsələn, valyuta, büdcə, pul və s.) qanunvericiliyin unifikasiyasını (vahid şəkilə salınmasını) nəzərdə tutur. Bu zaman ayrı-ayrı dövlətlərin hökumətləri səviyyəsində həyata keçirilən bəzi funksiyalar dövlətlər tərəfindən yaradılmış orqanlara verilir.

İqtisadi inteqrasiya, o cümlədən gömrük ittifaqının yaranması nəzəriyyəsi Kanada iqtisadçısı Vaynerin adı ilə bağlıdır. Belə ki, gömrük ittifaqı nəzəriyyəsinə əsasən,

Vayner iki tip səmərəliliyi qeyd edir: statistik və dinamik səmərəlilik. Statistik səmərəlilik kimi gömrük ittifaqının yaradılmasından dərhal sonra bilavasitə onun nəticəsi kimi müşahidə olunan iqtisadi nəticələr, dinamik səmərəlilik dedikdə isə gömrük ittifaqının formalaşmasının daha sonrakı mərhələlərində müşahidə olunan iqtisadi nəticələr başa düşülür.

Gömrük ittifaqları beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın daha geniş yayılmış formasıdır. Onu iki və daha çox dövlətin öz aralarında ticarətdə gömrük rüsumlarının aradan qaldırılması kimi başa düşmək olar. QATT-ın 14-cü maddəsinə görə, gömrük ittifaqı daxilində gömrük rüsumlarının tam ləğvi və vahid xarici gömrük tarifinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Azad iqtisadi zonalər və gömrük ittifaqları arasında bir sıra fərqlər var. Belə ki, azad iqtisadi zonalarda gömrük rüsumlarının tədricən aşağı salınması, qeyri-tarif baryerlərinin aradan qaldırılması tədricən həyata keçirilir. Son nəticədə azad iqtisadi zonalər üzv ölkələr arasında rüsumsuz ticarəti təmin edirlər. Gömrük ittifaqlarında isə üzv ölkələr arasında rüsumsuz ticarət əlaqələri olmaqla bərabər ittifaqa daxil olmayan ölkələrə münasibətdə ümumi gömrük tarifi mövcud olur. Gömrük ittifaqları çərçivəsində üzv ölkələrin istehsal və istehlak strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verir. Vahid xarici ticarət

siyasətini həyata keçirərək gömrük ittifaqı daxilində inteqrasiya proseslərinin inkişafına ciddi təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, bu daxili mal və xidmətlər bazarının inkişafına da əlverişli təsir edir.

Müxtəlif regionlarda inteqrasiya prosesinin öyrənilməsi ilə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya və qarşılıqlı gömrük tarif münasibətlərinin bir qədər geniş təhlil edilməsi zəruridir. İlk növbədə Avropa İttifaqında inteqrasiya prosesinin təhlili bu problemi hərtərəfli nəzərdən keçirməyə imkan vermiş olar.

Dünya ölkələrində regionda inteqrasiya prosesinin forması bir neçə mərhələyə bölünür:

- Azad ticarət zonası mərhələsi (1958-1968-ci illər);
- Gömrük ittifaqı mərhələsi (1968-1976-cı illər);
- Ümumi bazar mərhələsi (1987-1992-ci illər);
- İqtisadi ittifaq mərhələsi (1993-cü ildən indiki dövrə qədər).

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində inteqrasiya prosesinin daha yüksək mahiyyəti 1992-ci ilin sonundan ümumi bazarın yaradılması ilə qoyulmuşdur. Bu zaman mühüm inteqrasiya nəticələri ilə bərabər üzv ölkələr arasında daxili iqtisadi siyasətin razılaşdırılması üzrə ciddi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, vahid aqrar siyasət həyata keçirilərkən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının yüksəldilməsi və s. digər başlıca məqsədlər qarşıya qoyulur.

Məsələn, Avropa İttifaqı daxilində kənd təsərrüfatı məhsullarına vahid qiymətin və ona yardım üzrə vahid mexanizminin müəyyən olunması; tarif və digər məhdudlaşdırmaların nəzərdə tutulmadığı kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətinin azadlığı (Avropa İttifaqı daxilində); kənd təsərrüfatının vahid maliyyələşdirilməsi və s.

Bundan başqa, Avropa İttifaqı çərçivəsində üçüncü ölkələrlə münasibətdə vahid siyasətin yeridilməsindən də söhbət gedir. Avropa valyuta siyasətinin və sosial siyasətin həyata keçirilməsində də ciddi irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Beləliklə, dünyada ən yüksək inteqrasiya qrupu kimi Avropa İttifaqı fəaliyyət göstərir. Hal-hazırkı dövrdə Avropa İttifaqı bütün əsas inteqrasiya proseslərini keçmişdir, iqtisadi ittifaqın təkmilləşməsi və inkişafı mərhələsini yaşayır. Avropa İttifaqı çərçivəsində malların və istehsalın bütün faktorlarının sərbəst hərəkəti təmin edilməklə ümumi gömrük tarifi bazasında xarici ticarət siyasəti yaradılır, kənd təsərrüfatı, energetika, nəqliyyat və digər sahələrdə vahid siyasət həyata keçirilir.

Avropa İttifaqına inteqrasiya Azərbaycan Respublikası qarşısında duran ciddi məsələlərdəndir. Belə ki, müxtəlif istiqamətlər üzrə əməkdaşlığın, o cümlədən xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində mühüm addımların atılmasını nəzərdə tutan Azərbaycan

Respublikası ilə Avropa Birliyi arasında 22 aprel 1996-cı il tarixdə imzalanmış Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq sazişi bu cəhətdən xüsusi qeyd edilə bilər.

Digər regionlar üzrə də bu məsələləri bir qədər geniş təhlil edək. Belə ki, 1992-ci ildə Macarıstan, Polşa, Slovakiya və Çexiyanın iştirak etdiyi azad ticarət zonası haqqında Mərkəzi Avropa sazişi imzalanmışdır. Sonradan ona bir sıra dövlətlər də (Rumıniya, Bolqarıstan) qoşulmuşdur. Sazişlə sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində gömrük rüsumlarının ləğvinə qədər onların tədricən aşağı salınması və digər qeyri-tarif məhdudlaşdırmaların aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Saziş Standstill prinsipinə əsaslanmışdır. Belə ki, tariflər birtərəfli qaydada gömrük rüsumlarını qaldıra və yeni ticarət maneələri müəyyən edə bilməzlər. Hazırki dövrdə sənaye malları nomenklaturası üzrə gömrük rüsumları 80%, kənd təsərrüfatı malları üzrə isə təqribən 50% ləğv edilmişdir. 1994-cü ildə üzv-dövlətlər qarşılıqlı ticarətdə gömrük rüsumlarının tam ləğv edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri sürətləndirməyi nəzərdə tutmuşlar.

Şimali Amerika regionunda inteqrasiya prosesinin tənzimlənməsində 17 dekabr 1992-ci ildə ABŞ, Kanada və Meksika arasında yaradılmış NAFTA (1 yanvar 1994-cü ildə qüvvəyə minmişdir) xüsusi yer tutur. Bu zaman nəinki

gömrük baryerlərinin aradan qaldırılmasına, həmçinin vahid kontinental bazarın formalaşmasına mühüm yol açılmışdır. Eyni zamanda, 3 qonşu ölkə arasında iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində bir sıra qarşılıqlı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur. Məsələn, 2010-cu ilə qədər bütün gömrük rüsumlarının ləğvi, ticarətdə çoxlu sayda qeyri-tarif baryerlərin aradan qaldırılması, Meksikada Şimali Amerika kapital qoyuluşu rejiminin yumşaldılması və s.

İnteqrasiya prosesləri Asiya-Sakit Okean regionunda da inkişaf etmişdir. Belə ki, Asiya-Sakit okean regionu müəkkəb bir sistemi – Yaponiya – Çin yeni sənaye ölkələrini (Cənubi Koreya, Tayvan, Honkonq, Sinqapur), ASEAN-ı əhatə edir. ASEAN – Cənub-Şərqi Asiya Dövləti Assosiasiyası 1967-ci ildə formalaşmaqla İndoneziyanı, Malaziyanı, Tailandı, Filippini, Sinqapuru, Bruneysi və Vyetnamı birləşdirir. Bundan başqa, 1989-cu ildə yaranmış Asiya-Sakit okean iqtisadi birliyi xüsusi qeyd edilə bilər. Yeni formalaşma mərhələsinə keçməsinə baxmayaraq, həmin inteqrasiya birliyi çərçivəsində 2020-ci ilə qədər daxili maneələrin və gömrüyün olmadığı azad ticarət zonasının yaradılması nəzərdə tutulur.

Bundan əlavə 1981-ci ildə Fars körfəzi Ərəb Dövlətləri Əməkdaşlığı Şurası yaradılmışdır ki, bu da özündə altı neft

dövlətini – Səudiyyə Ərəbistanını, Bəhreyni, Qətəri, Küveyti, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərini və Omanı birləşdirir.

Latın Amerikasında inteqrasiya prosesinin tənzimlənməsində 1991-ci ildə Argentina, Braziliya, Uruqvay və Paraqvay arasında imzalanmış və 1995-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən Ticarət Paktı Cənubi Konus Ölkələrin Ümumi Bazarı MERKOSUR mühüm yer tutur ki, bu zaman qarşılıqlı şəkildə təqribən 90 faiz istənilən tarif baryerlərindən azad edilmə nəzərdə tutulur və 3-cü ölkələrə münasibətdə vahid gömrük tarifi müəyyən edilir. MERKOSUR dövlətləri digər dövlətlərlə birlikdə (bütövlükdə 11 dövlət) Latın Amerikasında iri inteqrasiya birliyinin Latın Amerikasısı İqtisadi Assosiasiyasının üzvüdürlər. İnteqrasiya prosesləri Afrika regionunda da formalaşmışdır. Məsələn, Afrika Birliyi (1994), Qərbi Afrika Dövlətləri İqtisadi Birliyi (1975), Şərqi və Cənubi Afrika Ümumi Bazarı (1993), Mərkəzi Afrika Gömrük və İqtisadi Birliyi (1967) və s.

İndi isə keçmiş postsovet məkanında inteqrasiya prosesini təhlil edək. Uzun müddət özündə 15 müttəfiq respublikanı birləşdirən SSRİ-nin dağılmasından sonra həmin regionda iqtisadi münasibətlərin əlaqələndirilməsi və son nəticədə iqtisadi inteqrasiyanın formalaşması zəruriliyi açıq-aydın hiss edilir. Uzun müddət iqtisadiyyatın bir-biri ilə

sıx bağlılığı və qarşılıqlı asılılığı belə əməkdaşlığın yaradılmasını zəruri etmişdir.

1991-ci ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) yaradılması qərara alınmış və 1993-cü ildə MDB-nin Nizamnaməsi qəbul edilmişdir. MDB-nin Nizamnaməsinin iqtisadi, sosial və hüquqi sahədə əməkdaşlığa həsr olunmuş bölmələrində razılaşıdırılmış iqtisadi siyasətin ümumi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, MDB çərçivəsində bir sıra mühüm sənədlər qəbul edilmişdir. Məsələn, «Müstəqil Dövlətlər Birliyinin inteqrasiya inkişafının əsas istiqamətləri» - MDB Dövlət Başçıları Şurasının Memorandumu, Investisiya fəaliyyəti sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş, azad ticarət zonasının yaradılması haqqında saziş və s.

1995-ci ildə MDB çərçivəsində gömrük ittifaqı formalaşmışdır. 13 mart 1992-ci ildən MDB çərçivəsində gömrük siyasətinin prinsipləri haqqında saziş imzalanmışdır. Həmin sazişə uyğun olaraq Gömrük Şurası yaradılmış və fəaliyyətə başlamışdır.

MDB çərçivəsində bu istiqamətdə digər sənədlər də qəbul edilmişdir. Məsələn, Tranzit qaydaları haqqında 8 fevral 1992-ci il Razılaşması, Tranzit yüklərin rəsmiləşdirilməsi haqqında 2 aprel 1992-ci il Razılaşması, Gömrük sərhədlərində gömrük rəsmiləşdirilməsi

qaydalarının sadələşdirilməsi və unifikasiyası haqqında 8 iyul 1994-cü il Razılaşması, MDB iştirakçı-dövlətlərinin gömrük qanunvericiliyinin əsasları – 10 fevral 1993-cü il tarixli MDB ölkələri iştirakçı dövlətlərində gömrük işi təşkilinin ümumi razılaşdırılmış Prinsipləri, 1993-cü il tarixli malın mənşə ölkəsinin müəyyən edilmə qaydaları və s. Ədəbiyyatda MDB çərçivəsində əməkdaşlığın müxtəlif istiqamətlərindən danışarkən MDB çərçivəsində Gömrük ittifaqının və vahid iqtisadi məkanın yaradılması istiqamətində bir sıra addımların atılması zəruriliyi qeyd edilir. Məsələn, Gömrük İttifaqı orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi və s. Bütövlükdə götürsək, MDB çərçivəsində yaradılmış təsisatların və müqavilələrin işləməməsi və ya müəyyən mexanizmlərin yaradılmaması MDB çərçivəsində inteqrasiya prosesini ləngidir və ya ümumiyyətlə aradan qaldırı.

Azərbaycan MDB çərçivəsində qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq sənədlərin iştirakçısıdır. Məsələn, 10 fevral 1995-ci il tarixli «MDB iştirakçı-dövlətlərin gömrük qanunvericiliyinin əsasları» (12 mart 1995-ci il tarixli qanunla Azərbaycan Respublikasında müqaviləyə qoşulmuşdur); 15 aprel 1994-cü il tarixli azad iqtisadi zonanın yaradılması haqqında Konvensiya (8 oktyabr 1996-cı il tarixli qanunla

Azərbaycan Respublikası bu konvensiyaya qoşulmuşdur) və s.

Hal-hazırda bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası tərəfindən əməli fəaliyyət həyata keçirilir. Belə ki, digər dövlətlərlə həm ikitərəfli, həm də regional əsasda sıx əməkdaşlıq münasibətləri quran Azərbaycan Respublikası gömrük tarif sistemini də bu istiqamətdə təkmilləşdirir və inkişaf etdirilir. Bəzi mühüm istiqamətdə gömrük rüsum dərəcələrinin aşağı salınması və bununla da iqtisadi inteqrasiyaya bilavasitə kömək etmiş olan tədbirlər bu nöqtəyi-nəzərdən xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Gömrük tarifi ilə əlaqədar məsələlərin təhlili onun dövlətin milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafında rolunun qarşılıqlı şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Bu problemlərin daha dərinədən öyrənilməsi isə gömrük tarifinin müxtəlif xarici ölkələrin praktikasında inkişaf mərhələlərinə uyğun araşdırılması zəruriliyini tələb edir. Gömrük tarifi xarici ticarətin tənzimlənməsinin mühüm vasitələrindən biridir və gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu zaman gömrük tarifi parametrlərinin (əmtəə nomenklaturası, gömrük rüsumlarının dərəcəsi, növləri və s. xüsusiyyətləri, idxal və ixrac həcmi və strukturu məlumatlarının toplanılması, daxili və tələbatın müəyyən edilməsi, yerli malların istehsalı və s.

məsələlərin geniş təhlili mövzu üçün əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Ona görə də ilk növbədə xarici dövlətlərin təcrübəsində onların iqtisadi inkişafı mərhələlərinə uyğun məlumatların müqayisəli təhlili zəruridir. Sonra isə həmin məlumatların XX əsr təmsalında araşdırılması həmin dövlətlərlə iqtisadi inkişaf münasibətlərini quran və daha da inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoyan Azərbaycan Respublikası üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, XIX əsrin ortalarında həyata keçirilən proteksionist xarakterli tədbirlərin ləğv edilməsi (məsələn, 1846-cı ildə «çörək qanunları»nın ləğvi, idxal çörəklərə rüsum qoyulması və s.) xüsusilə ön plana çəkilir. XIX yüzilliyin sonuncu rübündə İngiltərədə gömrük gəlirləri payı gətirilən malların dəyərinin təxminən 5 faizini təşkil edirdi. Sonradan İngiltərə tərəfindən keçirilən bir sıra tədbirlər orada iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını daha da ön plana çəkmişdir. Məsələn, 1921-ci ildə sahəvi sənayenin mühafizəsi haqqında qanun qəbul edilmişdir. Həmin aktla optik mallara, elmi avadanlıqlara, sintetik üzvi kimya məhsullarına beş il müddətində 33 1/3% həcmində proteksionist rüsumlar tətbiq edilməyə başlanmışdır. 1931-ci ilin axırlarında verilən qanuna əsasən, İngiltərəyə həddindən artıq çox sayda gətirilən mallara həmin malların dəyərlərinin 100 faizi həcmində rüsumlar tətbiq edilməyə başlanmışdır.

XX əsrin 50-ci illərinin statistikasının təhlili göstərir ki, İngiltərədə yüksək gömrük rüsumları mövcud olmuşdur. Belə ki, İngiltərədə gömrük vergi tutmalarının orta səviyyəsi nəinki aşağı düşməmiş, həmçinin bir qədər də artaraq 1937-ci ildə 21%-dən 1957-ci ildə 25%-ə qədər yüksəlmişdir. Sənayenin yüksək inkişaf etməsi ilə fərqlənən İngiltərə ölkəyə gətirilən kiçik həcmdə hazır sənaye məhsullarına yüksək gömrük rüsumlarını tətbiq etməklə bərabər sənaye və kənd təsərrüfatı xammallarına aşağı rüsumların qoyulması, o cümlədən də çoxlu digər xammal növlərinin rüsumsuz gətirilməsinə icazə vermişdir.

Həmin dövrdə ABŞ ticarət siyasətinin təhlili ilə gömrük tarif münasibətlərinin milli iqtisadiyyatın formalaşmasına və inkişafına təsirini nəzərdən keçirək. Belə ki, 1787-ci ilə qədər Amerika federal hökuməti gömrük rüsumlarının müəyyən edilməsində səlahiyyətlərə malik olmamışdır. 1787-ci il Konstitusiyasının qəbulundan sonra ştatlar beynəlxalq gömrük rüsumları qəbul etmək hüququndan məhrum olmuş və bütün ştatların xarici ticarəti mərkəzi hökumətə tabe etdirilmişdir. 1789-cu ilin iyulunda ABŞ-da keçirilən 1-ci konqres bütün ölkə üçün vahid gömrük tarif sistemi müəyyənləşdirilmişdir.

XIX əsrin 90-cı illərinin başlanğıcında ABŞ dünyada kifayət qədər yüksək gömrük rüsumları ilə tanınmışdır. Belə

ki, tarif haqqında 1890-cı il tarixli ABŞ qanunu prezidentə Amerika mallarına həddindən artıq və diskriminasion rüsumlar tətbiq edən ölkələrdən gələn mallara «cəzalandırıcı» rüsumlar tətbiq etmək hüququ vermişdir. Bu qanun bir sıra ölkələrdən, xüsusən Latin Amerikasını ölkələrindən, ABŞ-dan aparılan bir sıra mallara qarşı tarif güzəştləri almaq imkanı vermişdir.

1930-cu ildə ABŞ-da qəbul edilən yeni tarif qanunu uzun müddət onun tarif sisteminin əsasını təşkil etmişdir. Bu qanunla hazır məhsul və yarımfabrikatların idxalı üçün yüksək rüsum dərəcələri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatına qoyulan rüsumlar da əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. 1934-cü ildə ABŞ Konqresi tərəfindən «qarşılıqlı əsasda» ticarət müqavilələrinin bağlanması haqqında qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunla ABŞ Prezidentinə digər ölkələrlə daha əlverişli prinsip əsasında ticarət müqavilələri imzalamaq və rüsumları 50 faiz həcmində endirmək və yuxarı qaldırmaq səlahiyyətləri verilmişdir. Bu qanun əsasında ABŞ 1934-cü ildən 1954-cü ilə qədər 28 beş ölkə ilə, o cümlədən İngiltərə, Kanada, 15 Latin Amerikasını ölkəsi, bir sıra Avropa regionu ölkələri ilə ticarət sazişləri imzalanmışdır. Bu sazişlərlə ABŞ digər ölkələrdən əhəmiyyətli tarif güzəştlərinə nail olmuşdur.

1947-ci ildə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin imzalanması ilə ABŞ onun iştirakçılarında Amerika ticarət mallarına rüsumların aşağı salınmasına nail olmuşdur (ABŞ ixracında bu ölkələrin çəkisi, 1939-cu il məlumatlarına görə, 65 faiz təşkil edirdi). Bu zaman ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən olunan güzəştlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Məsələn, Fransa 1939-cu ildə ABŞ-dan gələn bütün idxalın 85, İngiltərə 60, Kanada 72, Benilüks ölkələri 70, Kuba 90, Çili 58, Braziliya 50 faiz həcmində gömrük rüsumlarını bu və ya digər dərəcədə aşağı salmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın aparıcı dövlətlərindən olan Almaniya 1879-cu ildə proteksionist gömrük tarifi tətbiq edilməyə başlanmışdır. Almaniya özündə gömrük maneələrini nəinki milli istehsalın ayrı-ayrı sahələrini mühafizə etmək, həmçinin xarici malları öz bazarından kənarlaşdırmaq və bu bazarı öz sənayesini təmin etmək məqsədi üçün saxlamışdır.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Almaniya proteksionist siyasətindən bir qədər uzaqlaşaraq bir sıra Avropa dövlətləri ilə ticarət müqavilələri imzalamışdır. XX əsrin 30-cu illərində Almaniya öz sənaye məhsullarının həcminə görə digər kapitalist ölkələri arasında 2-ci yere çıxmışdır.

1949-1951-ci illərdə bir çox sənaye və kənd təsərrüfatı mallarına qoyulan rüsumlar, həmçinin idxal edilən mallardan yığılan vergi və yığımlar əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. 1951-ci ilin axırında Almaniyada yeni gömrük tarifi qüvvəyə minmişdir. 1902-ci il tarifindən onun əsas fərqi ondan ibarət idi ki, bütün rüsumlar malların dəyərindən faizlə, yeni advalor rüsumlarla müəyyən edilirdi. Eyni zamanda, vergitutmanın səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə qaldırıldı. Xüsusən yüksək rüsumlar hazır məhsullara, o cümlədən Qərbi Almaniyada geniş yayılan sahələrin məhsullarına qarşı qoyulmuşdur.

QATT-a daxil olduqdan sonra Almaniya digər ölkələrlə münasibətlərini yeni istiqamətdə qurmağa başladı. Belə ki, 1951-ci il danışıqlarında AFR QATT-ın, demək olar ki, digər bütün iştirakçılardan kimya texnologiya malları, optika, bir sıra cihaz növləri, tikiş və ilk növbədə müharibəyə qədər Almaniyanın güclü ixracatçısı olduğu mallara qarşı 1533 adda güzəştə nail oldu. Eyni zamanda, AFR 760 mövqedə rüsumları aşağı salmağa razılaşdı. Bununla bərabər, AFR müxtəlif planlar üzrə Qərbi Avropada iqtisadi inteqrasiyanın təşəbbüsçülərindən biri olmuşdur. Belə ki, Almaniya 1951-ci ildə Avropa Kömür və Polad Birliyi haqqında Müqaviləni imzalamış, bununla da kömür və qara metalların ticarəti üzrə müqavilə iştirakçıları arasında rüsumlar aradan

qaldırılmışdır. 1957-ci ildə AFR bir qədər də irəli gedərək Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqaviləni imzalamışdır.

XIX əsrin 90-cı illərində Fransada proteksionizmə meyillilik yüksək gömrük tariflərinin mövcudluğu ilə müşayiət olundu. Yüksək gömrük tariflərini ilk növbədə fransız sənayesi tələb edirdi. XX əsrin 30-cu illərinin sonundan başlayaraq baş tarif dərəcələri, xammal istisna olmaqla, demək olar ki, bütün mallara qarşı qadağanedicu rüsumlar xarakteri kəsb edirdi. Nəhayət, bilavasitə fransız sənayesinin tələbi əsasında bütün büdcə ehtiyatlarının səfərbər edilmə zərurəti ilə 8 iyul və 8 sentyabr 1937-ci il tarixli dekretlərlə gömrük rüsumları yenidən 14% qaldırıldı. 1948-ci il yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minən yeni gömrük tarifi isə proteksionist xarakter kəsb etsə də, ödənilmə üsuluna görə dəyişilmişdir.

Lakin XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrin gömrük tarif siyasətində baş verən mühüm dəyişikliklər bu problemə də bir qədər ətraflı yanaşmağı tələb edir. Bu zaman elektron, informatika və hesablama, proqram təminatı, telekommunikasiya, informasiya xidmətinin inkişafı bu istiqamətdə gömrük tarif siyasətinin yenidən qurulmasını zəruri etmişdir. Eyni zamanda, beynəlxalq münasibətlərdə beynəlxalq iqtisadi ittifaqların və beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu daha da

artmışdır. Bununla əlaqədar iqtisadi ədəbiyyatda göstərilir ki, artıq beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın 3 mərkəzi – ABŞ, Avropa İttifaqı, Yaponiya yaranmışdır.

İnkişaf etmiş dövlətlərin tarif ticarət siyasətində mühüm addımlardan biri də ayrı-ayrı mallara qarşı idxal rüsum dərəcələrinin aşağı salınması ilə müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 1935-ci ildən 1961-ci ilə qədər müddətdə bir sıra mallara qarşı rüsumlar xeyli aşağı salınmışdır: kimyəvi birləşmələrə, yağ və boyalara qarşı təxminən 3 dəfə, metal məmulatlarına qarşı 3 dəfə, kənd təsərrüfatı xammalına və ərzağa qarşı təxminən 4 dəfə və s.

İkinci dünya müharibəsindən sonra həmin inkişaf etmiş ölkələrin gömrük tarif siyasətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, gömrük rüsumlarının ümumi dövlət büdcəsi gəlirlərindəki payı xeyli aşağı düşmüşdür. XX əsrdə gömrük rüsumları, demək olar ki, bütün dövlətlərdə ümumidövlət büdcəsinin əksər hissəsini təşkil edir: 1899-cu ildə Rusiyada 17, Finlandiyada 1888-1889-cu illərdə 37, ABŞ-da 1889-cu ildə 58; Braziliyada 1888-ci ildə 57, Almaniya 1888-1889-cu illərdə 34, İtaliyada 1887-1890-cı illərdə 16, Fransada 1888-ci ildə 12, İngiltərədə 23 faiz təşkil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyini yenidən əldə etmiş Azərbaycan Respublikası təmsalında təhlil göstərir ki,

1994-2002-ci illərdə dövlət büdcəsinə daxil olan gömrük ödənişləri büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasında xüsusi çəkisi 1994-cü ildə 3,2 1995-ci ildə 4,3 faiz olduğu halda, 1998-ci ildə 24,1, 1999-cu ildə 23,7, 2000-ci ildə 20,1, 2001-ci ildə isə 22,1 faiz təşkil etmiş və 2002-ci ildə 1994-cü ilə nisbətən 7 dəfə artmışdır. 2002-ci ildə dövlət büdcəsinə 921,8 milyard manat və ya 1997-ci illə müqayisədə 2,2 dəfə çox gömrük vergi və rüsumları köçürülmüşdür. Büdcə gəlirlərində gömrük vergi və rüsumlarının xüsusi çəkisi 1997-ci ildəki 16,7 %-dən 2002-ci ildə təxminən 22,4 faizə qalxmışdır.

Bütün bunlar gömrük tarifinin fiskal funksiyasının Azərbaycan Respublikası praktikasında hələlik kifayət qədər mühüm yer tutduğunu bir daha təsdiq edir. Bu isə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin kəskin sürətdə artması ilə izah edilə bilər. Fiskal funksiyanın digər dövlətlər praktikasında əhəmiyyətli xüsusi yer tutduğu qeyd edilir. Məsələn, Rusiya gömrüyündə onun həlledici rola malik olduğu göstərilir. Digər dövlətlərin praktikasının təhlili ilə məsələni bir qədər ətraflı izah edə bilərik. Belə ki, büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasında Rusiya Federasiyasında gömrüyün payı hər bir rublda 38 qəpik, ABŞ-da ümumi federal büdcə gəlirlərində bir faiz, Avropa Birliyi ölkələrində isə bu göstərici 18-25 faiz arasında variasiya edir.

Müstəqil dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin vəziyyəti haqqında daha tam təsəvvür əldə etmək üçün 1991-2002-ci illərdə xarici ticarət balansına və 1994-2002-ci illər ərzində dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında gömrük ödənişləri və onun xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. Bu isə sonda xalqın maddi rifahının yaxşılaşması üçün xeyli vəsaiti ayırmağa imkan vermişdir.

3.3. Gömrük tarif tənzimlənməsinin prinsipləri. Tarif və qeyri-tarif metodları

Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsinin prinsipləri tarif mexanizmini reqlamentləşdirən normaların məcmusudur. Buna görə də tarif münasibətlərinin tənzimlənmə prinsiplərinin araşdırılması olduqca vacibdir.

Gömrük qanunvericiliyinin prinsipləri hüquqi tənzimlənmənin əsas başlanğıcları kimi gömrük işi sahəsində bütün sonrakı norma yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikası gömrük qanunvericiliyində bununla əlaqədar bir sıra mühüm prinsipləri fərqləndirmək olar. Məsələn Azərbaycan Respublikası gömrük sərhədində malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi zamanı dövlət və ictimai təhlükəsizliyin mühafizəsi prinsipi. Bununla

əlaqədar müddəalar Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 19-cu maddəsində əks olunmuşdur. Həmin maddənin 1-ci hissəsində göstərilir ki, dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai yaşayışın, əhalinin mənəviyyatının, insanların həyat və sağlamlığının, heyvanların və bitkilərin, ətraf mühitin, Azərbaycan xalqının və xarici ölkə xalqlarının bədii tarixi və arxeoloji sərvətlərinin mülkiyyət hüququnun, o cümlədən intellektual mülkiyyət obyektlərinin, gətirilən malların Azərbaycan istehlakçılarının mənafeyinin qorunması baxımından və dövlətin başqa maraqları nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi və beynəlxalq müqavilələr əsasında ayrı-ayrı malların və nəqliyyat vasitələrinin ölkəyə gətirilməsi və ya ölkədən aparılması qadağan edilə bilər. Bundan başqa Azərbaycanın iqtisadi maraqlarının qorunması prinsipi olduqca vacid prinsipidir. Beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, suverenliyinin iqtisadi əsaslarının müdafiəsi, daxili bazarın qorunması baxımından, həmçinin xarici dövlətlərin və onların ittifaqlarının Azərbaycan şəxslərinin mənafeyinə zərər vuran ayrışdırıcılıq və digər iqtisadi siyasət aksiyalarına cavab tədbiri kimi Azərbaycan Respublikası qanunvericilik aktlarına və beynəlxalq müqavilələrinə uyğun surətdə malların və nəqliyyat vasitələrinin ölkəyə gətirilməsi və ölkədən aparılması üzrə məhdudiyyətlər müəyyən edilə bilər.

Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsi mexanizmində əsas başlanğıc kimi bir sıra digər müddəaları, məsələn, vahid gömrük ərazisi prinsipini qeyd etmək olar. Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisi quru ərazisindən, daxili sulardan, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycana məxsus bölməsindən (o cümlədən onda yerləşən adalar, süni adalar, qurğular və tikililər) və onların üzərindəki hava məkanından ibarətdir. Bu müddəalar 20 iyun 1995-ci il tarixli «Gömrük tarifi haqqında» AR Qanununda da əks olunmuşdur. Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində bununla əlaqədar digər əsas prinsipləri də qeyd etmək olar. Məsələn, vahid gömrük siyasəti prinsipi, vahid gömrük rüsum dərəcələri prinsipi və s. Bununla əlaqədar «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində göstərilir ki, bu qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, gömrük rüsum dərəcələri ölkənin gömrük sərhəddindən mal keçirən hüquqi və fiziki şəxslərdən, sövdələşmə növlərindən və digər amillərdən asılı olaraq dəyişdirilə bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində ilkin prinsip kimi qanunçuluq prinsipini xüsusi qeyd etmək olar. Qanunçuluq prinsipi gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsas prinsiplərindən olub, tarif mexanizminin demokratik xarakterliyini təmin edir.

Gömrük tarif siyasətinin formalaşdırılması və daha da təkmilləşməsi mərhələsində bu prinsipin mahiyyəti ilk növbədə gömrük qanunları ilə müəyyən edilmiş normalara əməl olunmasına yönəlmişdir. Qanunçuluq prinsipi gömrük qanunvericiliyi mənbələri sisteminin qaydaya salınmasına imkan yaradır. Gömrük tarif siyasətinin realizə mərhələsində qanunçuluq prinsipi xarici ticarət fəaliyyəti sferasında hüquq qaydasının əsasını təşkil edir.

Qanunçuluğun digər bir tələbi gömrük orqanlarının fəaliyyətində bu prinsipdən irəli gələn müddəalara əməl edilməsindən ibarətdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 415-ci maddəsində göstərilir ki, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri üzərlərinə düşən vəzifələri yerinə yetirərkən qanunvericiliyi, beynəlxalq müqavilələri rəhbər tutur və birbaşa rəislərinə tabedirlər. Qanunçuluq prinsipində fərqləndirilən ikinci mühüm əlamət qanunçuluq ideyasıdır ki, bu da xarici ticarət dövriyyəsi iştirakçılarının hüquq düşüncəsində gömrük tarif tənzimlənməsi münasibətlərinin bütün subyektləri tərəfindən hüquqa uyğun davranışın məqsədə müvafiqliyi və zəruriliyinin formalaşdırılmasıdır.

Gömrük tarif münasibətlərinin ikinci mühüm prinsipi kimi aşkarlıq və açıqlıq prinsipini göstərmək olar. Bu prinsip gömrük tarif siyasətinin bütün mərhələləri üzrə onun

formalaşması və realizəsi prosesinin açıqlığını əks etdirir. Gömrük tarif siyasətinin realizəsində bu prinsipə əməl edilməsi gömrük rüsumları ödəyicilərinə tarif mexanizmi hüquqi bazasının vəziyyəti barədə tam məlumatlanmağa imkan verir. Bu prinsipin təmin edilməsi bir sıra hüquqi tələblərə əməl edilməsini nəzərdə tutur ki, bunlardan ən mühümü bütün gömrük tarif normalarının kütləvi informasiya vasitələrində nəşr edilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük qanunvericiliyinin icrasına nəzarət Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarına həvalə edilmiş digər qanunvericiliyinin əsas müddəaları haqqında qısa arayışlar kütləvi tanışlıq üçün Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının yerləşdiyi yerlərdə təqdim edilir.

Aşkarlığın təmin olunmasının digər bir tərəfi gömrük işi üzrə Azərbaycan Respublikası gömrük orqanının səlahiyyətinə aid digər məsələlər üzrə məsləhətvermə xidmətləridir. Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində aşkarlığın və açıqlığın təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də düzgün olmayan məlumatlara görə məsuliyyət məsələlərinin tənzimlənməsidir. Belə ki, 388-ci maddənin 1-ci hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları, Azərbaycanda gömrük işini aparan müvafiq elmi-tədqiqat və tədris müəssisələri bu

fəslin müddəalarına görə qanunvericiliyə uyğun məsuliyyət daşıyır.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərin gömrük tarifi haqqında məlumatların yayılmasının əsası 1890-cı ildə qoyulmuş Gömrük Tariflərinin dərc edilməsi üzrə Beynəlxalq İttifaqın əsas məqsədini təşkil edir. Təşkilat 1890-cı il tarixli gömrük tariflərinin dərc edilməsi üzrə Beynəlxalq İttifaqın yaradılması haqqında Beynəlxalq Konvensiyaya müvafiq olaraq yaradılmışdır. Gömrük tariflərinin operativ dərci məqsədilə Brüsseldə müxtəlif dövlətlərin gömrük qaydaları və gömrük tariflərinin tərcümə və dərc edilməsi üzrə Beynəlxalq Büro yaradılmışdır. Həmin təşkilat ingilis, fransız, alman, ispan və italyan dillərində gömrük tarifləri bülletenini nəşr etməklə dövlətlərin gömrük tarifi haqqında bütün məlumatları yayır. Təşkilat həmçinin zəruri hesab etdiyi dillərdə də müvafiq nəşrlər buraxa bilər.

Gömrük tarif tənzimlənməsində mühüm prinsiplərdən biri kimi ədalətli gömrük tarif prinsipini də irəli sürmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, ədalətli gömrük tənzimlənməsi prinsipi gömrük siyasətinə əsaslanır. Ədalətli gömrük tarif münasibətləri tənzimlənməsi prinsipi ilk növbədə gömrük sferasında inzibati özbaşınalığın və həddindən artıq yüksək, ədalətsiz vergilərin ödənilməsinin qarşısını alır. Lakin bunun tarif münasibətləri tənzimlənməsinin proteksionist funksiyası

ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ona görə də bu hallardan qaçmaq üçün qanunvericilik iqtisadiyyatda fəvqəladə vəziyyət şəraitində tənzimetmənin dəqiqliyinin təmin olunması üçün gömrük rüsumları ölçülərinin dəyişmə həddini müəyyən etməlidir.

Dövlətlərin gömrük tarif münasibətləri sahəsində fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi gömrük tarif sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipini irəli sürməyə imkan verir. Bu prinsip beynəlxalq hüquqi təbiətə malikdir və mahiyyətə ayrı tədqiqatın predmetidir. Lakin gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsi zamanı bu problemə toxunmamaq mümkün deyil. Belə ki, beynəlxalq səviyyədə gömrük tarif siyasətinin əlaqələndirilməsi milli gömrük tarif mexanizminə həlledici təsir göstərir. Gömrük tarif sahəsindəki əməkdaşlıq isə universal, regional və ikitərəfli səviyyədə formalaşır və inkişaf edir.

İlk növbədə universal səviyyədə gömrük tarif münasibətlərinin əlaqələndirilməsini nəzərdən keçirək. Bu əməkdaşlıq QATT çərçivəsində formalaşmış və özündə beynəlxalq ticarətin ümumtanınmış qaydalarını əks etdirir. Sonradan QATT-ın Uruqvay raundunda onu digər sahədə mühüm təşkilat ÜTT əvəz etmişdir.

Azərbaycan Respublikası ÜTT-də müşahidəçi statusunda iştirak edir və hal-hazırda həmin təşkilata tam

üzv qəbul olunması istiqamətində mühüm fəaliyyət həyata keçirir. ÜTT-yə dövlətlərin üzv qəbul olunması üçün ilk növbədə xüsusi işçi qrupu yaradılır ki, bu da üzv qəbul olunan dövlətin iqtisadi mexanizminin və ticarət siyasi rejiminin ətraflı təhlili məqsədini güdür. Bundan sonra yeni qəbul olunacaq dövlətlə məsləhətləşmələr və danışıqlar başlayır. Danışıqlar əsasən ÜTT üzvlərinə yeni qəbul olunacaq dövlət tərəfindən onun bazarlarına malların və xidmətlərin daxil olmasını təmin edən güzəştlər təqdim edilməsi ilə müəyyənləşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük sistemində daha əlverişli rejim dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm prinsiplərindən biri kimi çıxış edir. Daha əlverişli rejim müqavilə qaydasında müəyyən edilir və müəyyən məhdudlaşma tətbiq dairəsinə malikdir. Belə ki, daha əlverişli rejim adətən ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulur.

BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən hazırlanmış və 30 maddədən ibarət «Daha əlverişli klauzula haqqında maddələrə layihəsi»nin 5-ci maddəsində deyilir ki, daha əlverişli dövlət rejimi benifisiya qəbul edən dövlətə və ya onunla əlaqədar olan şəxslərə və əşyalara, benifisiar dövlətin üçüncü dövlətə və ya həmin üçüncü dövlətlə müəyyən əlaqədə olan şəxslərə və əşyalara verilən rejimdən ad əlverişli olmayan rejimdir.

Daha əlverişli rejimin tarixinə müraciət etsək, o, əsasən ticarət müqavilələri ilə formalaşmışdır. Daha əlverişli rejim QATT-ÜTT fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir. Belə ki, Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişdə göstərilir ki, iştirakçı dövlətlər xarici ticarət fəaliyyətində və gömrük sferasında bir-birinə daha əlverişli şərait yaratmalıdırlar. Sonradan bu rejim QATT-ın Uruqvay raundunda 15 aprel 1994-cü il Mərakeş sazihi ilə yaradılan ÜTT-nin əsas fəaliyyət prinsipi kimi mövcud olmaqda davam etmişdir. Belə ki, daha əlverişli rejim şərtsiz xarakter daşıyır və ÜTT-yə daxil olan ölkələr onu tam həcmdə tətbiq etməlidirlər.

Dövlətlərin gömrük xidməti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının zəruri şərti beynəlxalq müqavilənin dövlətdaxili qanunvericilikdə üstünlüyə malik olmasıdır.

Belə ki, bu münasibətləri daha da inkişaf etdirərək Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün digər dövlətlərlə gömrük ittifaqları, sərbəst iqtisadi zonalar yaradır, gömrük məsələləri üzrə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun sazişlər bağlayır. Daha sonra məcəllənin 6-cı maddəsində göstərilir ki, dövlətlərarası müqavilələrdə müəyyən edilən qaydalar bu məcəllə və gömrük işi haqqında Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik

aktları ilə nəzərdə tutulmuş qaydalardan fərqlənərsə, dövlətlərarası müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir.

Gömrük tarif münasibətlərinin hərtərəfli təhlili nəticəsində gömrük tarif tənzimlənməsinin fiskal prinsipinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Gömrük tarif münasibətləri tənzimlənməsinin fiskal prinsipi bu sahədə qəbul edilən normativ aktların dövlət maraqlarına dayanmasında ifadə olunur. Hal-hazırda inkişaf etmiş dövlətlərdə gömrük tarif münasibətləri tənzimlənməsinin fiskal funksiyası inkişaf etmiş dövlətlərdə müəyyən dərəcədə öz əhəmiyyətini itirmişdir. Gömrük rüsumları payı onların dövlət büdcəsində 5-8 faiz təşkil edir və QATT çərçivəsində əldə edilmiş razılaşmalarla ixtisar edilməkdə davam edir. Lakin bu heç də gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsinin fiskal funksiyasını inkar etmir. İnkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadi inkişaf tarixlərinin təhlili uzun müddət onların dövlət büdcəsində gömrük rüsumlarının payının kifayət çox olduğunu göstərir. Bu məsələ ilə bağlı rus alimi V.Q.Svinuxov göstərir ki, gömrük tarif tənzimlənməsində onun fiskal rolu aktiv görünür. Bunları nəzərə alaraq gömrük tarifi büdcəyaratma funksiyasını yerinə yetirir.

Keçid dövrünü yaşayan respublikamız timsalında gömrük tarif tənzimlənməsinin fiskal funksiyasını dövlət büdcəsində gömrük rüsumlarının payının əhəmiyyətli

dərəcədə olması ilə izah etmək olar. Başqa sözlə desək, gömrük rüsumlarından əldə edilən gəlir dövlət büdcəsində xüsusi yer tutur.

Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm prinsiplər kimi gömrük proteksionizmi və azad ticarət prinsiplərini də irəli sürmək olar. Belə ki, gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində hər iki prinsipin qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi gömrük siyasəti ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi nöqtəyi nəzərindən kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Çünki daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunması üçün müvafiq dövlətdaxili tədbirlər həyata keçirilsə, digər tərəfdən, azad ticarət siyasətinin yeridilməsi, dövlətin dünya iqtisadiyyatına sıx inteqrasiyasına əlverişli şərait yaradır.

Əgər gömrük proteksionizmi iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri olmaqla dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilsə, azad ticarət siyasəti gömrük rüsumlarının daha aşağı səviyyəsini nəzərdə tutaraq daxili bazara xarici malların daha çox cəlb olunmasına yol açır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir tərəfdən iqtisadi tarif metodları, digər tərəfdən isə inzibati qeyri-tarif metodları bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməklə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin əsasını təşkil

edir. Bu zaman göstərilən metodların beynəlxalq təcrübəyə müraciət edilməklə əlaqələndirilməsini zərurəti yenidən müstəqilliyini əldə etmiş respublikamız üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətdə gömrük tarif tənzimlənmələrinə üstünlük verilməsi iqtisadi islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün başlıca şərtlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir mərhələdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilən gömrük tarif tənzimləmə mexanizmi fəal və çevik gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin, həmçinin Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi maraqlarının qorunması üçün əsas şərtidir.

Gömrük tarif tənzimlənməsi özündə dövlət orqanları tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə yönəlmiş təşkilati, iqtisadi, hüquqi tədbirlərin məcmusu kimi müəyyən edilir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər iki metoddan istifadə ümumdünya praktikası tələblərinə cavab verir. Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə daha yüksək səviyyədə inkişaf etmiş dövlətlər də əsasən xarici ticarətin tənzimlənməsinin iqtisadi metodlarından istifadə edir. Lakin təkəcə bu metodlarla tənzimlənmə kifayət deyildir. Belə ki,

yalnız iqtisadi metodlarla tənzimlənmə heç də həmişə arzuolunan nəticəni vermir. Qeyd etmək lazımdır ki, tarif və qeyri-tarif tənzimlənmə metodlarını sıx qarşılıqlı əlaqədədir və bu metodların hər ikisindən istifadə edilir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilmə metodları iqtisadi tənzimləmə üsulu, inzibati üsul, tarif üsulu və qeyri tarif üsulu kimi 4 qrupa bölünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün dünya ölkələrində də qeyri-tarif məhdudiyyətlərinə münasibət eyni deyil. Belə ki, 1994-cü ildə yaradılan ÜTT qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biri də qeyri-tarif məhdudlaşdırmaların aradan qaldırılmasıdır. QATT Katibliyi tərəfindən 70-ci illərin əvvəllərində işlənmiş təsnifat sxeminə əsasən hazırkı dövrdə 5 kateqoriyada birləşdirilən 800 növdən çox qeyri-tarif metodları mövcudur. Həmin metodlar BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfrans (YUNKTAD) Katibliyi tərəfindən 7 kateqoriya üzrə təsnifləşdirilmişdir.

QATT-ın 11-ci maddəsində qeyri-tarif məhdudlaşdırma barədə ümumi müddəa mövcuddur. Həmin maddədə göstərilir ki, hər hansı razılığa gələn dövlət gömrük rüsumları, vergilər və digər yığımlardan başqa, özündə kvota, import və eksport lisenziyalarını əks etdirən hər hansı məhdudlaşdırma və qadağaları müəyyən etməməli və

saxlamamalıdır. QATT tərəfindən müəyyən edilmiş həmin məsələ uzun müddət inkişaf etdirilib dəqiqləşdirilərək sonda ÜTT sistemine daxil olan xüsusi sazişlərin qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir. ÜTT-nin 1980-cı illərin ortalarına olan məlumatlarına görə, qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları dünya ticarətinin təxminən 17 faizini əhatə edir. Dünya Bankının məlumatlarına görə isə, bu hissə 27 faizə qalxmışdır. İnkişaf etmiş ölkələr 17 faiz idxala münasibətdə qeyri-tarif məhdudlaşdırmalardan istifadə edirlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları daha intensiv tətbiq edirlər.

Hal-hazırda QATT çərçivəsində bir sıra qeyri-tarif metodlarının tətbiqinə məhdudlaşdırılmış həddə yol verilməsi də mövcuddur. Belə ki, tədiyyə balansı tarazlığının təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən məhdudlaşdırmalar və s. QATT müddəalarının hərtərəfli təhlili nəticəsində tam yəqinliklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu məhdudlaşdırmaların özü də bir sıra şərtlər daxilində həyata keçirilməlidir. Məsələn, məhdudlaşdırmaların müvəqqəti xarakter kəsb etməsi, ödəmə balansı tarazlığının təmin edilməsi ilə həyata keçirilən məhdudlaşdırmaların valyuta ehtiyatlarının ciddi ixtisarının qarşısının alınması məqsədi zəruriliyi istiqamətində həyata keçirilməsi; üzv dövlətlərin arasında məsləhətləşmələrin həyata keçirilməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, QATT tərəfindən qeyri-tarif məhdudlaşdırmalar əsasən dövlətin xarici ticarət əməliyyatlarında iştirakı, malların gömrük dəyəri və mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilmə metodları daxil olmaqla gömrük və inzibati idxal rəsmiləşdirmələri, milli istehsalın və eklogiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsilə sanitariya, baytar normalara, qablaşdırma və s. uyğun olan standart və tələblər, idxal və ixracın kəmiyyət və valyuta məhdudlaşdırmaları, ödəmənin təmin edilməsi prinsipinə əsaslanan məhdudlaşdırmalar qrupuna bölünür.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ÜTT-nin üzvü olan dövlətlər əsasən qeyri-tarif tənziqlənmə metodlarından istifadə edirlər. Lakin istifadə əhatəliliyi nöqtəyi-nəzərindən dövlətlər arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Bəzi qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması sadəcə olaraq qeyri-mümkündür, belə ki, onlar daxili iqtisadi siyasətin digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinə təsirinin təcəssümü kimi çıxış edirlər. Bununla belə, beynəlxalq ticarət sistemi tərəfindən qanuniləşdirilmiş qeyri-tarif tənziqlənmə tədbirləri, daha doğrusu, xarici malların idxalının kəskin artımı ilə milli iqtisadiyyata vurulan zərərin qarşısının alınması məqsədi daşıyan müdafiə tədbirləri, həmçinin xarici ixracçılar tərəfindən qeyri-sağlam rəqabətin qarşısının alınmasına yönəlmiş digər tədbirlər mövcuddur.

Beləliklə, xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri-tarif tənzimlənməsini xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri-tarif tənzimlənməsinin xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üzrə təşkilati, hüquqi, inzibati, maliyyə və təşkilati texniki xarakterlər üzrə təhlil etmək olar. İdxal əməliyyatlarında qeyri-tarif məhdudiyətlər dedikdə, xarici malların daxili bazara nüfuz etməsinin qarşısını alan məhdudlaşdırma, o cümlədən qadağan xarakterli tədbirlər başa düşülür. Bu tədbirlərin məqsədi yalnız idxal edən ölkənin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi deyil, həm də milli sənayenin müdafiəsi, əhalinin həyat və sağlamlığının, ətraf mühitin, əxlaqın, dinin və milli təhlükəsizliyin qorunmasıdır.

IV FƏSİL. GÖMRÜK TARİF VƏ RÜSUMLARININ ƏSAS ELEMENTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

4.1. Gömrük tariflərinin təsnifatı

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tarif tənzimlənməsi dövlətlərin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının mühüm amillərindən biridir. Belə ki, xarici ticarətdə gömrük tarif tənzimlənmələrinə üstünlük verilməsi həyata keçirilməkdə olan iqtisadi islahatların başlıca xüsusiyyətlərindən biri kimi səciyyələnir. Müasir mərhələdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilən gömrük tarif tənzimləmə mexanizmi fəal və çevik gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin, həmçinin Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi maraqlarının qorunması üçün əsas şərtidir. Gömrük tarifinin dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində əsas rolu beynəlxalq sənədlərdə də əks olunmuşdur. Belə ki, BMT Baş Məclisi tərəfindən 1985-ci ildə qəbul edilmiş «Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik haqqında» qətnamədə dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi işində gömrük tariflərinin əhəmiyyətli rol oynadığını xüsusi olaraq vurqulanır.

Gömrük tarif tənzimlənməsi xarici ticarətin həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, gömrük

tarifləri xarici ticarət siyasətinin klassik və əsas vasitəsidir. Gömrük tarif tənzimlənməsi dövlətin gömrük işinin iqtisadi maliyyə blokuna daxildir. Bu məsələ 20 iyun 1995-ci il tarixli «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi kimi gömrük tarifinin çıxış etdiyi göstərilir. Beləliklə, gömrük tarif tənzimlənməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsində dövlətin gömrük siyasətini həyata keçirən dövlət orqanının fəaliyyət dairəsi və malların, nəqliyyat vasitələrinin dövlətin gömrük sərhədindən keçirilməsi, gömrük rüsumlarının alınması və gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsələlər ön plana çəkilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tarif tənzimlənməsi dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üzrə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən təşkilatı, iqtisadi və hüquqi tədbirlərin məcmusudur. İnzibati (qeyri-tarif) metodlar isə xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində mühüm rola malik olsa da, gömrük tarif fəaliyyətin dövlətin tənzimlənməsi sisteminə daxil deyil. Halbuki bəzi ədəbiyyatlarda xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlətin

tənzimlənməsinin inzibati tədbirləri də gömrük tarif tənzimlənməsinə daxil edilir. Yaqın ki, bu zaman iqtisadi xarakterli bəzən iqtisadi ədəbiyyatlarda xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsinin 4 üsulu göstərilir: iqtisadi tənzimləmə; inzibati üsul; tarif üsulu; qeyri-tarif üsulu.

Xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində gömrük tarifi başlıca amil kimi çıxış edir və bu zaman gömrük tarifi 3 mühüm baxımdan nəzərdən keçirilir: ticarət siyasəti və ölkənin daxili bazarının onun dünya bazarı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi vasitəsi kimi; gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusu kimi; konkret gömrük rüsum dərəcəsi kimi.

İqtisadçılardan K.K.Sandrovski göstərir ki, gömrük tarifləri hər bir dövlət tərəfindən onun xarici ticarət siyasətinin əsas başlanğıcından və bütövlükdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsindən irəli gəlməklə müəyyən edilir. Belə ki, gömrük tarif tənzimlənməsi mexanizmində əsas element kimi çıxış edən gömrük tarifi bütün inkişaf etmiş dövlətlərdə istifadə edilməklə, xarici ticarət mal dövlətinin təxminən 2/3 hissəsini əhatə edir. Tarif sözünün mənşə mənasına gəldikdə isə, ədəbiyyatda göstərilir ki, tarif ərəb mənşəli söz olub, siyahı və ya reyestr deməkdir.

Gömrük tarif münasibətlərini təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlirik ki, gömrük siyasətində «gömrük» ifadəsi ilə «tarif» ifadəsini fərqləndirmək lazımdır. Gömrük- hər hansı bir əmtəə gömrük sərhədindən keçirildikdən sonra ödənilən vergi və rüsumlara aid edilirsə, tarif ifadəsi beynəlxalq ticarət obyektı olan bütün mallara tətbiq edilən vergiləri müəyyənləşdirən şərtləri əks etdirir.

Gömrük tarif tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətlərinin təhlili gömrük tarifinin əsas funksiyasının nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Hal-hazırda gömrük tarif tənzimlənməsinin gömrük rüsumlarının alınmasını və onların dövlət büdcəsinə istiqamətlənməsini nəzərdə tutulan fiskal funksiya və dövlətə gətirilən malların əmtəə strukturunun səmərələşdirilməsi, dövlətin ərazisinə malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etməyi nəzərdə tutan tənzimləyici funksiyayı yerinə yetirir. Bundan başqa, gömrük tarif tənzimlənməsinin başlıca vasitəsi kimi çıxış edən gömrük rüsumları fiskal funksiya, proteksionist funksiya və balanslaşdırma funksiyası şəklində özünü göstərir. 20 iyun 1995-ci il tarixli «Gömrük tarif haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununda göstərilən gömrük tarifinin əsas məqsədləri çox əhəmiyyətlidir. Bu işdə əsas məqsəd idxalın əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək; Respublikaya malların

gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək; valyuta sərvətlərinin ölkənin gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət; Respublikada malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq; iqtisadiyyatı xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq; Respublika iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Tətbiq edilən gömrük tarifləri bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Bunlardan iqtisadi tənzimləmə funksiyası; malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin edilməsi; ölkədə malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaradılması; valyuta nəzarəti funksiyası; fiskal funksiya (mallara tətbiq edilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusi; proteksionist funksiya (iqtisadiyyatın xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorunması) və inteqrasiya funksiyasını göstərmək olar.

Gömrük tarifi daxili qiymətlərə təsir etməklə müəyyən dərəcədə milli istehsalın və ixracın inkişafına kömək etmiş olur. Gömrük tarifi xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində və bütövlükdə iqtisadiyyatına təsirində əsas

rolunu nəzərə alaraq rüsum dərəcələrinin müəyyən edilməsi zamanı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə müraciət olunması zəruridir.

Yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə kifayət qədər rəqabət qabiliyyətinə malik məhsul buraxılır və elə buna görə də daxili bazarın yüksək rüsumlar hesabına qorunmasına, ixracın əlavə tədbirlərlə stimullaşdırılmasına və budcənin gəlir hissəsinin gömrük ödəncələri hesabına doldurulmasına ehtiyac qalmır. Belə ki, birinci qrup ölkələrdə bu rüsumların dərəcələri 10 faizdən aşağıdadırsa, ikinci qrup ölkələrdə adətən 20-50 faiz arasındadır. Hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bəzi mal növlərinə tətbiq edilən rüsumlar 50, bəzən də 100 faizdən artıq olur.

Dünya ölkələri təcrübəsində gömrük rüsumları, onların dərəcələri və növləri; malların qruplaşdırılma sistemi; malların gömrük dəyəri və onun müəyyənləşdirilmə metodları; tarif güzəştləri, preferensiya və imtiyazları şəklində özünü büruzə verir.

Gömrük tariflərinin əsas xüsusiyyətlərinin təhlili gömrük tariflərinin və gömrük rüsumlarının müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirilməsini və daha geniş nəzərdən keçirilməsini tələb edir ki, bu məsələlərin də ayrılıqda öyrənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusu kimi gömrük tarifinin funksiyalarının və gömrük işi sferasında tutduğu yerin ətraflı təhlili gömrük tariflərinin təsnifatının aparılmasını tələb edir. Məhz gömrük rüsumlarının düzgün tətbiq edilməsi dövlətin gömrük siyasəti ilə sıx əlaqədardır. Gömrük rüsumlarının dərəcələri nəinki malın növündən (onun əmtəə nomenklaturasındakı mövqeyindən), həm də onun mənşə ölkəsindən də asılıdır.

Gömrük tariflərinin müxtəlif əsasları üzrə təsnifatının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman hər bir istiqamətdə gömrük rüsumlarının tətbiqinə daha real yanaşma mümkün olur. Məsələn, ixrac və ya idxal mallarını tənzim etdiyinə görə ixrac və idxal tarifləri, tariflərin inkişaf üsulundan asılı olaraq sadə və mürəkkəb tariflər fərqləndirilir. İdxal tarifi dövlətin gömrük ərazisinə gətirilən mallardan yığılan (toplanan) gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusudur. İdxal tarifi ticarət siyasətinin daha ənənəvi vasitəsi kimi çıxış edir. Bu tarifi 100-dən çox dövlət tətbiq edir. İdxal tarifinin hesablanması prosesi nəinki gömrük tarifində əmtəə nomenklaturası mövqeyinin müəyyən edilməsini, həm də gömrük dəyərinin və malın mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilmə metodikasının qoyulmasını tələb edir.

Gömrük tariflərinin ikinci növü ixrac tarifi olub əsasən məhdud sayda dövlətlər tərəfindən tətbiq edilir. Bu

dövlətlərə inkişaf etməkdə olan və əhəmiyyətli təbii ehtiyatlara malik ölkələr aiddir və ixrac rüsum vasitəsi kimi tətbiq olunur. İxrac tariflərinin əsas məqsədi dövlətdaxili qiymətlərin və dünya bazarında qiymətlərin mühafizə edilməsidir (saxlanmasıdır). Bir sıra hallarda ixrac tarifindən ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması üçün də istifadə edilir. Eyni zamanda, ixrac tarifinin köməyi ilə ixracın həcmi və strukturunu tənzim etmək cəhdi mənfi iqtisadi nəticələrə, məsələn, ölkənin ixrac potensialının dağılmasına, xarici ticarət strukturunun pozulmasına, inflyasiyaya və s. gətirib çıxarır.

Hüquqi təbiətinə görə gömrük tarifləri avtonom, konvension (müqavilə) və avtonom-konvension tariflər kimi təsnifləşdirilə bilər. Avtonom tariflər müəyyən bir ölkənin səlahiyyətləri dövlət orqanları tərəfindən müəyyən edilən gömrük rüsum dərəcələrini əks etdirir. Avtonom tariflər beynəlxalq ticarət danışıqları gedişində müəyyən edilən konvension (müqavilə) rüsum dərəcələrini əks etdirir. Avtonom-konvension tariflərdə avtonom dərəcələrlə yanaşı, həm də konvension (müqavilə) dərəcələr əks olunur. Konvension dərəcələr isə müəyyən ticarət müqavilələrində (razılaşmalarında) göstərilən mallara qarşı tətbiq edilir.

Dünya ölkələrində sadə və mürəkkəb gömrük tarifləri də tətbiq edilir.

Sadə gömrük tarifləri bir gömrük ödəmə dərəcəsi üzərində formalalaşdırılaraq hər bir mal üçün onun mənşə ölkəsindən asılı olmayaraq bir rüsum dərəcəsi nəzərdə tutulur. Onlar güzəştli v  diskriminasion rüsumları nəzərdə tutumur v  nisbətən az yayılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm bir gömrük dərəcəsi müəyyən ölkələrə və ya ölkələr qrupunun mallarına tətbiq edilir. Qeyd edilən müxtəlif gömrük vergi dərəcələri dövlətlərə bu və ya digər ölkələrə münasibətdə müxtəlif gömrük siyasətləri aparmaq imkanı verir. Mürəkkəb gömrük tarifləri özündə antidempinq v  kompensasiya rüsumlarını əks etdirdiyindən müxtəlif ölkələrdə tariflər üzrə müəyyən bəndlərin sayı müxtəlifdir. Mürəkkəb tariflər istifadə olunan dövlətlər kimi Konqo, Venesuela, Mali və s. göstərmək olar. Məsələn, Yaponiyada gömrük tarifi, digər ölkələrdə olduĐu kimi,  oxb ndli sistemlə müəyyən edilərək 4 qrupda birləşdirilir. Yaponiyada birtərəfli qaydada müəyyən edilən ümumi rüsum dərəcələri, QATT/ TT tərəfindən müəyyən edilən rüsum dərəcələri, preferensial gömrük rüsumları, qanun üzrə müvəqqəti tarif tədbirləri əsasında rüsum dərəcələri tətbiq edilir.

Avropa  ttifaqında vahid gömrük tarifi 5 bənddən ibarətdir. Birinci bənddə Avropa  ttifaqı üzrə kombinə edilmiş nomenklatura əsasında malların kodu, ikinci bənddə

malların təsviri, üçüncü və dördüncü bəndlərdə avtonom və müqavilə gömrük rüsumlarının dərəcələri, beşinci bənddə isə ölçü vahidləri əks olunmuşdur.

Məsələn, Rusiya idxal gömrük tarifi üç bəndli olub, ikinci orta bənd baza rolunu oynayarsa, birinci bənd inkişaf etmiş ölkələrdən gələn mallara tətbiq edilən rüsumları, üçüncü bənd isə ikiqat artırılmış rüsumları əks etdirir.

Beləliklə, sadə və mürəkkəb gömrük tariflərinin təhlili ilə bağlı belə qənaətə gəlmək olar ki, mürəkkəb gömrük tarifləri dövlətə öz iqtisadi siyasətini daha dəqiq aparmağa imkan verir. Belə ki, əgər bir tərəfdən proteksionist siyasət, digər tərəfdən bir sıra ölkələri öz bazarına cəlb etmə siyasəti yeridilir. Eyni zamanda, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün də fərqli gömrük rüsum dərəcələri müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr milli bazarı müdafiə etmək məqsədilə müəyyən etdikləri məhdudlaşırma tarif maneələrinə görə 3 qrupa bölünür.

Birinci qrupa gömrük rüsumlarının dərəcələri 50 faizə qədər olan və ölkədən aparılan çoxlu əmtəəyə gömrük rüsumlarının tətbiq edilmədiyə ölkələr, məsələn, Afrika və Latın Amerikasını ölkələri, o cümlədən, Anqola, Nigeriya, Boliviya, Çili, həmçinin Asiya-Sakit okean ölkələrinin bir qrupu (Sinqapur, Filippin, Tonqo) və bəzi Fars körfəzi dövlətləri daxildir.

İkinci qrupu gömrük rüsumlarının dərəcələrinin yüksək olduğu (50-100%) ölkələr təşkil edir. Məsələn, Əlcəzair, Liviya, Tanzaniya, Argentina, Meksika, Braziliya, İran, İndoneziya, Cənubi Koreya və b.

Üçüncü qrup inkişaf etməkdə olan ölkələrə gömrük rüsumları 100%-dən çox olan ölkələr aiddir. Məsələn, Misir, Mərakeş, Kolumbiya, Pakistan, Hindistan, Suriya, Tailand, Ekvador və b.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın dövlətlərin gömrük tarifləri əsasən ikidərəcəli gömrük vergi prinsipi əsasında qurulur. Birinci dərəcə güzəştli gömrük tariflərinin səviyyəsini müəyyən edir. Bu, əsasən ticarət müqavilələri bağlanmış və gömrük vergi qoymasında daha əlverişli rejim tətbiqini nəzərdə tutan ölkələrin mallarına tətbiq edilir. İkinci dərəcə gömrük rüsumlarının maksimal səviyyəsini nəzərdə tutur və ikitərəfli ticarət müqavilələri bağlanmış ölkələrdən idxal olunan mallara tətbiq edilir.

Gömrük tariflərində rüsumların təsnifatı müxtəlif ölkələrdə eyni deyil. Bir sıra ölkələrdə gömrük tarifi ilk növbədə gömrük rüsumlarının cəlb edildiyi malların əlifba qaydasında adlarına uyğun təsnifatı ilə qurulur. Sonradan bu mallar mənşə xüsusiyyətlərinə görə, heyvan məhsulları, bitki məhsulları, minerallar və istehsal dərəcələrinə görə (xammal, yarımfabrikat, hazır məhsul) təsnifləşdirilmişdir.

Hal-hazırda gömrük tariflərinin operativ dərc edilməsi məqsədilə də Brüsseldə müxtəlif dövlətlərin gömrük tariflərinin tərcüməsi və nəşr edilməsi üzrə Beynəlxalq Büro yaradılmışdır. Nəşrlər «Beynəlxalq gömrük bülleteni» məcmuəsində alman, ingilis, ispan, fransız və italyan dillərində dərc olunur. Beynəlxalq Büronun heyəti Belçika Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən təyin edilir. Üzv dövlətlərə Beynəlxalq Büronun fəaliyyəti və maliyyə vəziyyəti barədə illik hesabatlar göndərilir.

4.2. Gömrük rüsumları və onların tətbiqi xüsusiyyətləri

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinə və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş hallarda aşağıdakı gömrük ödənişləri alınır:

- Gömrük rüsumu;
- Əlavə dəyər vergisi;
- Aksizlər;
- Yol vergisi
- Gömrük işini aparan icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən lisenziyaların verilməsi və lisenziyaların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə görə yığımlar;

- Gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə mütəxəssislərə ixtisas attestatlarının verilməsi və attestatların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə görə yığımlar;
- Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları;
- Malların saxlancına görə gömrük yığımları;
- Malların gömrük müşayiətinə görə gömrük yığımları;
- Məlumatlandırma və məsləhət verməyə görə haqq;
- İlkin qərarların qəbuluna görə haqq;
- Gömrük auksionlarında iştiraka görə haqq;
- Digər gömrük ödənişləri və s.

Gömrük ödənişləri müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları tərəfindən alınan gömrük rüsumları, vergilər, gömrük yığımları, hüquqi və fiziki şəxslərə gömrük fəaliyyəti üçün lisenziyaların verilməsinə görə alınan yığımlar, haqlar və digər ödənişlər müəyyən edilmişdir.

Gömrük ödənişlərinin dövlət büdcəsinin gəlir hissəsindəki payının təhlili də bir daha onun mühüm fiskal funksiyasını sübut edir. 1994-2005-ci illər ərzində dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında gömrük ödənişləri və onun xüsusi çəkisinin dinamikası xeyli artmışdır. Belə ki, büdcənin mədaxil hissəsinin formalaşmasının 20-22%-i gömrüyün payına düşür. Təkcə

2005-ci ildə dövlət büdcəsinə 1,8 trilyon manat məbləğində gömrük rüsumları daxil olmuşdur. Bu isə gömrüyün fiskal funksiyası və milli iqtisadiyyatın mühafizə funksiyasına malik olması ilə izah edilir.

Büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasında Rusiya Federasiyasında gömrüyün payı hər bir rublda 38 qəpik, ABŞ-da ümumi federal büdcə gəlirlərində 1%, Avropa Birliyi ölkələrində isə bu göstərici 18-25% arasındadır.

Gömrük rüsumları dövlətin gömrük sərhədini keçməsi faktı ilə qüvvəyə minən və xarici ticarət dövriyyəsi mallarına tətbiq edilən dolayı vergi növ müxtəlifliklərindən biri kimi qeyd edilə bilər. Gömrük rüsumlarının bütün əsas vergi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirməsi bir sıra amillərlə izah edilir:

- Gömrük rüsumlarının ödənişi də digər vergilər kimi məcburi xarakter daşıyır və dövlət (hakimiyyət) məcburiyyəti ilə təmin edilir;
- Gömrük rüsumları göstərilən xidmətin əvəzi deyil və qarşılıqsız (əvəzində heç bir şey etmədən) tutulur;
- Gömrük ödənişlərindən daxilolmalar konkret dövlət xərclərini ödəmək üçün nəzərdə tutulmamışdır.

Gömrük rüsumlarının vergi xarakteri kəsb etməsi həm də onunla müəyyən edilə bilər ki, gömrük rüsumları verginin

bütün əsas əlamətlərini və xüsusiyyətlərini əks etdirir. Belə ki, 30 avqust 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 11-ci maddəsində deyilir ki, vergi dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə, habelə məqsədli dövlət fondlarına köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə gömrük rüsumları idxalla rəqabət aparan istehsalçılar üçün həmişə sərfəlidir. İqtisadi ədəbiyyatlarda gömrük rüsumunun hüquqi təbiətə malik olması xüsusi qeyd edilir. Bundan başqa, gömrük rüsumunun qeyri-vergi gəliri kimi xarakterizə edilməsinə də rast gəlinir. Bu istiqamətdə mühüm tədqiqatlar aparan A.N.Kozirin, İ.V.Timoşenko və bir sıra başqa tədqiqatçılara gömrük rüsumunu malların gömrük sərhədindən keçirilməsi faktı, xarici ticarət dövriyyəsi ilə əlaqədar ödənilən dolayı vergilərin bir növü kimi xarakterizə edirlər. A.Y.Savin gömrük rüsumunu vergi rüsumu adlandırır. A.Ş.Şəkərəliyev isə gömrük rüsumları ilə əlaqədar məsələləri təhlil edərkən onu xarici ticarətdə idxal-ixrac əməliyyatlarının predmetlərindən (əmtəə xidməti, əmək və s.) dolayı yolla tutulan vergi kimi xarakterizə edir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində vergi və rüsum anlayışları arasında dəqiq sərhəd qoyulmamışdır. Lakin bununla bərabər Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində gömrük rüsumu vergi sisteminin bir elementi kimi nəzərdən keçirilməsə də, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 396-cı maddəsində qeyd edilir ki, gömrük orqanları tərəfindən alınan gömrük rüsumlarından, əlavə dəyər vergisindən və aksizlərdən əldə edilən vəsait dövlət büdcəsinə keçirilir.

Beləliklə, gömrük rüsumunu onun vergilər kimi bir sıra oxşar əlamətlərini nəzərə alaraq ümumi mənada vergi təbiətini qeyd etmək olar. Belə ki, bu münasibətləri xarakterizə edən bir sıra ümumi xüsusiyyətləri vardır.

Birincisi, gömrük rüsumları özündə könüllü ödəmə əlamətlərini əks etdirmir. Belə ki, gömrük rüsumlarının ödənilməsi məcburi xarakter daşıyır və dövlətin (hakimiyyətin) məcburiyyəti ilə təmin edilir.

İkincisi, gömrük rüsumu özündə hər hansı göstərilən xidmətə görə ödənilməsini əks etdirmir və qarşılıqlı ödənilmə olmadan alınır.

Üçüncüsü, gömrük rüsumlarından daxilolmalar hər hansı dövlət orqanlarının maliyyələşdirilməsinə yönəlmir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 396-

cı maddəsinin tələbləri ilə onlar dövlət büdcəsinə köçürürlər.

Dördüncüsü, gömrük rüsumlarının ödənilməsi üzrə hüquqi tənzimləmə birtərəfli xarakter daşıyır və bu, gömrük hüquq münasibətləri subyektlərinin vergiqoymanın ölçüsü, əsasları, müddəti və digər aspektləri barədə razılığa gəlmək imkanlarını istisna edir. Bunlar dövlətin bu sahədə müvafiq qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir və rəsmiləşdirilir. Belə ki, «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində göstərilir ki, bu qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla gömrük rüsum dərəcələri gömrük sərhədindən mal keçirən hüquqi və fiziki şəxslərdən, sövdələşmə növlərindən və digər amillərdən asılı olaraq dəyişdirilə bilməz. Lakin, gömrük rüsumlarının birtərəfli qaydada müəyyən edilməsi dövlətlər arasında ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələrin bağlanılma praktikasının mövcudluğunu inkar etmir. Həmin müqavilələrlə dövlət qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilən gömrük rüsumlarından fərqli olaraq güzəştli rüsumların tətbiq edilməsi və s. nəzərdə tutula bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük rüsumları ilə əlaqədar məsələlərin təhlili gömrük rüsumlarının yerinə yetirdiyi funksiyaların ətraflı şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Bununla əlaqədar gömrük rüsumlarının yığılmasını və dövlət

büdcəsinin gəlir hissəsinə yönəldilməsini nəzərdə tutan fiskal funksiyanı və tənzimləyici funksiyanı (idxalın əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək; dövlət iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq) xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Gömrük rüsumlarının xarakterik xüsusiyyətlərinin təhlil edərkən fiskal funksiya, proteksionist funksiya, balanslaşdırma funksiyasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, gömrük rüsumlarının xarakterik xüsusiyyətlərinin təhlili onların ayrı-ayrı növlərinin ümumi xarakteristikasında daha aydın şəkildə özünü büruzə verir. Gömrük rüsumları ədəbiyyatlarda müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirilir. Məsələn, hesablanma qaydasına görə, alınma qaydasına görə, malın mənşə ölkəsinə görə, dərəcələrin növünə görə və s.

İlk növbədə, xarici iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilmə xarakteri və ya ödənilmə obyektinə görə gömrük rüsumlarının idxal, ixrac və tranzit rüsumları kimi növləri fərqləndirilir.

İdxal və ixrac rüsumları adətən idxal-ixrac əməliyyatlarını tənzimləmək, o cümlədən daxili bazarın qorunması və ölkə iqtisadiyyatında səmərəli struktur dəyişikliklərinin stimullaşdırılması məqsədilə həyata keçirilir. Bütövlükdə götürsək, idxal rüsumları bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da gömrük rüsumlarının əksər hissəsini

təşkil edir. Proteksionist funksiyanı yerinə yetirərkən idxal rüsumları ölkənin daxili bazarını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qoruyur. İdxal rüsumlarının obyektiv əsasını müvafiq malların istehsalçılarının daha yüksək xərcləri və bu malların əsas istehsalçıları ilə müəyyən edilən nisəbətən aşağı dünya qiymətləri arasındakı fərqlər təşkil edir. İdxal rüsumlarının miqdarı da özündə bu fərqi əks etdirir.

Müxtəlif ölkələr özlərinin inkişafının müxtəlif dövrlərində idxal rüsumları vasitəsilə vergi daxilolmalarını təmin etmişlər. Sonradan onların əhəmiyyəti birdən-birə aşağı düşmüş və bununla da dövlət büdcəsindəki payı azalmışdır. Bu zaman fiskal funksiyanı digər vergi daxilolmaları yerinə yetirmişdir. Belə ki, buna misal olaraq əgər ABŞ-da XIX əsrin sonunda idxal rüsumları büdcəyə daxilolmaların təxminən 50%-ni təşkil edirdisə, hazırda bu, 1,5 faizi ötmür.

Beləliklə, dünyada gedən integrasiya proseslərinin də əsası idxal gömrük rüsumlarının aşağı salınması və ya aradan qaldırılmasıdır. Bütövlükdə, gömrük rüsumlarının aşağı salınması uzun müddət QATT-ın fəaliyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Hətta nə qədər ölkənin idxal rüsumlarından imtina etməsi məsələsi ortaya çıxmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə idxal rüsumlarının yüksək olmasının əsas səbəbi dövlətin daxili bazarını xarici rəqabətdən qorumaqdır.

Azərbaycan Respublikası da öz sənayesini xarici rəqabətdən qorumaq üçün hələlik bu üsuldən istifadə edir. Ölkələrin iqtisadi inkişafı ilə idxal rüsumlarının miqdarı tərs münasibdir. «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində göstərilir ki, idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təyin edilir. Azərbaycanın əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün idxal gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Milli Məclis tərəfindən müəyyən olunur. Bu qanunun müddəalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası tərəfindən tarif imtiyazları verildiyi hallar istisna olmaqla, əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin mallarına və mənşə ölkəsi müəyyənləşdirilməyən mallara idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri iki dəfə artırılır.

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyada, o cümlədən ÜTT-yə daxilolma ərəfəsində Azərbaycan Respublikası üçün qoyulan mühüm tələblərdən biri də idxal rüsum dərəcələrinin aşağı salınmasıdır. Lakin bu zaman xüsusilə qeyd edilməlidir ki, idxal rüsum dərəcələrinin aşağı salınması mərhələli şəkildə həyata keçirilməli, dövlət özünün mal istehsalçılarına daha aşağı idxal rüsumları müəyyən etməli və xarici firmaların daha ciddi rəqabətinə uyğunlaşma imkanlarının verilməsi şəraitində həyata keçirilməlidir.

İdxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri axırıncı dəfə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 avqust 2001-ci il tarixli 80 sayılı qərarı ilə müəyyən edilmişdir. İxrac rüsumları özlərinin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Belə ki, ixrac rüsumları gömrük tarif tənzimlənməsinin fiskal funksiyasının həyata keçirilməsində birinci dərəcəli rol oynayır. Gömrük orqanlarının yığdığı vergilərin 5 faizdən çoxu məhz ixrac rüsumlarının payına düşür.

«Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində göstərilir ki, ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və onların tətbiq olunduğu malların siyahısı, həmçinin xarici iqtisadi tənzimlənmənin qeyri-tarif tədbirləri Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün ixrac gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Milli Məclis tərəfindən təyin olunur.

Gömrük sistemində tətbiq edilən digər növ gömrük rüsumları tranzit gömrük rüsumudur. Tranzit rüsumlarının tətbiq edilməsi ilə əlaqədar heç də bütün dövlətlərin qanunvericilikləri eyni deyildir. Hətta bəzi ölkələrdə, məsələn, hazırda Rusiyada tranzit rüsumları tam yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təcrübədə əsasən tranzit rüsumlar az hallarda və fiskal məqsədlər üçün tətbiq

edilir. Lakin əksər ölkələr tranzit zamanı müxtəlif növ yığımların alınmasına üstünlük verirlər. Məsələn, icazəverici, statistik və müəyyən bir dövlətin ərazisindən yüklərin daşınmasına görə haqq və s. Tranzit rüsumlarının nəinki fiskal məqsədlər üçün, həmçinin qonşu dövlətlərə qarşı təzyiqlər rüsumlarının tətbiqi alternativ nəqliyyat yollarından istifadəyə və bununla da yüklərin tranzit daşınmasına görə gəlirlərin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda tranzit yol vergisindən də istifadə edilir. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 209-cu maddəsində göstərilir ki, ölkə ərazisinə daxil olan və həmin ərazidən sərnəşin və yük daşınması üçün istifadə edən avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin sahibləri olan qeyri-rezident fiziki şəxslər avtomobil yollarından istifadəyə görə yol vergisinin ödəyiciləridir. Ölkə ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələri vergitutma obyektinə kimi çıxış edir. Burada avtonəqliyyat vasitəsinin yüklə birlikdə ümumi çəkisi, oxa düşən ağırlıq, ölkə ərazisində qət edilən məsafə, təhlükəli yüklərin daşınması və s. nəzərə alınır.

Dünya ölkələri təcrübəsində gömrük rüsumlarının təsnifatının digər bir kriteriyası malların mənşə ölkəsinə görə müəyyən edilməsidir. Malların mənşə ölkəsindən asılı olaraq

gömrük rüsumlarını minimal, preferensial, maksimal (baş) və karatel gömrük rüsumlarına bölmək olar.

Minimal gömrük rüsumları adətən müəyyən bir dövlət tərəfindən daha əlverişli rejim təqdim edilən digər dövlətin mallarına münasibətdə tətbiq edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 3-cü maddəsində minimal rüsumların tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilir. Orada qeyd edilir ki, Azərbaycanın əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün idxal gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən müəyyən olunur.

Maksimal gömrük rüsumları ilə əlaqədar müddəalar «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində əks olunmuşdur. Bu qanunun müddəalarına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası tərəfindən tarif imtiyazları verildiyi hallar istisna olmaqla, əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin mallarına və mənşə ölkəsi müəyyənləşdirilməyən mallara idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri iki dəfə artırılır.

Preferensial rüsum dərəcələri ayrı-ayrı ölkələrə və ölkələr qrupuna tətbiq edilən müxtəlif güzəştli rüsum dərəcələridir. Tarif güzəştləri (tarif preferensiyaları) dedikdə, ticarət siyasəti həyata keçirilərkən qarşılıqlı və ya birtərəfli

qaydada Azərbaycanın gömrük siyasəti həyata keçirilərkən mallar üzrə əvvəl ödənilmiş rüsumun qaytarılması, rüsum ödənişindən azad etmə, rüsum dərəcələrinin aşağı salınması, malın preferensial gətirilməsi (çıxarılması) üçün tarif kvotaları şəklində verilən güzəştlər başa düşülür.

Preferensiya rüsumlarının əsas məqsədi inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracını genişləndirməklə onların iqtisadi inkişafına dəstək verməkdir. Belə ki, 1967-ci ildən Preferensiyaların Ümumi Sistemi fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, daha əlverişli rejimin tətbiqi zamanı beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasında öz ifadəsini tapan qarşılıqlı ticarət güzəştləri böyük rol oynayır. Bu rejimə uyğun olaraq dövlətlər öz aralarında ikitərəfli müqavilələr bağlamaqla bir-birlərinə qarşılıqlı güzəştlər edirlər. Bu güzəştlər və üstünlüklər gömrük rüsum dərəcələrində ifadə olunur. İkitərəfli qaydada dövlətlər gömrük rüsumlarının tətbiqində bir qədər fərqli qaydalar da müəyyən edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrində karatel gömrük rüsumları da fərqləndirilir. Bu zaman bu rüsumlar (maksimal rüsumlardan 3-5 dəfə artıq) digər dövlətlərin mallarına qarşı diskriminasiya, qeyri-dostluq hərəkətlərinə münasibətdə tətbiq edilir.

Gömrük rüsum dərəcələrinin tiplərinə görə gömrük rüsumları daimi və dəişkən rüsumlara bölünür:

- *Daimi* gömrük rüsum dərəcələri dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən edilməklə şəraitdən asılı olaraq dəyişdirilmir. Əksər dövlətlərdə daimi dərəcələrdə tariflər mövcuddur;
- *Dəyişkən* rüsumlar isə müvafiq dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyən hallarda (dünya və daxili qiymətlərin səviyyələrində, dövlət subsidiyaları səviyyələrində dəyişikliklər olduqda) dəyişdirilə bilən rüsumlardır. Bu cür tariflər nadir hallarda tətbiq edilir. Məsələn, Qərbi Avropada vahid kənd təsərrüfatı siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı.

Gömrük rüsumlarının hesablanma qaydasına görə «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinə əsasən advalor, spesifik və kombinə edilmiş rüsumlar fərqləndirilir.

Advalor rüsumlar malların gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanan rüsumlardır. Hal-hazırda çoxlu sayda dövlətlər advalor rüsumlarının alınmasına keçmişlər. Advalor latınca *ad valorem* sözündən olub *dəyərdən* deməkdir. Advalor rüsumlar həm idxal tarifi, həm də ixrac gömrük rüsumlarının tətbiqində istifadə edilir. Advalor dərəcələrlə malların gömrük rüsumları belə müəyyən edilir:

Gömrük rüsumu = gömrük dəyəri x tarif dərəcəsi

Burada *gömrük rüsumu* – gömrük rüsumunun dəyərini, *gömrük dəyəri* – malın gömrük dəyərini, *tarif dərəcəsi* – gömrük rüsum tarifini, hansı ki, malların gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanan miqdarını göstərir.

Spesifik rüsumlar mal vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərle hesablanan rüsumlardır. Beləliklə, spesifik rüsumların tətbiqi bilavasitə qiymətlə əlaqədar deyil. Spesifik rüsumlar malların çəkisindən, həcmindən və digər spesifik xüsusiyyətlərindən asılıdır. Beləliklə, malın gömrük dəyəri spesifik qaydaya uyğun müəyyənləşdirilərsə, onda malın miqdarı (çəki, həcm, ədəd sayı və s.) əsas götürülür və aşağıdakı qaydada hesablanır:

Gömrük rüsumu = malın miqdarı x məzənnə

Bu halda *gömrük rüsumu* – gömrük rüsum dəyərini, *malın miqdarı* – maddi formada malın kəmiyyət və fiziki xarakteristikasını, *rüsum dərəcəsi* – malın spesifik gömrük rüsumunun dərəcəsinə, *məzənnə* – gömrük bəyannaməsi doldurulan zaman Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən valyuta və ya avronun kursunu göstərir.

Kombine edilmiş gömrük rüsumları hər iki növü birləşdirməklə hesablanan rüsumlardır. Bu zaman malın dəyəri kombine üsulu ilə hesablandıqda əvvəlcə advalor, sonra isə spesifik qaydada hesablanır, hər ikisi müqayisə edilərək ən böyüyü götürülür.

Gömrük rüsumlarının xüsusi növlərindən biri mövsümi və xüsusi rüsumlardır. Malların ixracını və idxalını operativ tənzimləmək üçün bəzi mallara mövsümi rüsumlar tətbiq olunur. Bu halda gömrük tarifində nəzərdə tutulmuş gömrük rüsumları dərəcələri tətbiq olunmur. Mövsümi rüsumların qüvvədə olduğu müddət ildə «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən altı aydan çox ola bilməz.

Mövsümi rüsumlar adətən kənd təsərrüfatı məhsullarına və digər növ mallara tətbiq edilir. Onlar, belə demək mümkünsə, mövsümi qiymətlərlə əlaqədardır. Bu zaman isə ilin müəyyən müddətlərində bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarına qarşı dəyişən alış və satış qiymətləri müəyyən edilir.

Gömrük rüsumları içərisində mühüm yeri xüsusi növ rüsumlar tutur. Bununla əlaqədar müddəalar «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsində əks olunmuşdur. Həmin maddədə göstərilir ki, ölkənin iqtisadi mənafeyini qorumaq üçün idxal edilən

mallara müvəqqəti olaraq aşağıdakı xüsusi növ rüsumlar tətbiq oluna bilər:

- xüsusi rüsumlar;
- antidempinq rüsumları;
- kompensasiya rüsumları.

Xüsusi növ rüsumların formalaşması və tətbiqi qaydası qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunur. Xüsusi rüsumlar mallar Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılarına ziyan vuran və ya ziyan vura biləcək kəmiyyətdə və şərtlərlə gətirildiyi təqdirdə müdafiə tədbiri kimi tətbiq edilir.

Xüsusi növ rüsumlar həm iqtisadi xarakterli səbəblərlə, həm də siyasi mülahizələrlə əlaqədar tətbiq edilə bilər. Siyasi mülahizələrə görə tətbiq edilən gömrük rüsumlarını retorsial rüsumlar da adlandırmaq olar.

Xüsusi növ rüsumlar içərisində antidempinq rüsumlar əsas yer tutur. Antidempinq rüsumlar idxal olunan malların qiyməti Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirildiyi anda ixrac olunduğu ölkədəki real dəyərindən xeyli aşağı olduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılarına ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə, Azərbaycan Respublikasında onların istehsalının təşkilinə və ya genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir.

Dempinq – xarici bazarlarda əmtəələrin dəyər-dəyməzinə, yəni istehsal xərclərindən aşağı qiymətə satılması deməkdir. Müasir beynəlxalq ticarət praktikasında dempinq bazarda özündə o rəqabət mübarizəsi üsulunu əks etdirir ki, bu zaman xarici mal idxal ölkəsində normal qiymətdən aşağı satılır.

Dempinqlə mübarizə antidempinq prosesi gedişində baş verir. Antidempinq prosesi dedikdə isə, səbəbi dövlətin gömrük ərazisinə malların dempinq qiymətləri ilə göndərilməsi nəticəsində dəyən ziyandan idxalçı dövlətin milli iqtisadiyyat sahələrini müdafiə etməsiylə bağlı hüquqi məsələlərin həllinə yönəlmiş, səlahiyyətli subyektlərin prosessual normalarla tənzimlənən hakimiyyət fəaliyyəti başa düşülür. Antidempinq siyasəti bilavasitə antidempinq qanunvericiliyinə söykənir ki, bu da əsasən iki hissədən ibarətdir: milli qanunvericilik və unifikasiya edilmiş qaydalar.

İlk milli antidempinq müddəaları Kanadada hazırlanmışdır. Belə ki, 1904-cü ildə bu müddəaları onlar Birləşmiş Ştatlardan polad idxalı əleyhinə tətbiq etmişlər.

Beynəlxalq təcrübədə QATT göstərişlərinə uyğun olaraq ixrac olunan malın qiymətinin dempinq xarakterinin müəyyənləşdirilməsinin 3 mühüm üsulu mövcuddur. Birinci üsulda konkret ixrac razılaşmalarında malın qiymətinin ixrac ölkəsində bu və ya analoji malın daxili qiyməti ilə müqayisə

edilir. İkinci üsul malın ixrac qiymətinin onun hər hansı ölkəyə ixracı zamanı müqayisə edilməsidir. Üçüncü üsul malın ixrac qiymətinin onun mənşə ölkəsinin hesablanmış qiyməti ilə (istehsal xərcləri, realizə üçün xərclər və gəlirlər) müqayisəsidir.

1979-cu ildən QATT-ın 6-cı maddəsinin tətbiqi üzrə Razılaşma (Antidempinq Məcəlləsi kimi məşhurdur) fəaliyyət göstərir ki, bunun realizəsi üçün QATT çərçivəsində xüsusi Antidempinq Komitəsi yaradılmışdır. Antidempinq Məcəlləsində ixrac mallarının dempinq xarakterini müəyyən edən əlamətləri dəqiqləşdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, antidempinq məsələləri ABŞ-da, Avropa Birliyində, Kanadada, Avstraliyada, Braziliyada, Meksikada, Hindistanda, Türkiyə və digər dövlətlərdə tətbiq edilir. Dempinq problemi və dövlətlər tərəfindən antidempinq tədbirlərinin tətbiqi kompleks və vacib xarakter kəsb edir ki, bu istiqamətdə mühüm dövlətdaxili qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsini və dövlətlərarası əməkdaşlığın (əsasən ÜTT çərçivəsində) qurulmasını tələb edir.

Hal-hazırda tətbiq edilən rüsum formalarından biri kompensasiya rüsumudur. Kompensasiya rüsumları malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə Azərbaycan Respublikasında bu

malların istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir. Bundan əlavə yerli istehsalçılara dövlət tərəfindən subsidiyalar da verilir.

Subsiyalar – yerli istehsalçılara iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən edilən maddi yardımlardır. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracatı artırmaq məqsədilə dövlət tərəfindən birbaşa maliyyə yardımları, ixracatda vergi güzəştləri, ixracat üçün ucuz kreditlərin verilməsi, xarici bazarlarda əmtəələrin, xidmətlərin satışına dövlət yardımı edirlər ki, son zamanlar da beynəlxalq aləmdə subsidiyalardan istifadə olunur.

Məlum olduğu kimi vergi və rüsumlar çox qədim bir tarixə malik olub dövlətin maliyyə ehtiyatların əsasını təşkil etməklə min illər boyudur ki, mövcuddur. Onlar dövlətin təşəkkül tapdığı və cəmiyyətin siniflərə bölündüyü vaxtdan iqtisadi münasibətlərin zəruri elementinə çevrilmişdir. Dövlətlərin yaranması, ordunun formalaşması, onun saxlanması xərcləri vergi və rüsumların zəruri edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərin sərhədlərinin yaranması ilə ticarətdə sərhədlərdən keçən tacirlər müxtəlif rüsumlar ödəməli olurdular. Həmin rüsumlar əsasən «"torpaq basdı"» adlanırdı. Rüsumlar bir qayda olaraq qədim və ilkin orta əsrlərdə natura şəklində alınırdı. Bunun da dövlətin həyatında müəyyən rolu var idi.

İngilis iqtisadçısı S.Parkinsonun sözləri ilə desək «Vergilərlə rüsumların tarixi dünyanın özü qədər qədimdir. Onun ilk forması hər hansı bir yerli hökmdarın çayın mənbəsinə, iki çayın qovuşduğu yerə, dağ keçidinə çəkdiyi sərhəd və ya tacir və səyyahlardan keçib getmək üçün haqq aldığı zaman yaranmışdır».

Bildiyimiz kimi vergilər büdcənin yeganə gəlir mənbəyi deyildir. O, büdcəyə və digər mərkəzləşdirilmiş dövlət fondlarına maliyyə vəsaitinin cəlb edilməsinin yalnız bir formasıdır. Məsələyə tarixi səpkidə baxdıqda məlum olur ki, dövlət gəlirlərinin ən qədim forması hərbi qənimət nəzərə alınmasa, domen, yaxud dövlət əmlakı, xəzinə torpaqları və meşələrdən daxil olan gəlirlər idi. Dövlət gəlirlərinin digər mühüm mənbəyi Reqali, yəni xəzinənin müstəsna inhisar gəlirləri idi. İstehsalın və fəaliyyət növlərinin müəyyən sahələri xəzinənin inhisar hüququna aid edilir, əhalinin özəl fəaliyyət sahəsindən, dövriyyədən çıxılırdı.

Çoxsaylı reqali növləri var idi: sənaye, məhkəmə, sikkə, gömrük və sahibsiz əmlakdan yığılan ödənişlər. Gömrük reqalisi ərazidən keçmək hüququ üçün müəyyən edilən yığımlardan ibarət idi və müasir gömrük rüsumlarına bənzəyirdi.

Məlumdur ki, hər hansı bir iqtisadi kateqoriyanın izahına başlayarkən mütləq onun nəzəri əsaslarını

araşdırmaq lazımdır. Ancaq onu da mütləq qeyd etmək lazımdır ki, mövzumuzda təhlil etməyə çalışdığımız rüsumlar haqqında elə də konkret, xüsusi nəzəriyyələr xətti yoxdur. Sadəcə olaraq onlar da yığım növü və büdcənin gəlir növlərindən biri olduğu üçün fikrimizcə onları da büdcədə xüsusi çəkiyə malik olan vergilərin əsaslandığı nəzəriyyələr vasitəsilə izah etmək olar.

Vergitutmanın nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasının kökləri çox da uzaq dövrləri əhatə etmir. XVII əsrə qədər vergilər haqqında bütün təsəvvürlər təsadüfi və systemsiz xarakter daşıyırdı. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergi nəzəriyyələri XVII əsrdən sonra formalaşmağa başlamışdır. Bu nəzəriyyələr vergi və rüsumların mahiyyəti, onların cəmiyyətin həyatında ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında rolu və yeri haqqında elmi biliklərin məcmusu kimi başa düşülür.

İlk nəzəriyyələrdən biri «mübadilə nəzəriyyəsi»dir. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlar asayişin gözlənilməsi, xarici müdaxilələrin qarşısının alınması və s. ilə bağlı xidmətləri vergi və rüsumlar vasitəsilə dövlətdən alırlar.

Bu nəzəriyyənin başqa bir variantı «atomistik nəzəriyyə»dir. Onun nümayəndələri fransız iqtisadçıları Sebastyan Le Pretr de Voblan (1633-1707) və Şarl Lui Monteskye (1689-1775) olmuşlar. Bu nəzəriyyəyə görə

vergi və rüsumlar vətəndaşlarla dövlət arasındakı müqavilənin nəticəsidir. Belə ki, vətəndaş özünün mühafizəsi, müdafiəsi və s. xidmətlərə görə dövlətə pul keçirməlidir. Heç kim nə vergilərdən, nə də dövlətin göstərdiyi xidmətlərdən imtina edə bilməz. Belə mübadilə ona görə əlverişlidir ki, ən bacarıqsız dövlət belə öz təbəələrini onların özlərini müstəqil surətdə müdafiə etmələrindən daha etibarlı müdafiə edir.

Klassik vergi nəzəriyyəsi daha yüksək səviyyəyə malikdir və ingilis iqtisadçıları A.Smit (1728-1790) və D.Rikardonun (1772-1823) adları ilə bağlıdır. A.Smitin vergitutma dair nəzəri baxışları onun 1776-cı ildə nəşr etdirdiyi «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat» adlı kitabında əks olunmuşdur. O, yazırdı ki, hər bir vətəndaş öz gəlirlərinə uyğun surətdə dövlətin saxlanılmasında iştirak etməlidir. Dövlət mülkiyyət hüququnu qorumaqla bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin etməlidir. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün dövlətə zəruri miqdarda vəsait lazımdır ki, onun da əsas mənbəyi vergilərdir. Hər bir şəxsin ödəməli olduğu verginin məbləği, ödəmə müddəti qabaqcadan dəqiq müəyyən olunmalıdır. Belə olmadıqda öz şəxsi mənfəətini güdmək üçün istifadə edir.

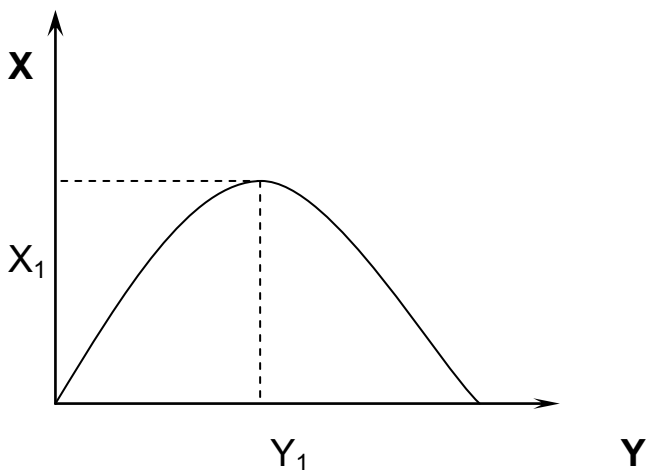
İngilis iqtisadçısı C.M.Keynsin (1885-1946) adı ilə bağlı olan «Keyns nəzəriyyəsi» klassik nəzəriyyənin tam əksidir. Bu nəzəriyyənin əsas məğzi ondan ibarətdir ki, vergilər iqtisadiyyatı tənzimləmənin əsas alətidir. «Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi» kitabında Keyns göstərir ki, tam məşğulluq şərti daxilində iqtisadi artım pul yığımlarından asılı olur. Tam məşğulluğa nail olmaq isə praktiki olaraq mümkün deyil. Belə olan halda yığımlar iqtisadi artıma əngəl törədirlər, çünki onlar iqtisadiyyata qoyulmur və passiv gəlir mənbəyinə çevrilir. Bu mənfi nəticəni aradan qaldırmaq üçün artıq yığımları vergi və rüsumların köməyi ilə almaq lazımdır.

50-ci illərdə Çikaqo Universitetinin professoru M.Fridman tərəfindən irəli sürülən «monetarist vergi nəzəriyyəsi» pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinə əsaslandırdı. Onun fikrincə iqtisadiyyatın tənzimlənməsini pul dövriyyəsi vasitəsilə həyata keçirmək olar. Bu zaman vergilər çox da əhəmiyyətli rol oynayırlar. Onlar əsasən artıq pul kütlərinin dövriyyədən çıxarılmasına xidmət edirlər.

70-80-ci illərdə Amerika iqtisadçısı, Kaliforniya Universitetinin professoru A.Lafferin «büdcə konsepsiyası» daha geniş yayıldı. «Təklif iqtisadiyyatı» adlanan bu nəzəriyyəyə görə yüksək vergitutma sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir və son nəticədə

vergi daxilolmaların azalmasına səbəb olur. İqtisadiyyatda daha tez-tez müraciət edilən, lakin hələ də öz həllini tapmamış əsas problem vergi və rüsum dərəcələri ilə dövlətin gəlirləri arasındakı nisbət məsələsidir. Bu problemin həlli «laffer əyrisi» adlanan və vergi dərəcələri ilə vergi daxilolmalarının həcmi arasındakı asılılığı əks etdirən əyrini meydana gətirdi.

QRAFİK 1

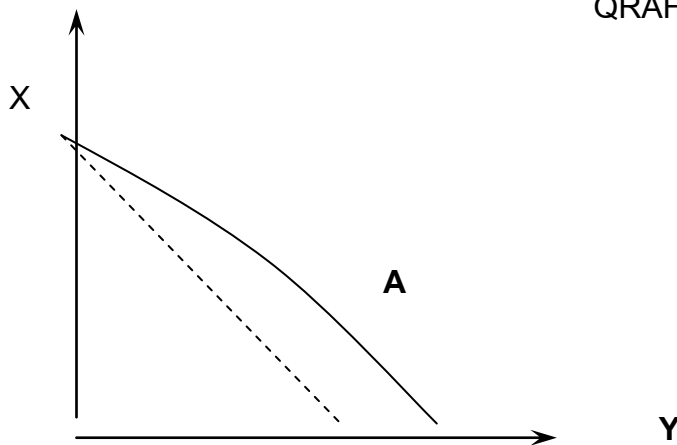
Laffer əyrisi

Burada X oxu boyunca vergi dərəcələri, Y oxu boyunca isə vergi daxilolmalarının həcmi göstərilmişdir. Y_1 – bütçə gəlirlərinin maksimum mümkün həddi, X_1 – isə bütçə gəlirlərinin maksimum qiymət aldığı vergi dərəcəsidir. Vergi

dərəcəsinin artması getdikcə yavaşlayan sürətlə bütçə gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Nə qədər ki, iqtisadi prosesin iştirakçılarının sövqədici maraqlarına ciddi surətdə toxunulmur, istehsalın həcmnin azalma sürəti vergi dərəcəsinin artım sürətindən az olur. Ancaq elə bir X_1 həddi gəlir çatır ki, verginin ödənilməsi nəticəsində istehsalçının xalis gəliri qalmır. Adamlar yalnız vergi ödəmək üçün işləmək məcburiyyətində qalırlar. Bunun nəticəsində da iqtisadi fəallıq azalır, vergidən yayınma halları kütləvi xarakter alır. Bütün bunlar isə vergi dərəcəsinin artmasına baxmayaraq bütçə gəlirlərinin azalmasına səbəb olur.

Beləliklə, vergi ödəyicilərinin bir hissəsi iqtisadiyyatın leqal sektorundan «kölgə» sektoruna keçirlər.

QRAFİK 2

Burada Y – vergitutma bazası, X – vergi dərəcəsi, A – vergiyə cəlb olunmalı gəlirlər, B – vergiyə faktiki olaraq cəlb olunmuş gəlirlər, \cdot isə vergidən gizlədilmiş gəlirlərdir.

Laffer nəzəriyyəsinə görə kölgə iqtisadiyyatının inkişafı vergi sistemi ilə əks əlaqəlidir. Başqa sözlə, vergi dərəcələrinin artımı «kölgə iqtisadiyyatı»nın ölçülərinin artmasına səbəb olur.

Qeyd etdiyimiz bu nəzəriyyələrdən əlavə çoxlu sayda xüsusi vergi nəzəriyyələri də mövcud olmuşdur. Bu nəzəriyyələrə misal olaraq birbaşa və dolay vergilərin nisbəti, vahid vergi, mütənasib və mütərəqqi vergi tutma, vergilərin başqasının üzərinə qoyulması nəzəriyyələrini və s. göstərmək olar.

Hal-hazırda mütləq həqiqi iqtisadiyyatı tənzimləmə siyasəti mövcud deyildir. Dünya praktikasında müxtəlif vergi islahatları keçirilərkən bir çox nəzəriyyənin qarşılıqlı fəaliyyətindən istifadə olunur.

Göründüyü kimi xarici iqtisadi fəaliyyətdə tətbiq olunan rüsumları bir ödəniş növü olduğu üçün hər vergilər haqqında nəzəriyyələrlə, həm də bilavasitə xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olduğu üçün xarici ticarət nəzəriyyələri ilə izah etmək olar. Burada əsas məsələ onların elə optimal səviyyəsini tapmaqdır ki, rüsumlar nə iqtisadi təhlükəsizliyə çox təsir etsin, nə də xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının iqtisadi fəallığını aşağı salsın.

4.3. Tarif güzəştlərin və onların tətbiqinin problemləri

Tarif güzəştləri (tarif preferensiyaları) dedikdə, ticarət siyasəti həyata keçirilərkən qarşılıqlı və ya birtərəfli qaydada Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisindən keçirilən mallar üzrə əvvəl ödənilmiş rüsumun qaytarılması, rüsum ödənişindən azad etmə, rüsum dərəcələrinin aşağı salınması, malın preferensial gətirilməsi (çıxarılması) üçün tarif kvotaları şəklində verilən güzəştlər başa düşülür. Belə ki, gömrük güzəştlərinin verilməsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

Tarif güzəştləri ilə əlaqədar məsələlərin tənzimlənməsi zamanı ilk növbədə gömrük güzəştləri və tarif güzəştləri anlayışları fərqləndirilməlidir. Belə ki, gömrük güzəştləri dedikdə, gömrük qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən qaydalara aid istənilən güzəştlər nəzərdə tutulur. Məsələn, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti üzrə güzəştlər və s. Bu zaman gömrük güzəştləri gömrük sərhəddindən keçirilən mallardan alınan gömrük ödənişləri də əhatə edir. Tarif güzəştləri dedikdə isə, gömrük tarifində müəyyən edilən dərəcələrə uyğun olaraq gömrük rüsumlarının alınması ilə əlaqədar güzəştli vergi tutulması nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük güzəştləri tarif güzəştləri anlayışından genişdir. Belə ki, gömrük güzəştləri özündə tarif güzəştlərini də əks etdirir. Buna görə də tarif güzəştləri tətbiq edilən mallara heç də bütün gömrük güzəştləri tətbiq edilmir, eyni zamanda onlar heç də bütün gömrük ödəmələrindən azad edilmirlər. Belə ki, gömrük rüsumları gömrük ödəmələrinin yalnız bir növü kimi çıxış edir.

Gömrük işi sahəsində fəaliyyət göstərməsindən asılı olaraq gömrük güzəştləri gömrük ödənişləri sahəsində, gömrük nəzarəti sahəsində , gömrük rəsmiləşdirilməsi sahəsində güzəştlərdən ibarətdir. Gömrük ödənişləri sahəsində isə güzəştlər gömrük rüsumları ilə əlaqədar tarif güzəştləri və digər gömrük yığımları (ödənişləri) ilə əlaqədar güzəştlər formasında özünü büruzə verir.

Gömrük güzəştlərinin müxtəlif istiqamətlər üzrə müəyyən edilməsi beynəlxalq müqavilələrdə də əks olunmuşdur. Məsələn, 21 may 1998-ci il tarixli «Moldova Respublikası, Ukrayna, Belarus Respublikası və Rusiya Federasiyasının gömrük xidmətləri arasında meyvə-tərəvəz məhsullarının gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı güzəştlərin təqdim edilməsi haqqında» sazişində (Saziş AR Prezidentinin 29 aprel 2003-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir) bir sıra güzəştlər müəyyən edilmişdir.

Əvvəlki illərdə gömrük güzəştləri ancaq beynəlxalq nəzakət normaları əsasında təsdiq edilirdi, hal-hazırda isə beynəlxalq müqavilələrə və beynəlxalq adət normalarına söykənən imtiyaz, hüquq və üstünlüklərin inkişaf etmiş sistemi mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarif güzəştləri Azərbaycan Respublikası ticarət siyasətinin realizəsinin əsas vasitəsi kimi çıxış edir. Qarşılıqlı əsasda bu, dövlətdaxili qanunvericiliklə, həm də beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir. Dövlətdaxili qanunvericilik və beynəlxalq müqavilələrin nisbəti isə «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 37-ci maddəsində əks olunmuşdur. Həmin maddədə göstərilir ki, əgər beynəlxalq müqavilələrdə bu qanundan fərqli başqa normalar müəyyən edilmişsə, bu zaman beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan normalar tətbiq edilir. Tarif güzəştlərinin 4 əsas növü vardır:

- Əvvəl ödənilmiş gömrük rüsumunun qaytarılması;
- Gömrük rüsum ödənilməsindən azad etmə;
- Gömrük rüsum dərəcələrinin aşağı salınması;
- Malın preferensial gətirilməsi (çıxarılması) üçün tarif kvotalarının verilməsi.

Dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, ÜTT üzvü öz üzərinə müvafiq tarif güzəştlərinin tətbiqi üzrə müvafiq

öhdəlik götürmüşdür. QATT-ın XXVII maddəsi ilə ÜTT üzvləri gömrük tariflərinin aşağı salınması haqqında danışıqların qarşılıqlı faydalılıq əsasında aparılması zəruriliyini qeyd edirlər. QATT sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində Güzəştlər Siyahısı daim tariflərin aşağı salınması istiqamətində inkişaf etmişdir. Məsələn, 1947-ci ildə inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük rüsumlarının ölçüsü 40% təşkil edirdisə, yeni minilliyin başlanğıcında bu, təxminən 10 dəfə aşağı salınmışdır.

QATT çərçivəsində əvvəlcədən tarif danışıqları gedişində tarif güzəştləri terminindən istifadə edilir. QATT-ÜTT çərçivəsində çoxtərəfli ticarət danışıqları gedişində iştirakçılar gömrük tarif sahəsində ticarətin liberallaşdırılması üzrə bir sıra öhdəliklər götürülmüşdür. Bu öhdəlik əsasən rüsum dərəcələrinin əlaqələndirilməsi mövcud (qüvvədə olan) dərəcələrini qaldırmamaq rüsum dərəcələrinin aşağı salınması formasında həyata keçirilir.

ÜTT-yə daxil olmaq istəyən hər bir dövlət malların dünya bazarına çıxarılma istiqamətində hər bir mal üçün idxal tariflərinin maksimal səviyyəsini razılaşdırmalıdır. Birləşmədən sonra isə dövlət bundan yüksək rüsumlar tətbiq edə bilməz. Bir sıra dövlətlər isə son dövrlərdə ÜTT-yə daxilolma ərəfəsində idxal tarifinin orta səviyyəsinin bu həddə müəyyənləşdirilməsi barədə öhdəlik götürmüşdür.

Məsələn, Ekvador 20,1%, Panama 11,5%, Qırğızıstan 6,7%, Latviya 9,3%, İordaniya 15%, Estoniya 6,6%, Gürcüstan 5,8%, Monqolustan 20%, Xorvatiya 5,8%, Bolqarıstan 12,6%, Albaniya 6%.

Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyi ilə gömrük güzəştləri müxtəlif istiqamətlərdə müəyyən edilə bilər. Məsələn, Misir gömrük qanunvericiliyi ilə şərti və şərtsiz güzəştlər müəyyən edilir. Şərti güzəştlər Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Xarici İşlər Nazirliyinin xahişi ilə xarici ölkələrin diplomatik və konsul nümayəndəliklərinə qarşılıq əsasında verilir. Eyni zamanda Misir qanunvericiliyi ilə bir sıra məhdudiyətlər də qoyula bilər. Şərtsiz güzəştlərə isə köçkünlərin həmçinin sərnəşinlərin müəyyən kvota həcmində baqajı və şəxsi əmlakları aiddir.

Beləliklə, «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 35-ci maddəsində göstərilir ki, xarici dövlətlərlə ticarət siyasi münasibətləri həyata keçirilərkən aşağıdakı mallar üzrə gömrük rüsumlarından azad etmə, gömrük dərəcələrinin aşağı salınması, yaxud preferensial idxal (ixrac) üçün kvotalar qoyulması kimi güzəştlər verilə bilər

- mənşəcə Azərbaycan Respublikası ilə gömrük ittifaqı və azad ticarət zonası yaratmış və ya bu cür

ittifaqın, yaxud zonanın yaradılmasına dair müqavilə imzalamış dövlətlərə mənsub olan mallar:

- mənşəcə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən beş ildə bir dəfədən az olmamaq şərti ilə dövrü olaraq yenidən baxılan milli preferensiya sistemindən istifadə edən inkişaf etməkdə olan ölkələrə mənsub millar.

Gömrük dərəcələrinin aşağı salınması, yaxud preferensial idxal (ixrac) üçün kvotalar qoyulması kimi güzəştlər tətbiq edilə bilər. Azərbaycan Respublikası «Gömrük tarifi haqqında» Qanununda gömrük rüsumlarının ödənilməsindən azad etmə, gömrük rüsum dərəcələrinin aşağı olunması və tarif kvotalarının müəyyən edilməsi məsələlərinə xüsusi yer verilir. Belə ki, 1993-cü ildə MDB iştirakçı dövlətlərinin dövlət və hökumət başçıları İqtisadi İttifaqın yaradılması haqqında Müqavilə imzalamaqla azad ticarət dövlətlərarası assosiasiyasının yaradılması məqsədilə öz qarşılıqlı münasibətlərində gömrük rüsumlarının, digər vergi və yığımların aşağı salınması və ləvği barədə razılığı gəlirlər. Bu müddəaları inkişaf etdirən MDB ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları 15 aprel 1994-cü ildə azad ticarət zonasının yaradılması haqqında saziş imzaladılar. Azərbaycan Respublikası həmin sazişə özünün 8 oktyabr 1996-cı il tarixli qanunu ilə qoşulmuşdur. Həmin

sazişin 3-cü maddəsində göstərir ki, razılığa gələn hər hansı tərəfin gömrük ərazisi üzrə nəzərdə tutulan malların idxalı və ixracına ekvivalent fəaliyyət kəsb edən gömrük rüsumları, vergilər və yığımlar, həmçinin müəyyən say məhdudyyətləri tətbiq etməyəcəklər.

Daha sonra, Rusiya Federasiyası və Belarus Respublikası arasında imzalanmış Gömrük İttifaqı haqqında 9 yanvar 1995-ci il sazişində Gömrük İttifaqı vahid gömrük ərazisinə malik, iqtisadiyyatın eynitipli mexanizmi əsasında tənzimlənməsinə söykənməyən iqtisadi ittifaq kimi müəyyən edilir.

«Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunun 35-ci maddəsi ilə tarif referensiyalarının verildiyi ikinci hal mənşəcə Nazirlər Kabineti tərəfindən beş ildə bir dəfədən az olmamaq şərti ilə dövrü olaraq yenidən baxılan milli referensiya sistemindən istifadə edən inkişaf etməkdə olan ölkələrə mənsub olan mallardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası tətbiq edən ölkələrdən biridir. Bu isə Nazirlər Kabineti tərəfindən 5 ildə bir dəfədən az olmamaq şərti ilə müəyyən edilir.

Milli preferensiya sistemi Azərbaycan Respublikasının preferensiya sistemi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin siyahısı, az inkişaf etmiş ölkələrin siyahısı, respublika

ərazisinə gətirilərkən tarif preferensiyaları tətbiq edilən inkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələrə mənsub malları özündə birləşdirir. Məsələn, Rusiya Federasiyası 127 dövlətlə və iki ittifaqla ticarət-siyasi münasibətlərində daha əlverişli rejimi tətbiq edilir. Bu ittifaqlara Avropa İttifaqı və Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyi daxildir. Eyni zamanda Rusiya Federasiyasının preferensiya sistemindən istifadə edən inkişaf etməkdə olan dövlətlərin sayı təxminən 100-dən çoxdur. Bura Asiya, Afrika, Latin Amerikası və bir sıra Avropa dövlətləri (Rumıniya, Yuqoslaviya, Sloveniya, Xorvatiya və s.) daxildir. Rusiya Federasiyası preferensiya sistemindən istifadə edən dövlətlərin siyahısı Rusiya Federasiyası hökumətinin 13 sentyabr 1994-cü il 1054 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bu zaman az inkişaf etmiş ölkələrlə Əfqanıstan, Banqladeş, Efiopiya, Zair və başqaları – cəmi 47 ölkə aiddir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə isə Argentina, Braziliya, Hindistan, İran və s. olmaqla cəmi 105 dövlət daxildir.

Avropa İttifaqında preferensiyaların verilməsinin 6 sxemi mövcuddur. Onlardan ümumisi isə inkişaf etməkdə olan ölkələrə verilən Preferensiyaların Ümumi Sistemidir.

1964-cü ildə BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə birinci konfransında Preferensiyaların Ümumi Sisteminin yaradılması konsepsiyası irəli sürülmüşdür ki, bunun da

əsas məqsədi inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafına kömək etməkdir. 1968-ci ildə Preferensiyaların Ümumi Sistemi YUNKTAD çərçivəsində bəyənilmiş və inkişaf etmiş ölkələrin ticarət siyasətinin müstəqil vasitəsinə çevrilmişdir. Preferensiyaların Ümumi Sisteminin mahiyyəti inkişaf etməkdə olan ölkələrə onların mallarının inkişaf etmiş ölkələrin bazarına daxil olmasına imtiyazlar təqdim etməkdən ibarətdir.

Tarif güzəştlərinin verilməsi ilə əlaqədar müddəalar «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 36-cı maddəsində əks olunmuşdur. Həmin maddənin tələblərinə görə, ticarət siyasəti həyata keçirilərkən Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisi hüduqlarında aşağıdakı mallar üzrə əvvəl ödənilmiş gömrük rüsumlarının qaytarılması rüsum dərəcələrinin azaldılması və müstəsna hallarda gömrük rüsumlarından azad etmə kimi güzəştlər verilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarif güzəştlərinin təqdim edildiyi növbəti hal Azərbaycan Respublikası qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq müəyyən edilən dövlət ehtiyacları üçün Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisindən çıxarılan mallardır. Tarif güzəştlərinin təqdim edildiyi növbəti hal xarici sərmayənin birgə iştirakı ilə yaradılan müəssisələrin və xarici müəssisələrin nizamnamə fonduna pay şəklində

Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən, həmçinin qanunvericiliyinə uyğun olaraq hökumətin və ya onun səlahiyyətli dövlət orqanlarının məhsulların bölgüsü barədə bağladığı sazişlərdə nəzərdə tutulmuş hallarda və ya Milli Məclis tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada xarici investisiyaların öz xərcini ödəməsi dövründə həmin müəssisələrin özü tərəfindən istehsal edilərək Azərbaycan Respublikası tərəfindən çıxarılan müxtəlif növ mallardır.

4.4. Gömrük rüsumları və onların təkmilləşdirilməsi mexanizmləri.

Respublikamızda gömrük rüsumları və onların təkmilləşdirilməsi məsələsinə daima diqqət yetirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası 1999-cu il iyunun 26-da Brüssel şəhərində qəbul edilmiş «Gömrük proseduralarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında» Beynəlxalq Konvensiyanın dəyişdirilməsi haqqında Protokola və «Gömrük proseduralarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında» Beynəlxalq Konvensiyaya dəyişdirilmiş variantda qoşulmuşdur. Həmin konvensiyaya Baş əlavənin 4-cü fəslə bilavasitə rüsumlar və vergilərə həsr edilmişdir. Həmin sənəddə göstərilir ki, gətirilmə və ya aparılma anında mallarda qüsurlar aşkar edildiyi, yaxud hər hansı başqa şəkildə onların razılaşdırılmış xüsusiyyətlərə uyğun gəlmədiyi, onların malgöndərən şəxsə qaytarıldığı müəyyən edilmişsə, gətirilən və ya aparılan mallar barəsində rüsumların və vergilərin qaytarılması həyata keçirilir. Belə ki, mallar idxal ölkəsində istifadə, təmir edilməyibsə və əğlabatan müddətdə təkrar ixrac edilmişsə və mallar ixrac edildikləri ölkədə istifadə, təmir edilməyibsə və əğlabatan müddətdə təkrar idxal edilmişsə onda bu şərtlərə əməl edilməlidir.

Bundan başqa mallardan istifadə rüsum və vergilərin qaytarılmasına mane törətmir, bir şərtlə ki, bu cür istifadə qusurların və ya təkrar ixraca, yaxud təkrar idxala səbəb olmuş digər halların aşkar edilməsi üçün vacib hesab edilməlidir.

«Gömrük proseduralarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında» Beynəlxalq Konvensiyanın standartında qeyd edilir ki, gömrük xidmətinin icazəsiylə əvvəl bəyan edilmiş gömrük rejimi dəyişdirildiyi hallarda mallar yeni seçilmiş gömrük rejimi altında yerləşdirilərkən ödənilməli olan rüsum və vergilərin məbləğlərindən artıq olan rüsum və vergilərin qaytarılması həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsində malların təkrar ixracı gömrük rejimi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Malların təkrar idxal-ixrac gömrük rejiminə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisindən aparılmış Azərbaycan mallarının qanunla müəyyən edilmiş müddətdə gömrük rüsumları və vergilər alınmadan, həmçinin bu mallara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən geriyyə gətirilməsindən ibarət gömrük rejimidir. Qeyd etmək lazımdır ki, mallar aparıldığı andan üç il ərzində idxal edildikdə gömrük orqanı ödənilmiş ixrac gömrük rüsumlarının və vergilərin məbləğini qaytarır.

Gömrük işində gömrük anbarı rejimi məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Belə ki, gömrük anbarı gömrük rejimi isə Gömrük Məcəlləsinin 40-cı maddəsində belə ifadə edilir ki, gətirilən malların saxlanma dövründə gömrük rüsumları, vergilər alınmadan və mallara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən onların gömrük nəzarəti altında saxlanılmasından, ixrac gömrük rejiminə uyğun aparılması nəzərdə tutulan malların isə bu məcəllədə nəzərdə tutulan güzəştlər verilməklə gömrük nəzarəti altında saxlanılmasından ibarət gömrük rejimidir.

İxrac gömrük rejiminə uyğun aparılmaq üçün nəzərdə tutulan malların gömrük anbarı rejimi altında yerləşdirilməsi zamanı, malların faktiki aparılması üçün rüsum və vergilərdən azad etmə və ya ödənişin qaytarılması nəzərdə tutulubsa, həmin mallar gömrük rüsumlarından, vergilərdən azad edilir və ya ödənilən məbləğ geri qaytarılır. Müvafiq qaydalara uyğun olaraq gömrük rüsumlarından, vergilərdən azad edilərkən və ödənilən məbləğ qaytarılarkən mallar gömrük anbarı rejimi altında yerləşdiyi gündən başlayaraq üç aydan gec olmayaraq aparılmalıdır.

Bu istiqamətdə digər bir gömrük rejiminin də əhəmiyyəti onun məzmununun təhlili zamanı xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 51-ci maddəsində qeyd edilən rüsumsuz ticarət

mağazası – mallardan gömrük rüsumları, vergilər alınmadan və onlara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisində həmin malların gömrük nəzarəti altında satılmasından ibarət gömrük rejimi kimi müəyyən edilir. Ölkənin gömrük sistemində gömrük ərazisində malların emalı gömrük rejimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gömrük ərazisində malların emalı ixrac gömrük rejiminə uyğun olaraq emal məhsullarının gömrük ərazisi hüddularından kənara aparılması şərtilə, iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən və idxal gömrük rüsumları və vergilər alınmadan xarici malların Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisində müəyyən olunmuş qaydada emal üçün istifadə edilməsindən ibarət gömrük rejimidir. Gömrük Məcəlləsinin 62-ci maddəsində göstərilir ki, bu məcəllənin müddəalarına riayət edilməsi şərtilə, emal məhsulları gömrük sərhəddindən keçirildiyi gündən ən gec iki il ərzində aparılarsa, emal məhsulları ixrac gömrük rejiminə uyğun olaraq aparılarkən Azərbaycan Respublikası gömrük orqanı tərəfindən idxal gömrük rüsumlarının, vergilərin məbləği qaytarılır.

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsində tranzit gömrük rejiminə xüsusi diqqət verilir. Məcəllədə göstərilir ki, malların tranziti – malların gömrük nəzarəti altında, iki gömrük orqanı arasında, o cümlədən xarici dövlətin

ərazisindən gömrük rüsumları, vergilər alınmadan və mallara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən keçirilməsindən ibarət gömrük rejimi kimi müəyyən edilir. Bu işdə tranzit azadlığı prinsipi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tranzit azadlığı prinsipi heç bir coğrafi vəziyyətdən asılı olmayaraq malların istənilən ölkənin bazarlarına sabit şəkildə daxil olmasını təmin edir. Tranzit azadlığı prinsipi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimləyicisi kimi beynəlxalq iqtisadi hüququn dispoitiv konvension norması hesab edilsə də, hələlik universal xarakter kəsb etməmişdir.

Tranzit azadlığı prinsipi beynəlxalq tranzit üçün xarakterik olan yollarla həyata keçirilir, gəmilərin bayraqlarından, mənşə yerindən, göndərilməsindən və s. asılı olmayaraq heç bir fərq qoyulmur, gömrük rüsumlarından və tranzit rüsumlardan azad etmə, tranzitlə əlaqədar bütün yığımlara, qaydalara və rəsmiləşdirmələrə qarşı daha əlverişli rejimin tətbiq edilməsini özündə birləşdirir.

Bununla əlaqədar müddəalar ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrdə də əks olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası hökuməti və Rusiya Federasiyası hökuməti arasında «Hava əlaqəsi və hava nəqliyyatı» sahəsində əməkdaşlıq haqqında 22 noyabr 1993-cü il tarixli sazişin (Saziş 29 may 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası

Qanunu ilə təsdiq edilmişdir) 11-ci maddəsində göstərilir ki, birbaşa tranzitlə aparılan baqajdan və yükdən gömrük rüsumları və bu kimi başqa vergilər tutulmayacaqdır.

Digər bir gömrük rejimi müvəqqəti idxal (ixrac) gömrük rejimidir ki, bu məsələyə Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 11-ci fəslə həsr edilmişdir. Həmin məcəllənin 67-ci maddəsində qeyd edilir ki, malların müvəqqəti idxalı (ixracı) Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisində və ya ondan kənarında gömrük rüsumlarından, vergilərdən təmamilə və ya qismən azad olunmaqla, iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən mallardan istifadə edilməsindən ibarət gömrük rejimidir.

Müvəqqəti idxal (ixrac) edilən malların gömrük rüsumları və vergilərin ödənilməsindən təmamilə və ya qismən azad edilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, digər dünya dövlətlərində gömrük rejimi iki istiqamətdə müəyyən edilir. Məsələn, Rusiya Federasiyası Gömrük Məcəlləsində müvəqqəti idxal iqtisadi gömrük rejimlərinə aid edilərsə, müvəqqəti ixrac tamamlanmış (bitmiş) gömrük rejimlərinə aid edilir.

Müvəqqəti idxalla əlaqədar bir sıra ümumi beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir. 1990-cı il İstanbul Konvensiyası,

Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında 1954-cü il Konvensiyası və ona əlavə Protokol, Xüsusi yol-nəqliyyat vasitələrinin müvəqqəti idxalı haqqında Konvensiya və s. Bu istiqamətdə ikitərəfli müqavilələr üzrə dövlətlərin praktikası da genişdir.

Həmin konvensiyalarla müəyyən olunan müddəalar bu cəhətdən xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, 1961-ci il ATA Konvensiyası ilə malların müvəqqəti idxalı zamanı beynəlxalq gömrük sərhəddindən istifadənin hüquqi mexanizmi təklif edilmişdir ki, bu da milli gömrük sənədləri əvəzində istifadə oluna bilər.

Dünya ölkələrinin gömrük sistemində tətbiq edilən gömrük rejimi, sərbəst gömrük zonası və sərbəst anbardır. Sərbəst gömrük zamanı və sərbəst anbar xarici mallardan gömrük rüsumları və vergilər alınmadan, həmçinin göstərilən mallara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən onların müvafiq ərazi sərhədlərində və ya binalarda (yerlərdə) yerləşdirilməsi və istifadəsindən, Azərbaycan mallarının isə bu məcəllə ilə müəyyən edilən qaydada ixrac gömrük rejiminə müvafiq olaraq aparılmasına tətbiq edilən şərtlərlə yerləşdirilməsi və istifadə olunmasından ibarət gömrük rejimidir.

Belə bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki, xarici malların və Azərbaycan mallarının sərbəst gömrük

zonalarına gətirilməsi və ya onların sərbəst gömrük zonalarında yerləşdirilməsi zamanı gömrük rüsumları, vergilər alınmır, iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmir. İxrac gömrük rejiminə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası hüduqlarından kənara aparılması nəzərdə tutulan mallar sərbəst gömrük zonalarına gətirilərkən və ya sərbəst anbarlara yerləşdirilərkən, əgər bu cür azad etmə və qaytarma malların faktiki aparılması üçün nəzərdə tutulmuşsa, bu cür mallar gömrük rüsumlarından vergilərdən azad edilir və ya ödənilmiş məbləğ qaytarılır. Bu cür malların faktiki aparılması gömrük rüsumlarının, vergilərin qaytarılması və ya onlardan azad etmə günündən başlayaraq altı aydan gec olmamaqla həyata keçirilir.

Gömrük rejiminin növlərindən biri gömrük ərazisindən kənarda malların emalıdır ki, bunu da Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində xüsusi olaraq qeyd edilir. Gömrük ərazisindən kənarda malların emalı Azərbaycan mallarını iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq etmədən ixrac edib, onlardan Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisindən kənarda emal üçün istifadə edilməsindən və sonra emal məhsullarını, təmamilə və ya qismən gömrük rüsumlarından, vergilərdən azad etməklə və onlara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq etmədən, bu məhsulların Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisində

sərbəst dövriyyə üçün buraxılışından ibarət gömrük rejimi kimi müəyyən edilir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, emal üçün aparılan mallardan ixrac gömrük rüsumları alınır və gömrük ərazisindən kənarında malların emalı gömrük rejimi üzrə müəyyənləşdirilən müddəalarla riayət etmək şərtilə emal məhsulları Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisində sərbəst dövriyyə üçün buraxıldıqdan sonra onların məbləği qaytarılır. Qaytarılan məbləğdən faizlər tutulmur.

Qeyd etmək vacibdir ki, malların gömrük ərazisindən kənarında emalı üçün lisenziya almış şəxs və ya onun gömrük brokeri tərəfindən emal məhsulları sərbəst dövriyyə üçün bəyan edildikdə, bu məhsullar təməmilə və ya qismən gömrük rüsumlarından, vergilərdən azad edilə bilər. Malların sərbəst dövriyyə üçün ilkin buraxılışında çatışmazlığı nəzərdə tutulan hallar istisna edilməklə, emal məqsədilə aparılan malların əvəzsiz təmir edilməsinə Azərbaycan Respublikası gömrük orqanı əmin olarsa, idxal gömrük rüsumlarından, vergilərdən təməmilə azad edilə bilər. Aparılmış mallar əvəzli təmir edildikdə və ya emal üzrə digər əməliyyatlar həyata keçirildikdə, idxal gömrük rüsumlarından, vergilərdən qismən azad edilməyə yol verilir.

Dünya ölkələrinin gömrük praktikasında malların təkrar ixracı rejimindən geniş istifadə edilir. Malların təkrar ixracı

idxal gömrük rüsumları, vergilər alınmadan və ya qaytarılmaqla, həmçinin iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən ixrac olunmasından ibarət gömrük rejimidir.

Mallar Respublikanın gömrük ərazisinə gətirilərkən bilavasitə və yalnız təkrar ixrac üçün gətirildiyi Azərbaycan Respublikası gömrük orqanına bəyan edildikdə onlardan idxal gömrük rüsumları, vergilər alınmır, iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilir.

Gömrük Məcəlləsinin 100-cü maddəsində göstərilir ki, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilən hallar istisna edilməklə, təkrar ixrac edilən mallar aparılarkən, aparma üçün qüvvədə olan ixrac gömrük rüsumları, vergilər alınmır, iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq olunmur.

Gömrük Məcəlləsinin 16-cı fəslində nəzərdə tutulan malların məhv edilməsi gömrük rejimi geniş şərh edilir. Məcəllənin 101-ci maddəsi ilə malların məhv edilməsi-xarici malların gömrük rüsumları, vergilər alınmadan, həmçinin mallara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən onların gömrük nəzarəti altında istifadə üçün yararsız hala gətirilməsi də daxil olmaqla məhv edilməsindən ibarət gömrük rejimidir.

Digər gömrük rejimi isə dövlətin xeyrinə maldan istisna gömrük rejimidir. Gömrük Məcəlləsinin 103-cü maddəsi də həmin gömrük rejimi, gömrük rüsumları, vergilər alınmadan, həmçinin iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən şəxsin maldan imtina etməsindən ibarət gömrük rejimidir.

Bütövlükdə artıq ödənilmiş və ya alınmış gömrük ödənişlərinin qaytarılması məsələləri Gömrük Məcəlləsinin 123-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Burada yol vergisi və idxal-ixrac əməliyyatları sahəsində vergilər istisna olmaqla, artıq ödənilmiş və ya alınmış gömrük ödənişlərinin məbləğləri bu ödənişlərin ödənildiyi və ya alındığı vaxtdan etibarən bir il ərzində şəxsin tələbi üzrə qaytarılmalıdır. Gömrük ödənişləri qaytarıldıqda onlardan faizlər ödənilmir. Yol vergisi və idxal-ixrac əməliyyatları sahəsində vergilər istisna olmaqla, artıq ödənilmiş və ya alınmış gömrük ödənişlərinin qaytarılması qaydalarını müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəyyən edir.

«Gömrük proseduralarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında» Beynəlxalq Konvensiyanın B Xüsusi əlavəsinin 3-cü fəslində idxal rüsum və vasitələrindən azad edilmə ilə əlaqədar müddəalar əks olunmuşdur. Təvsiyə edilən 7-ci qaydada qeyd olunur ki, idxal rüsum və vergilərindən və iqtisadi qadağa və məhdudiyətlərdən azad edilmə göstərilən şərtlər əsasında,

həmçinin bu cür azad etmənin tətbiq olunması üçün milli qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş bütün digər tələblərə əməl edilməklə bir sıra mallar üzrə tətbiq edilməlidir.

«Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 34-cü maddəsi ilə gömrük rüsumlarından azad edilən I növ mallar kimi yüklərin, baqajın və sərnişinlərin beynəlxalq daşımalarını həyata keçirən nəqliyyat vasitələri, habelə onların yolboyu, dayanacaqlar arası məntəqələrdə normal istismarı üçün lazım olan və ya həmin nəqliyyat vasitələrinin qəzasını (sınmasının) nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədilə xaricdən alınmış maddi-texniki təchizat və tədarük malları, yanacaq, ərzaq və digər əmlak müəyyən edilir.

Göründüyü kimi, qanunvericilik nəqliyyat vasitələrinin hüquqi rejimində həm mal, həm də xarici ticarət yüklərinin daşınması vasitəsi kimi fərqlər müəyyən edir. Həmin maddənin təhlilindən görünür ki, mal kimi Azərbaycan Respublikası gömrük sərhəddini keçən nəqliyyat vasitələrinə bu güzəştlər tətbiq edilmir. Bu zaman həmin malı o vaxt gömrük rüsumlarına cəlb etmirlər ki, onlar nəqliyyat vasitələrinin bortunda saxlanılır və Azərbaycan Respublikası ərazisində özgəninkiləşdirilmir.

Azərbaycan Respublikası 20 may 2002-ci il tarixli Qanunun 35-ci maddəsi ilə gömrük rüsumlarından azad

edilən üçüncü hal rəsmi, yaxud şəxsi istifadə üçün xarici ölkələrin nümayəndələri tərəfindən və ya beynəlxalq müqavilələrə və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq surətdə bu cür malları rüsumsuz gətirmək və rüsumsuz çıxartmaq hüququna malik olan fiziki şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan mallardır.

Bununla əlaqədar məsələləri təhlil edərkən xaricdə fəaliyyət göstərən xarici əlaqə orqanlarının daimi və müvəqqəti kimi növlərini fərqləndirmək lazımdır. Daimi orqanlar kimi diplomatik və konsul nümayəndəlikləri, beynəlxalq təşkilatları yanında daimi nümayəndəliklər fərqləndirilir. Müvəqqəti diplomatik orqanlara isə konqres və konfranslarda nümayəndələr, xüsusi beynəlxalq komissiyalardakı danışıqlarda xüsusi missiya ilə dövlətlərin nümayəndələri və s. daxil edilir.

Bu şəxslər bütövlükdə diplomatik imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər ki, gömrük rüsumlarından azad etmə də onun tərkib elementi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Diplomantik imtiyaz və immunitetlər diplomatik nümayəndəliklərə olduğu dövlətdə onlara həvalə edilən vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün verilən xüsusi hüquq və imtiyazların məcmusu kimi başa düşülür.

Diplomatik sahədə mövcud olan bir sıra beynəlxalq sənədlər qeyd edilməlidir. Məsələn, Diplomatik məmurlar haqqında 1928-ci il Havana Konvensiyası, BMT-nin İmtiyaz immunitetləri haqqında 1946-cı il tarixli Konvensiyası, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış müəssisələrinin imtiyaz və immunitetləri haqqında 1946-cı il tarixli Konvensiyası, Xüsusi missiyalar haqqında 1969-cu il tarixli Konvensiya, Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla münasibətdə nümayəndəlikləri haqqında 1975-ci il tarixli Vyana Konvensiyası, Dövlətlərarası iqtisadi təşkilatların hüquqi statusu imtiyaz və immunitetləri haqqında 1980-cı il tarixli Konvensiya Birləşmiş Millətlər Təşkilatı heyətinin və onunla əlaqədar heyətin təhlükəsizliyi haqqında 1994-cü il tarixli Konvensiya.

Dövlətlər qeyd edilən həmin sənədlərdə göstərilən müddəaları ikitərəfli müqavilələrdə qarşılıqlı əsasda genişləndirir və ya bu istiqamətlərdə həmin beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəaların daha səmərəli həyata keçirilməsi üçün səmərəli dövlətdaxili normativ hüquqi aktlar qəbul edirlər. Məsələn, Diplomatik xidmət haqqında 8 iyun 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu və s.

Diplomatik məsələlərlə əlaqədar mühüm müddəalar Gömrük Məcəlləsinin 30-cu fəslində xüsusi olaraq özünün izahını tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dövlətin diplomatik nümayəndəliyinin başçısının diplomatik heyətinin üzvlərinin, onlarla birlikdə yaşayan üzvlərinin şəxsi baqajları gömrük baxışından azaddır. Xarici dövlətin diplomatik nümayəndəliyinin inzibati-texniki heyətinin əməkdaşları üçün gömrük güzəştləri Gömrük Məcəlləsinin 198-ci maddəsində əks olunmuşdur. Belə ki, maddənin tələblərinə görə, xarici dövlətin diplomatik nümayəndəliyinin inzibati-texniki heyətinin əməkdaşları və onlarla birlikdə yaşayan ailə üzvləri gömrük ödənişlərindən azad edilməklə ilkin təsərrüfat ləvazimatı olan malları Azərbaycan ərazisinə gətirə bilər.

«Gömrük tarifi haqqında» qanunda gömrük rüsumlarından azad edilən növbəti əsas qəza və dağıntıların, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə və ya humanitar yardım kimi Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan mallar, o cümlədən məktəblər, məktəbəqədər müəssisələr və müalicə ocaqları pulsuz dərs vəsaitidir.

«Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda gömrük rüsumlarından azad edilən növbəti əsas texniki yardım da daxil olmaqla, təmənnasız yardım və xeyriyyə məqsədilə dövlətlərin, hökumətlərin və beynəlxalq təşkilatların xətti ilə Azərbaycan Respublikası gömrük

ərazisinə gətirilən və ya bu ərazidən çıxarılan mallar, habelə qrant haqqında müqaviləyə və ya qərara əsasən qrant kimi alınan pul və (və ya) maddi yardımlardır.

V FƏSİL. GÖMRÜK VERGİ VƏ RÜSUMLARI MEXANİZMINİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

5.1. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində gömrük tariflərinin rolunun artması

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması hər bir dövlətin mühüm milli prioritet göstərijilərindəndir. Ənənəvi olaraq iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi sistemin zəruri keyfiyyət göstərijisi kimi qiymətləndirilir ki, bu da əhalinin yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsini, müxtəlif tənzimləmə vasitələrlə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini, habelə milli dövlət maraqlarının ödənilməsini nəzərdə tutur. İqtisadi təhlükəsizlik göstərijisi mürəkkəb daxili struktura malikdir ki, bunun da 3 əsas ünsürünü qeyd etmək lazımdır:

1. İqtisadi azadlıq mütləq məna daşımır, ona görə ki, beynəlxalq əmək bölgüsü müxtəlif ölkələrin milli iqtisadiyyatını bir-birindən asılı vəziyyətə salır. Belə bir şəraitdə iqtisadi azadlıq milli sərvətlərə nəzarət edilməsinin, müəyyən bir məhsulun istehsalının, səmərəliliyinin və keyfiyyətinin elə səviyyəyə çatdırılmasıdır ki, həmin məhsul

beynəlxalq ticarətdə bərabər şərtlərlə iştirak etsin və rəqabətqabiliyyətini saxlasın.

2. Milli iqtisadiyyatın sabitliyinin, müxtəlif mülkiyyət formalarının və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmasını təmin etmək, qeyri-sabitliyə səbəb ola bilən neqativ halların və sosial partlayışlar yarada bilən amillərin qarşısının alınması.

3. İnvestisiya və innovasiya proseslərinin inkişafı, istehsalın modernləşdirilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması, işçilərin ixtisaslaşması və təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi.

İqtisadi təhlükəsizlik, iqtisadi artım, milli gəlirin dinamikası və strukturu, sənaye məhsulunun həjmi və artım tempi, ölkənin təbii sərvətləri, istehsal və elmi-texniki potensialı, təsərrüfat mexanizminin dinamikliyi, habelə onun xarici amillərin təsirindən asılılığı- inflyasiya səviyyəsi, büdcə kəsiri, xarici iqtisadi amillərin təsiri, milli valyutanın sabitliyi, daxili və xarici borjlar, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. göstərijilərlə xarakterizə edilir.

İqtisadi təhlükəsizlik dedikdə milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafına şərait yaradan, dövlətin, jəmiyyətin və onun hər bir üzvünün tələbatını ödəmək qabiliyyətində olan, daxili və xarici bazarda rəqabətqabiliyyətini təmin edə bilən,

müxtəlif təhlükə və itkilərin təminatçısı kimi çıxış edən daxili və xarji amillərin məjmusu başa düşülür.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi iqtisadi və inzibati metodlarla, habelə xarji ticarətin tam liberallaşdırılmasına əsaslanan tarif və qeyri-tarif üsulu ilə həyata keçirilir. İqtisadi metodlarla dövlət tənzimlənməsi xarji iqtisadi siyasət sahəsində iqtisadi vasitələrin öyrənilməsinə və tətbiqinə əsaslanır. Bu üsulları tətbiq etməklə, dövlət xarji iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan subyektlərin maraqlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində inzibati və iqtisadi üsullardan geniş istifadə edilir.

Inzibati üsullar – jəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq dövlətin qanun və normativlərə əsasən xarji iqtisadi fəaliyyət subyektlərinə təsiridir.

Tarif metodu- xarji iqtisadi fəaliyyətin əsas tənzimləmə vasitəsidir. İqtisadi tənzimləmə metodlarından fərqli olaraq gömrük - tarif tənzimlənməsi istisna hal kimi qiymətləndirilir. Tarif tənzimlənməsi daxili bazarın xarji rəqabətdən müdafiəsinə yönəldilir və bu prosesdə idxal rüsumları həlledici rol oynayır.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin digər bir üsulu qeyri-tarif tənzimlənməsidir.

Dünya ölkələrində xarji iqtisadi fəaliyyətin qeyri-tarif tənzimlənməsinin 50-dən çox üsulu vardır. Bunlara müxtəlif vergi və yığımların, xarji iqtisadi fəaliyyətin kəmiyyət məhdudiyətlərinin reqlamentləşdirilməsi, lisenziyalaşması, təhlükəsizliyin milli standartları, ekoloji normaları, idxal mallarının texniki yolları və s. aid edilir.

Xarji ticarət kvotası müəyyən bir dövrə ayrı-ayrı məhsul və xidmət növü, habelə ölkələr və ölkələr qrupu üzrə idxalın (ixrajin) həjminə tətbiq edilən məhdudiyətlərdir.

Kvotalaşdırma proteksionist tarif tədbirindən fərqli olaraq tədiyə balansını azaldılmasında daha səmərəli vasitədir. Gömrük tarifindən fərqli olaraq kvotadan istifadə idxalın (ixrajin) həjminin məhdudlaşdırılmasının daha dəqiq həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Məsələn, idxal rüsumlarının artırılması ödənişlərin ümumi məbləğinin artmasına səbəb ola bilər. Lakin bu artım idxalın həjminə təsir etməyə bilər, idxala kvotanın tətbiqi isə onun azalmasına təminat verir. Digər tərəfdən idxala kvotanın tətbiq edilməsi daxili bazarda həmin məhsula rəqabət olduqda müsbət səmərə verə bilər. Əks halda daxili bazarı inhisarlaşdıran müəssisə yüksək qiymətlərin saxlanmasına və süni şəkildə həmin məhsulun qıtlığının yaradılmasına maraqlı olacaqdır.

Dünya bazarına nisbətən ölkə daxilində hər hansı bir əmtəənin qiyməti aşağı olsa onda ixrajın kvotalaşdırılmasından istifadə edilir. İxrajata məhdudiyətlər tətbiq edilmədiyi halda daxili bazarda həmin məhsulun çatışmazlığı müşahidə edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarji iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi metodları bütün dünya ölkələrində eynidir. Yalnız müəyyən bir ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzu, tutduğu mövqe, onun daxili və xarji siyasəti, məqsəd və vəzifələr bu metodları bir-birindən fərqləndirilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, onun sosial- iqtisadi siyasətinin, habelə bu siyasətin həyata keçirilməsinin əsas tərkib hissələrindən olan gömrük siyasətinin prioritet istiqaməti kimi qiymətləndirilir.

Xarji iqtisadi fəaliyyətdə gömrük siyasəti əsasən gömrük - tarif tənzimlənməsi metodu ilə həyata keçirilir. Bazar prinsipləri əsasında iqtisadiyyatını inkişaf etdirən Respublikamız beynəlxalq inteqrasiyasının dərinləşdirilməsi məqsədilə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təjribəsindən bəhrələnərək müxtəlif dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığın genişləndirilməsi sahəsində mühüm addımlar atır. Belə ki, daxili istehsala daha münbit şərait yaradılması, ölkə iqtisadiyyatının xarji rəqabətin mənfi təsirindən qorunması,

habelə xarici və yerli sahibkarların mənafeyinin müdafiəsini təmin etmək məqsədilə respublikamızda bir sıra gömrük-tarif tənzimlənməsi metodları həyata keçirilmiş, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçlarına sağlam rəqabət şəraitinin yaradılması məqsədilə gömrük orqanları tərəfindən bir sıra işlər görülmüşdür.

Bu tədbirlərə gömrük işi sahəsində mövjud qanunverijiliklə müəyyən edilmiş rüsum və vergilərin tətbiqi, səmərəliliyinin yüksəldilməsi, onların dövlət büdcəsinə alınması mexanizminin təkmilləşdirilməsi aiddir. Eyni zamanda, müxtəlif mal-qrupları üzrə gömrük idxal rüsumlarının azaldılması, ölkədə istehsal edilən bəzi mal qrupları üzrə isə əksinə yüksəldilməsi, ölkəyə gətirilən müəyyən malların gömrük rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilmiş sistemə keçirilməsi, müxtəlif ölkələrlə işgüzar əlaqələrin artırılması, ölkələrarası ticarət əlaqələrinin daha da intensivləşdirilməsi məqsədilə bir sıra yeni gömrük məntəqələrinin qurulması və s. kimi məsələlərin həlli obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Gömrük tarifləri bütün ölkələrdə tətbiq edilən və bütün mal qruplarını əhatə edən xarici ticarət münasibətlərinin yeganə iqtisadi tənzimləmə vasitəsidir. İdxalın və eləcə də ixrajın səmərəli şəkildə tənzimlənməsində gömrük tariflərinin rolu böyükdür. İqtisadi

inteqrasiya proseslərinin nətiyyəsi olaraq gömrük tarifləri iqtisadi birlik ölkələrinin xarici ticarət münasibətlərinin ümumi qaydada tənzimlənməsində tətbiq edilir.

Gömrük tarifləri rəsmi dövlət orqanları ilə milli sahibkarlar ittifaqlarının qarşılıqlı razılaşması əsasında, habelə dövlətlərarası beynəlxalq ticarət sazişlərinin prinsipləri və normativ aktlarına uyğun olaraq işlənir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində gömrük tariflərinin yerinə yetirdiyi funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

Gömrük tarifi daxili bazarı proteksionist üsullarla qoruyur. Belə ki, proteksionizm xaricdən gətirilən mallara tələbi azaldır, yerli istehsalçılar tərəfindən istehsal edilmiş məhsulların satışını stimullaşdırır. Bu isə müəssisələrin müflisləşmə təhlükəsini azaldır, eləcə də işsizliyin qarşısının alınmasına səbəb olur.

Gömrük tarifi milli istehsalın və ixrajin inkişafına stimül yaradır.

Yerli istehsalçılara münbit şərait yaratmaqla qiymətə birbaşa təsir edir; gömrük tarifi rəqiblərlə ticarət-siyasi razılaşmaların əldə edilməsi vasitəsi kimi istifadə edilir. Bu rüsumların qarşılıqlı azaldılması, yaxud da idxala məhdudiyətlərin yumşaldılması formasında həyata keçirilir.

Gömrük tarifi ixrajin inkişaf etdirilməsi maraqlarına uyğun olaraq müəyyən ixraj məhsullarının hazırlanması

üçün nəzərdə tutulmuş mal və avadanlıqların idxalına birtərəfli rüsumsuz gömrük mühiti yaradılması zamanı tətbiq edilir.

Yüklərin gömrük sərhəddindən keçirilməsi zamanı ciddi dövlət nəzarətinin təmin edilməsi vasitəsi kimi gömrük tariflərindən istifadə edilir.

Gömrük tarifləri bütün ölkələr üçün xarakterik olaraq fiskal funksiyanı həyata keçirməklə, dövlət büdcəsinə pul vəsaitlərinin daxil olması mənbəi kimi çıxış edir.

Respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi 10 ildən artıq müddət ərzində ijtimai - siyasi proseslərin nəticəsi olaraq xarici-ticarətin liberallaşdırılması və xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi prosesi müəyyən qədər ləng getmiş, 1995-ji ildə «Gömrük tarifi haqqında» qəbul edilmiş qanun yalnız 1997-ji ildə qüvvəyə minmişdir ki, bu da bazar münasibətlərinin inkişafı dinamikasına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Hazırda respublikamızda gömrük-tarif tənzimlənməsi iqtisadiyyatın inkişafına, daxili bazarın xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorunmasına yönəldilmişdir. Lakin inkişaf etmiş ölkələrin təjribəsinin təhlili onu göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın səviyyəsini gömrük tariflərinin azaldılması və ya artırılması ilə deyil, sağlam rəqabətin təmin edilməsi ilə yüksəltmək olar. Elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf səviyyəsi fasiləsiz olaraq

əmtənin keyfiyyətinin artırılması və təkmilləşdirilməsini, istehsal məsrəflərinin isə azaldılmasını tələb edir. Əks halda, köhnəlmiş texnologiya avadanlıqları artan tələbi ödəmək qabiliyyətində olmadığı üçün, bu və ya digər məhsula alışı marağı azalır, ayrı-ayrı istehsal sahələri rəqabətə davam gətirmədiyindən istehsalını dayandırır. Müasir dövrdə ölkəmizdə geniş istehlakçı kütləsinin yüksək keyfiyyətə malik mallara ehtiyacı vardır. Bu isə əsasən xaricdən idxal olunan mallar hesabına təmin edilir. Belə bir vəziyyət azrentabelli istehsal sahələrinin fəaliyyətinin dayandırılmasına, işsizliyin artmasına, sosial gərginliyin güclənməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, dövlət yerli bazarın və milli istehsalçıların mənafeyini qorumaq lazımdır. Əgər bu proses bazar qanunlarına uyğun aparılmazsa istehlakçıların keyfiyyətli xammal və məhsullarından məhrum edilməsinə, iqtisadiyyatın yüksək səviyyədə inhisarlaşdırılmasına gətirib çıxara bilər.

Yuxarıda qeyd edilən jəhətlər proteksionizm və azad ticarət siyasətinin fərqli xüsusiyyətlərini açıqlayır. Gömrük siyasəti də proteksionizm və azad siyasətə əsaslanır.

Proteksionist gömrük siyasəti ilk növbədə milli istehsalın və daxili bazarın inkişafına daha əlverişli şəraitin yaradılmasına istiqamətlənir. Proteksionizmin əsas vəzifəsi milli istehsalçıların mənafeyini qorumaq məqsədilə idxala

yüksək vergi rüsumlarını tətbiq etməkdir. Lakin belə məqsədyönlü siyasət qısamüddətə, müəyyən bir məqsədə nail olduğu vaxta qədər həyata keçirilə bilər. Müasir dövrdə proteksionizmin bir neçə forması yaranmışdır:

- selektiv (seçmə) proteksionizm – hər hansı bir ölkə və ya əmtəyə qarşı yönəldilir;

- sahəvi proteksionizm – iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinin müdafiəsinə istiqamətlənir;

- kollektiv proteksionizm- hər hansı bir quruma, birliyə daxil olan ölkələrin digər quruma üzv olan ölkələrə, yaxud da həmin birliyə daxil olmayan ölkələrə qarşı yönəldilir.

- gizli proteksionizm- ölkədaxili iqtisadi siyasətdə nəzərdə tutulan metodlarla həyata keçirilir. Bu metodlarla iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə, əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələr daha çox üstünlük verir.

Proteksionizmdən fərqli olaraq azad- bazar siyasəti xarici malların ölkəyə minimum gömrük rüsumları ilə idxalına istiqamətlənir ki, bu da müəyyən növ məhsul istehsalçıları arasında rəqabəti kəskinləşdirir.

Hazırda MDB dövlətlərindən Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Gürcüstan və Ukrayna öz xarici iqtisadi fəaliyyətlərini bu istiqamətdə inkişaf etdirir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində tətbiq olunan gömrük dəyərinin müəyyən olunması sistemi üzrə normativ baza, ölkənin gömrük siyasətinə uyğun olaraq hazırlanmış və bu günün tələblərinə tam şəkildə cavab verir. Çünki gömrük siyasəti beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə yönəlmiş kimi, gömrük dəyərləndirilməsi üzrə normativ sənədlərin hazırlanması da hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq normalara və təcrübələrə əsaslanmışdır. Belə ki, «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun gömrük dəyərləndirilməsi ilə bağlı 3-4-jü fəsilləri və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1998-ji il tarixli 7 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi qaydaları» Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin VII maddəsinin ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq hazırlanmışdır.

Bu qaydalara əsasən ölkələr arasında ixraj-idxal əməliyyatları zamanı malların dəyərini müəyyən etmək üçün 6 dəyərləndirmə üsulu və beynəlxalq təcrübədə tətbiqi nəzərdə tutulan şərtlər qəbul olunmuşdur. Bir sözlə, malların idxalı və ixrağı zamanı gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin beynəlxalq prinsipləri qəbul edilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan normativ sənədlərə və beynəlxalq qaydalara görə, idxal mallarının gömrük dəyərinin müəyyən olunması sadəcə rüsum və vergilərin hesablanılıb alınması üçün deyil, eyni zamanda ölkələr arasında kvota, statistika, sərbəst ticarət anlaşmaları və beynəlxalq ticarətdə vəzib olan qaydaları müəyyən etməkdə də önəmlidir. Buna görə də malların gömrük dəyərinin düzgün və doğru müəyyən olunması bütün ölkələrdə gömrük orqanlarının birinji vəzifəsidir.

Bu qaydalar əsasında malların gömrük dəyərinin müəyyən olunması aşağıda qeyd olunan və beynəlxalq təjribədə qəbul olunmuş prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- Gömrük Qiymətləndirilməsi Sistemi obyektiv, neytral və sənədlərlə təsdiq olunmuş məlumatlara əsaslanmalıdır.

-Gömrük qiymətləndirilməsi, malların gömrük dəyərinin süni olaraq azaldılmasının nətiyəsi olan ticarəti haqsız rəqabət şəraitindən qorumalıdır.

-Gömrük Qiymətləndirilməsi Sistemi kommərsiya sirlərinin qorunmasını təmin etməli, malların gömrük rəsmiləşdirilməsinin operativliyinə şərait yaratmalı, gömrük qiymətləndirilməsi şəffaf və dəqiq olmaqla geniş ijtimaiyyəət üçün açıq olmalı, iş adamlarında onların mallarının gömrük qiymətləndirilməsinin düzgün olduğuna inam yaratmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məjəlləsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə və beynəlxalq normalara əsasən 1979-cu il aprelin 12-də Jenevrədə imzalanmış «Gömrük Qiymətləndirilməsi qaydaları»na uyğun olaraq 6 üsul öz ifadəsini tapmışdır. Onların tətbiqi şərtləri «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1998-ci il tarixli 7 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi Qaydaları»nda nəzərə alınmışdır:

- Gömrük orqanları arasında informasiya texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı üzrə «Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin potensialının gücləndirilməsi və məlumatların ötürülməsi şəbəkəsinin yaradılması» layihəsinə əsasən qurulmuş «On-line» recimindən faydalanaraq Komitənin Statistika və İnformasiya Texnologiyaları idarəsi ilə qarşılıqlı əlaqələrin qurulması nəticəsində gömrük dəyərləndirilməsi üzrə yerli gömrük orqanları ilə mərkəzi aparatın operativ əlaqə və zəruri koordinasiya mərkəzi yaradılmışdır. Bu da öz növbəsində yerli gömrük orqanlarında gömrük

rəsmiləşdirilməsindən keçmiş malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyərinə nəzarət olunmasına imkan verir.

Beynəlxalq ticarətdə istifadə edilən bütün dəyərlərin heç də hamısı dünya bazar dəyərləri kimi qəbul edilmir. Dünya təjribəsində mal mübadiləsi əsasında kompensasiya, barter əməliyyatları və s. təsadüfi, epizodik, firma daxili və güzəştli xarakter daşıyan mal göndərişlərində, eləjə də birgə müəssisələrin məhsullarına, habelə qapalı iqtisadi ölkələr qrupu çərçivəsində konvertasiya olunmayan valyuta ilə, həmçinin humanitar, texniki və dövlət yardımları göstərilməsi xətti ilə mal göndərişlərində istifadə edilmiş dəyərlər dünya bazar dəyərləri hesab edilmir. Dünya bazar qiymətləri dedikdə nəzəri jəhətdən azad ticarət recimi şəraitində sərbəst dönərli valyutayla malın alınan və satılan qiyməti başa düşülür. Dünya bazarının müxtəlifliyi baxımından, daha doğrusu bu bazarlardakı eyni malların qiymət səviyyəsindəki fərqlərə görə son dövrlərdə iqtisadi ədəbiyyatda «nüfuzlu dünya bazar qiymətləri» anlayışından istifadə edilir.

Məhz buna görə də ixraj-idxal sövdələşmələri bağlanılarkən düzgün istiqamətin seçilməsi zəruri şərtidir. Məsələn, buğda üçün «nüfuzlu dünya bazar dəyəri» Kanadanın ixraj dəyəri, neft üçün «Brent» birca dəyəri, əsas

əlvan metallara- London metal bircasının qiymətləri və s. götürülür.

Əgər xammal, yanajaq, metal və sair yarımfabrikatlar üzrə dünya bazar qiymətləri anlayışı kifayət qədər müəyyənlik xarakteri daşıyırsa da, bunu hazır sənaye məhsullarına nisbətdə demək bir qədər çətinidir. Belə ki, onların çoxluğu və müxtəlifliyi, komplektləşdirilməsində, texniki və keyfiyyət xarakteristikasındakı fərqlər, çeşidlərin qısa müddət ərzində yeniləşdirilməsi və bir çox başqa amillər bu mallara müəyyən edilmiş qiymətlərin müqayisə edilməsi prosesini olduqca çətinləşdirir və bu halda hazır məhsula dünya bazar qiymətləri özlüyündə şərti xarakter daşıyır. Bununla belə bu sahədə dünya bazar qiymətləri qismində bu bazara hazır məhsulun konkret tip və növlərinin istehsalçıların və təjhizatçıların ixraj qiymətlərinin hesab olunması qəbul edilmişdir. Hazırda bu bir qayda olaraq sənaye jəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin iri firmaları, transmilli korporasiyalardır.

Yuxarıda qeyd olunan beynəlxalq prinsiplər və Gömrük Qiymətləndirmə Məlumatlarının Mübadiləsinə həsr olunmuş Beynəlxalq Gömrük Təşkilatı (12-13 sentyabr 2002-ji il Pretoriya, Jənubi Afrika) Konfransının yekun qərarına uyğun olaraq, malların gömrük dəyərinin müəyyən

olunmasında istifadə olunan məlumat xarakterli qiymət-məlumat bazası və birca dəyərləri işlənib hazırlanmışdır.

Hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin 115-ji maddəsinə əsasən, gömrük rüsumunun, aksizlərin və gömrük yığımlarının hesablanması üçün «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq müəyyən edilən, malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyəri əsas götürülür. Deməli, gömrük məqsədləri üçün vergitutma bazasının müəyyən olunmasında əsas vəzifələrdən biri malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyərinin düzgün müəyyən edilməsidir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyəri onları Respublikanın gömrük sərhəddindən keçirərkən faktiki ödənilmiş və ya ödənilməli olan sövdələşmə qiymətidir. «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ji maddəsinə əsasən, Respublikanın gömrük ərazisinə gətirilən malların gömrük dəyəri aşağıdakı 6 üsulun ardıcıl tətbiq edilməsi ilə müəyyən edilir:

- Gətirilən malların sövdələşmə qiyməti üsulu;
- Eyni malların sövdələşmə qiyməti üsulu;
- Eyni jinsli malların sövdələşmə qiyməti üsulu;
- Dəyərin çıxılması üsulu;
- Dəyərin toplanması üsulu;

- Ehtiyat üsulu;

Respublikamızda idxal olunan malların gömrük qiymətləndirilməsinin normativ bazası sistemi «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi qaydaları», eləcə də «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən malların gömrük dəyərinin bəyan olunmasının qayda və şərtləri haqqında Əsasnamə» və «Gömrük dəyər bəyannaməsinin doldurulmasına dair Təlimat»-dan ibarətdir.

«Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 12-ji maddəsinin 1-ji bəndinə əsasən, gömrük sərhəddindən keçirilən mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyəri deklarant tərəfindən ərazi üzrə yerləşdiyi gömrük orqanlarına bəyan edilir. Birmənalı şəkildə demək lazımdır ki, malların gömrük dəyəri mövjud qanunverijiliyə uyğun olaraq deklarant tərəfindən müəyyən olunur. Həmin maddənin 4-jü bəndinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları deklarant tərəfindən qanunda nəzərdə tutulmuş üsullara uyğun olaraq müəyyən edilən gömrük dəyərinin düzgünlüyünə nəzarət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, deklarant tərəfindən bəyan edilmiş gömrük dəyəri və onun

müəyyən edilməsi ilə bağlı məlumatlar dəqiq, kəmiyyəti təyin oluna bilən və sənədlərlə təsdiq edilməlidir.

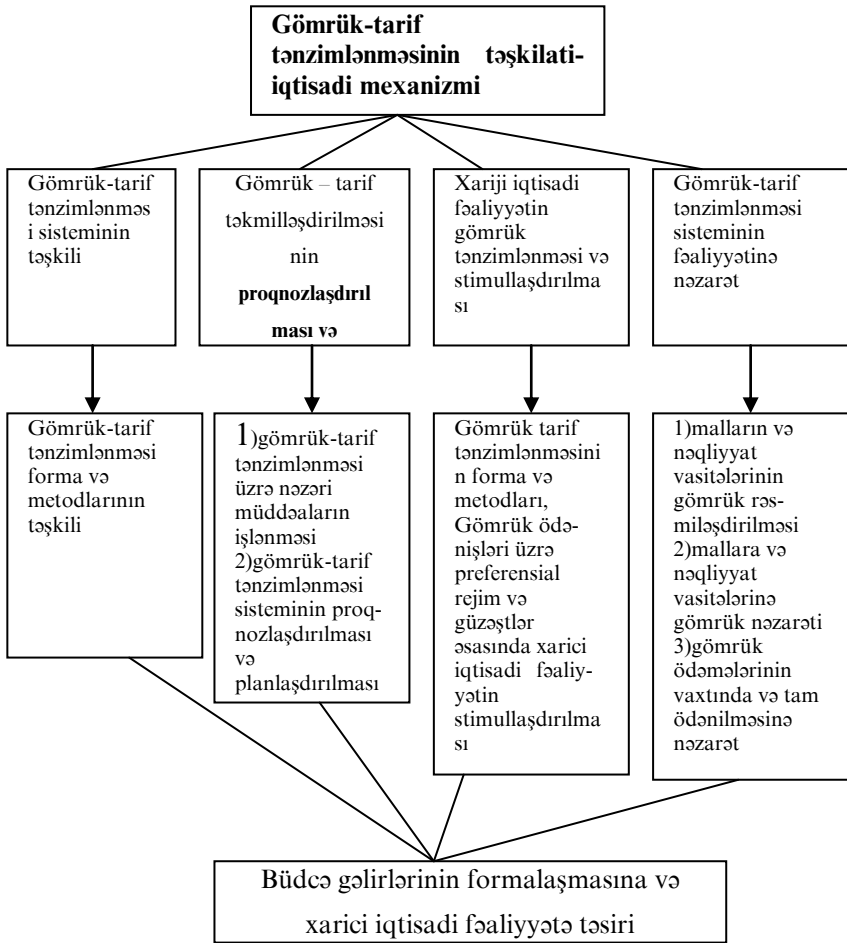
Bəyan edilmiş gömrük dəyərinin dəqiqləşdirilməsi və ya gömrük orqanına əlavə məlumatların təqdim edilməsi ilə bağlı xərjlər deklarant tərəfindən ödənilməlidir.

«Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 19-ju və 20-ji maddələrinə əsasən, eyni və eynijinsli malların sövdələşmə qiyməti üsulları, yəni 2-ji və 3-jü üsullar tətbiq edilərkən müqayisə üçün analoqların seçilməsində malların mənşə ölkəsi mühüm rol oynayır. Təbii ki, başqa üsulların tətbiqi zamanı malların bu və ya digər ölkədə istehsal olunması onların dəyərinin formalaşması baxımından araşdırılmalı və gömrük qiymətləndirilməsinin obyektiv və neytral olması üçün mütləq nəzərə alınmalıdır. Avropa mənşəli mallarla digər regionlarda istehsal olunmuş malların gömrük dəyərinin strukturu, istehsal və daşınma xərjləri baxımından müxtəliflik mövjudur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Hökuməti, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Gürcüstan və Qazaxıstan Respublikaları Hökumətləri arasında Azad Ticarət Zonası yaradılması haqqında Dövlətlərarası Saziş bağlanmış və həmin Sazişlərə və «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 35-ji maddəsində

nəzərdə tutulduğu kimi, bu dövlətlərdən idxal olunan mallar gömrük rüsumlarından azad olunmuşdur. Digər MDB respublikalarında isə idxal olunan mallara gömrük vergi və rüsumları ümumi qayda ilə hesablanır.

Beləliklə araşdırma göstərir ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin və milli təsərrüfatın səmərəli müdafiəsinin təmin edilməsində gömrük tariflərinin əhəmiyyətli rolu vardır. Bu problemin uğurlu həllinin ən mühüm şərtlərindən biri gömrük-tarif tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin hazırlanmasıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq ölkənin gömrük-tarif tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin ümumi sxemini aşağıdakı kimi vermək olar.

5.2. Büdjə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergiləri və rüsumlarının kompleks təhlili

Dövlət büdjəsi iqtisadiyyatın idarə edilməsinin və tənzimlənməsinin mühüm vasitələrindən biridir. Belə ki, hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə onun büdjə-vergi mexanizmi arasında müəyyən asılılıq mövjudur. Əgər büdjə-vergi mexanizmi həm dövlətin, həm də vergi ödəyijilərinin mənafeləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılırsa, iqtisadi yüksəlişə, sosial sferanın inkişafına və nəhayət milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiyasına əlverişli zəmin yaranar.

Ölkəmizdə dövlət büdjəsinin formalaşmasının əsas ağırlığı əlbəttə ki, vergi orqanlarının üzərinə düşür. Lakin, son illərin göstərijilərinin təhlili büdjə gəlirlərinin formalaşmasında vergi orqanları ilə bərabər gömrük orqanlarının da əhəmiyyətli rol oynadığını qeyd etməyə əsas verir (jədvəl 5.1.). Qeyd etmək lazımdır ki, 1996-cı ildən etibarən həm Vergilər Nazirliyi, həm də Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə vergi daxilolmalarının dinamikasında davamlı artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1996-cı ilə nisbətən 2002-ci ildə Vergilər Nazirliyi üzrə vergi daxilolmalarının həjmi təxminən 2,1 dəfə, Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə isə 3,4 dəfə artmışdır. 1996-2002-ci illərdə DGK üzrə büdjəyə

daxilolmaların həjminin artımı ildə orta hesabla 19,1% təşkil etmişdir. Vergilər Nazirliyi üzrə büdcəyə daxilolmaların xüsusi çəkisi 14,9 bənd, Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə isə 2,3 bənd artmışdır.

Müasir dövrdə bütün ölkələrin, o cümlədən Respublikamızın dövlət büdcəsinin formalaşmasında vergilərin xüsusi çəkisinin prioritetliyi xarakterik haldır. İtaliya və Fransada büdcə gəlirlərinin formalaşmasında birbaşa və vasitəli vergilərin demək olar ki, bərabər nisbətdə olması, ABŞ-da isə birbaşa vergilərin xüsusi çəkisinin üstünlüyü ilə səjiyyələndir. Vergi sistemlərinin araşdırılması hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə vergilərin strukturu arasında müəyyən asılılığın olduğunu göstərir. Əgər ölkə iqtisadiyyatı tam gücü ilə işləmirsə, yaxud yenidən qurulursa, əmtəə-pul münasibətlərinin, habelə xarici ticarətin inkişafı şəraitində vasitəli vergilər büdcəyə vəsaitlərin jəlb edilməsi metodu kimi iştirak edir. Məlumdur ki, vasitəli vergilər kütləvi istehlak mallarına tətbiq edilən və mühüm tənzimləyici əlamətlərə malik olan məjburi ödənişlərdir.

Gömrük ödənişləri gömrük orqanları tərəfindən malların və nəqliyyat vasitələrinin Respublikamızın gömrük sərhəddindən keçirilməsi prosesi iştirak edən hüquqi və

Jədvəl 5.1.

1996-2002-ji illərdə Azərbaycan Respublikasında Vergilər Nazirliyi və Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə büdcəyə daxilolmaların həjminin dinamikası

Göstərijilər	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Büdcənin gəlirləri	2492,3	2565,2	2327,2	2748,4	3561,7	3924,0	4551,2
Vergilər Nazirliyi üzrə vergidən daxilolmalar (mlrd.manat)	1645,0	2095,8	1701,9	1938,4	2552,0	2898,0	3400
Büdcə gəlirlərində xüsusi çəki (%)	66,0	81,7	73,1	70,5	71,7	73,9	74,7
Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə büdcəyə daxilolmalar (mlrd. man.)	272,0	430	561	652	720	822	921,8
Büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi (%)	10,9	16,8	24,1	24,1	20,2	20,9	20,3

fiziki şəxslərdən tutulan pul vəsaitlərindən ibarətdir. Bu vəsaitlərin ödənilməsi xarici ticarətlə əlaqədar olan əməliyyatların əsas şərtlərindən biridir. Gömrük ödənişlərinin hesablanması və ödənilməsinin hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikası Vergi Məjəlləsi və Gömrük Məjəlləsi təşkil edir. Bu məjəlləyə və digər qanunveriji aktlara müvafiq olaraq hazırda ölkəmizdə tətbiq edilən gömrük ödənişləri aşağıdakılardır:

- əlavə dəyər vergisi (ƏDV);
- gömrük rüsumu;
- akizlər;

- gömrük işini aparan ijra hakimiyyəti orqanı tərəfindən lisenziyaların verilməsi və lisenziyaların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə görə yığımlar;

- gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə mütəxəssislərə ixtisas attestatlarının verilməsi və attestatların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə görə yığımlar;

- gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan vəsaitlər;

- malların saxlanmasına görə gömrük yığımları;

- məlumatlandırmaya görə haqq;

- ilkin qərarın qəbuluna görə haqq;

- gömrük auksionlarında iştiraka görə haqq və digər gömrük ödənişləri.

Əlavə Dəyər Vergisi Azərbaycan Respublikası ərazisində malların istehsalı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və tədavülü prosesində onların dəyərində əlavənin bir hissəsinin, həmçinin Respublika ərazisinə gətirilən və vergi tutulan bütün malların dəyərinin bir hissəsinin büdcəyə tutulması formasıdır.

Əlavə dəyər vergisinin alınması mexanizmi ilk dəfə 1954-jü ildə fransız iqtisadçısı F.Lore tərəfindən irəli sürülmüşdür və 1958-ji ildən Fransanın özündə tətbiq edilmişdir. Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında 1957-ji il Roma Müqaviləsi birlik üzvü olan dövlətlərin ümumi bazarının inkişaf etdirilməsi üçün vasitəli vergiqoyma

sisteminin tənzimlənməsi üzrə tədbirlərdə ƏDV-nin vergi sistemində daxil edilməsi məsələsini birliyə üzv olmanın əsas şərti kimi qəbul etmişdir. Digər tərəfdən üzv dövlətlərdə yığılan ƏDV üzrə daxilolmalardan müvafiq ayırmalar hesabına birliyin büdcəsi formalaşmalı idi. Avropa Birliyi Şurasının 28 aprel 1970-ci il tarixli qərarı ilə birliyin maliyyə ehtiyatlarının strukturu müəyyən edilərkən, ƏDV-dən faiz ayırmaları əsas mənbə kimi qiymətləndirilmişdir. (21)

Hazırda əlavə dəyər vergisi 42 dövlətdə tətbiq olunur. Onlardan 17-si Avropa ölkələridir. ƏDV 1989-cu ildən Yaponiyada, 1990-cı ildən Kanadada, 1992-ci ildən isə Rusiya Federasiyasında tətbiq edilir.

Respublikamızda ƏDV ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının «Əlavə dəyər vergisi haqqında» 31 dekabr 1991-ci il tarixli Qanunu ilə tətbiq edilmişdir. Daha sonra müəyyən dəyişikliklər aparılmış, 11 iyun 2000-ci il tarixli qanunla təsdiq edilmişdir. Hazırda ölkədə ƏDV Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 153-181-ci maddələri ilə tənzimlənilir.

Azərbaycan Respublikasına əlavə dəyər vergisi tutulan malları idxal edən şəxslər bu idxal malları üzrə dəyər vergisinin ödəyijiləri sayılırlar. Vergi tutulan əməliyyatların əlavə edilmiş dəyəri və vergi tutulan idxal vergitutma

obyektidir. Vergidən azad edilən idxal istisna olmaqla, malların idxalı vergi tutulan idxal sayılır.

ƏDV nəzərə alınmadan vergi tutulan idxalın dəyəri malların Azərbaycan Respublikasının gömrük qanunverijiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilən gömrük dəyərindən və mallar Azərbaycan Respublikasına gətirilərkən ödənilməli olan rüsumlardan və vergilərdən ibarətdir. Vergi Məjəlləsinin 173.1. bəndinə uyğun olaraq ƏDV-nin dərəcəsi hər vergi tutulan əməliyyatın və hər vergi tutulan idxalın dəyərini 18 faizdir.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məjəlləsinin 164.2 bəndinin tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən, əlavə dəyər vergisindən azad olunan malların siyahısı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 13 iyul 2000-ji il tarixli 124 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bu qərarla göstərilən mallardan başqa yerdə qalan bütün mallar mənşə və ixraj olunduğu ölkədən asılı olmayaraq malların idxalı zamanı Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları tərəfindən əlavə dəyər vergisinə jəlb olunurlar. Malların idxalı Azərbaycan Respublikası Vergi Məjəlləsinin 159-ju maddəsinə uyğun olaraq vergidən azad edilən idxal istisna edilməklə, vergi tutulan idxal sayılır. Tranzit yük daşınması qaydasında, müvəqqəti idxal şəklində Azərbaycan Respublikası ərazisinə buraxılan mallar və ya

gömrük qanunverijiliyinə uyğun olaraq daxili istehlak üçün idxal edilmiş və ya qəbul olunmuş sayılmayan mallar ƏDV-nin məqsədləri üçün idxal malları hesab edilir.

Azərbaycan Respublikası gömrük qanunverijiliyinə uyğun olaraq mallara gömrük rüsumları tutulduğu vaxt malların idxal edilməsi vaxtı sayılır. Əgər idxal olunan mallar gömrük rüsumlarından azad edilərsə, malların idxal edilməsi vaxtı onların gömrük nəzarətindən çıxdığı vaxt sayılır.

Azərbaycan Respublikasına və sərbəst dövriyyə üçün buraxılış recimində yerləşdirilən mallardan əlavə dəyər vergisi malın gömrük dəyərindən və rüsumundan, əgər aksizli mallardırsa, onda aksiz vergisindən tutulur.

Əlavə Dəyər Vergisinin məbləği gömrük orqanlarının depozit hesabına köçürülür. Ayda 4 dəfədən az olmayaraq gömrük orqanlarının depozit hesablarına köçürülmüş əlavə dəyər vergisi məbləği gömrük orqanları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının müvəkkil bankındakı budjə hesabına köçürülür.

2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən Vergi Məjəlləsində ƏDV-nin dərəcəsi 20 faizdən 18 faizə endirilib. Buna baxmayaraq bu dövrdə gömrük orqanları tərəfindən dövlət büdcəsinə köçürülən ƏDV-nin miqdarı 2000-ci ilə nisbətən (384,9 milyard man.) 2001-ci ildə (521,6 mlrd.

man.) təxminən 1,4 dəfə, 2002-ji ildə isə (602,1 milyard manat) 1,6 dəfə artıb.

Beynəlxalq vergi - hüquq normaları ƏDV dərəcələrinin üç növünü - standart dərəcə; aşağı dərəcə və yüksək dərəcə müəyyənləşdirmişdir. ƏDV-nin aşağı dərəcəsi sosial əhəmiyyətli mallara (ərzaq mallarına) və tibbi xidmətlərə tətbiq edilir. Avropa ölkələrində bu verginin orta həddi 14-20% olmaqla məhsulların növündən asılı olaraq, differensiallaşdırılır. Məsələn, İtaliyada ƏDV-nin bir neçə dərəcəsi standart dərəcə 19%, geniş istehlak mallarına- 4-9%, qiymətli əşyalara yüksək dərəcə – 38% tətbiq olunur. Rusiyada isə ƏDV-nin dərəcələri aşağıdakı kimidir: ərzaq və uşaqlar üçün malların satışı üzrə - 10%, geniş istehlak malları üçün –20%, ölkəyə xarijdən gətirilən malların və kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üçün müvafiq olaraq – 90,9% və 16,67%.

Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən aparılan mallara ƏDV-nin tətbiq edilməsi Gömrük Məjəlləsinə və «Əlavə dəyər vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq həyata keçirilir. Qeyd edilən qanunverijilik aktlarına müvafiq olaraq ölkəmizin gömrük ərazisinə gətirilən mallardan ƏDV tutulur. İdxal mallarına tətbiq edilən ƏDV iki funksiya yerinə yetirir. Birinjisi, dövlət büdcəsinin formalaşması ilə bağlı olan fiskal,

ikinjisi isə yerli və xarji malların daxili bazarda rəqabət aparması üçün münbit şəraitin yaradılması məqsədilə xarji iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi funksiyasıdır. ƏDV müəyyənləşdirilərkən advalor rüsum dərəcələrindən istifadə edilir. Respublikamıza idxal olunan mallara daxili ticarətdə yerli mallara tətbiq edilən vergi dərəcələri tətbiq olunur.

2001-ji ildən etibarən qüvvəyə minmiş yeni Vergi Məjəlləsinə əsasən bütün ölkələr üçün Azərbaycan Respublikası ilə ticarət əlaqələrində vasitəli vergilərin son təyinat prinsipi ilə tətbiqinə başlandı. Yəni bütün ölkələrdən istər MDB ölkələrindən, istərsə də digər xarji dövlətlərdən gələn mallardan Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddində mövcud qanunverijiliyə uyğun olaraq ƏDV alınır. Mal hansı ölkədən gətirilibsə, həmin ölkədə ƏDV-yə jəlb olunub-olunmamasından asılı olmayaraq, ölkəmizin gömrük sərhəddindən buraxılan zaman ƏDV –yə jəlb edilməlidir. Bu isə, ƏDV üzrə vergi bazasının artmasına səbəb olmuşdur.

Gömrük ödənişləri tərkibində gömrük rüsumları özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Gömrük rüsumu-gömrük orqanları tərəfindən malların ölkənin gömrük ərazisinə gətirilməsi və ya bu ərazidən aparılması zamanı tutulan ödənişlərdir. Bu rüsumlar «Gömrük tarifi haqqında» Qanuna müvafiq olaraq tətbiq edilir. Beynəlxalq təjribədə

malların yerdəyişmə istiqamətindən asılı olaraq gömrük rüsumları – idxal, ixraj və tranzit rüsumlara ayrılır. Digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da gömrük rüsumlarının əsas hissəsini idxal rüsumları təşkil edir. İdxal rüsumlarının aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsində böyük əhəmiyyəti vardır:

- milli istehsalı xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq və ölkənin dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyası üçün əlverişli şərait yaratmaq;
- ölkənin tədiyə və ticarət balansındakı disproporsiyaları aradan qaldırmaq;
- dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini tamamlamaq.

Aksiz - aksizli malların satış qiymətinə daxil edilən, aksizli malları istehsal edən, idxal edən və satan vergi ödəyijilərindən tutulan vasitəli vergidir. Bütün vasitəli vergilər kimi aksizlər də əmtəənin qiymətini formalaşdırır və faktiki olaraq onun ödəyijiləri aksizli məhsulun istehlakçılarıdır. Aksizlər yüksək rentabelli məhsul istehsalından əldə edilən əlavə mənfəətin bir hissəsinin dövlət büdcəsinə tutulması məqsədi ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində daxil olan digər vergilərdən fərqli olaraq bu vergi növü qanunda jiddi qeyd olunan «aksizli» adlanan mallara tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikasında bu verginin tətbiq olunduğu müddət ərzində aksizli malların siyahısı dəfələrlə dəyişmişdir. Anjaq hər dəfə bu tərkibə alkoqollu içkilər və tütün məhsulları daxil edilmişdir. Bu məhsullar həm istehlak, həm də fiskal (istehsal xərjləri az, aksiz dərəcələri isə yüksək olduğundan büdcə gəlirlərinin əsas mənbələrindən biri olması) baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyırlar.

Azərbaycan Respublikası ərazisinə aksizli malları idxal edən Azərbaycan Respublikasının rezidentləri aksizin ödəyiciləridir. Azərbaycan Respublikasına idxal zamanı idxal malları üçün vergi tutulan əməliyyatın məbləği gömrük qanunverijiliyinin tələblərinə uyğun olaraq müəyyən edilən, lakin topdan satış bazar qiymətindən aşağı olmayan malların gömrük dəyəridir.

Aksizli malların ixraçı sıfır (0) dərəcəsi ilə vergiyə jəlb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ölkələrdə aksizlərin tətbiq edildiyi malların dairəsi çox genişdir. Onların sırasına hətta xidmətlər də aid edilmişdir: telefon xidməti, sığorta, nəqliyyat daşımaları. Hazırda Almaniyada 20 adda, Yaponiyada 6000-dən çox mallar və xidmətlərə aksizlər müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məjəlləsinə əsasən ölkəmizdə aşağıdakı mallar aksizli mallara aid edilir:

- içməli spirt, pivə və spirtli içkilərin bütün növləri;

- tütün və tütün məmulatları;
- neft və neft məhsulları.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən aksiz vergisinə jəlb olunan malların aksiz dərəcələrinin təsdiq edilməsi haqqında» 17 dekabr 2001-ci il tarixli 20 nömrəli qərarı ilə idxalda aksizli malların dərəcələri müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında aksiz tutulan mallara aksiz markaları tətbiq edilir. Aksizli mallara aksiz mallarının tətbiqi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Aksiz tutulan mallara, o jümlədən idxal mallarına aksiz markalarının tətbiqi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» 08 yanvar 2001-ci il tarixli 10 nömrəli qərarı ilə tənzimlənir. Aksizli malları markasız idxal etmək, saxlamaq (şəxsi məqsədlər üçün istisna olmaqla) və ya satmaq qadağandır.

Yerli və idxal edilən aksizli malların nomenklaturası eyni olmaqla qanunverijiliklə müəyyən edilir. Aksiz məbləği hesablanarkən spesifik və advalor dərəcələr tətbiq edilir. Spesifik aksiz dərəcələri aksizli malın ölçü vahidinə görə müəyyən edilir. Advalor dərəcələr üzrə aksiz məbləği hesablanarkən vergitutma bazası kimi aksizli malların gömrük dəyərinin, gömrük rüsumunun və gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımlarının həjmi

götürülür. Mineral xammalın aksizli növləri istisna olmaqla digər aksizli mallar üzrə aksiz dərəcələri demək olar ki, bütün ölkələrdə eynidir. Mineral xammala tətbiq edilən aksiz dərəcələri ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi-joğrafi mövqeyindən asılı olaraq yerləşdiyi ərazilər üzrə differensiallaşdırılır.

Yol vergisinin tətbiq edilməsində əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan avtomobil nəqliyyatı sahiblərinin Azərbaycanın avtomobil yollarından istifadəyə görə vergiyə jəlb edilməsidir.

Respublikamızın gömrük ərazisinə daxil olan və onun ərazisindən sərnişin və yük daşınması üçün istifadə edən avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin sahibləri olan qeyri-rezident müəssisələr və fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının avtomobil yollarından istifadəyə görə yol vergisinin ödəyijiləridirlər.

Yol vergisinin vergitutma obyektı Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin avtoneqliyyat vasitələridir.

Yol vergisinin dərəcələri avtoneqliyyat vasitələrinin növündən, oturajaqlarının sayından, yük götürmə qabiliyyətindən və avtoneqliyyat vasitəsinin yüklə birlikdə ümumi çəkisindən, oxa düşən ağırlıqdan, Azərbaycan

Respublikasında qət edilən məsafədən, təhlükəli yüklərin daşınmasından asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Yol vergisi Azərbaycan Respublikası Vergi Məjəlləsinin 209-212-ji maddələri ilə tənzimlənir.

Vergi Məjəlləsinin 212-ji maddəsinə uyğun olaraq xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələrindən həmin məjəllənin XV fəslə ilə müəyyən edilmiş vergi həmin avtonəqliyyat vasitələri Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə daxil olan zaman gömrük orqanları tərəfindən tutulur və bir bank günü ərzində dövlət büdcəsinə keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydaları «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyən edilir. Qanun 20 iyun 1995-ji ildə qəbul olunmuşdur və 1997-ji ilin sonlarında qüvvəyə minmişdir.

Gömrük tarifinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının idxal və ixrajının mal quruluşunu səmərələşdirmək;

- Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən və çıxarılan malların valyuta gəlirlərinin və xərjlərinin əlverişli nisbətini təmin etmək.
- Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və çıxarılan valyuta sərvətlərinin üzərində səmərəli nəzarəti həyata keçirmək.
- Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütləq dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq.
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq.
- Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq.

Gömrük Tarifi - ölkənin sərhəddindən keçirilən mallara tətbiq edilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məjmusudur.

Gömrük rüsumu- Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və ya bu ərazidən çıxarılan mallardan gömrük orqanları tərəfindən tutulan haqqdır.

Gömrük rüsumu gömrük bəyannaməsi qəbul edilənə qədər və ya gömrük bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə eyni vaxtda ödənilir.

Gömrük rüsumunun ödənilməsi, malların və nəqliyyat vasitələrinin girovu, üçünjü şəxsin zəmanəti və ya ödənilməli olan məbləğin depozitə verilməsi ilə də təmin edilə bilər.

İdxal və ixraj gömrük rüsumlarının dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Əlverişli ticarət recimi tətbiq edilən ölkələrin malları üçün idxal və ixraj gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi tərəfindən müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 2001-ci il tarixli 80 sayılı «Azərbaycan Respublikasında ixraj-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında» qərarına qədər Azərbaycan Respublikasında idxal və ixraj olunan mallara gömrük rüsumu dərəcələri həmin malların qruplarına görə təyin olunurdu. 80 sayılı qərarla isə artıq Xarici İqtisadi Fəaliyyətin Mal Nomenklaturasına (XİFMN) görə ayrı-ayrı mal mövqələrinin hər birinə gömrük rüsum dərəcələri təyin olunmuşdur və bu qərar 2001-ci il aprel ayının 16-dan qüvvədədir. Bu Qərarla daxili istehsalın ümumi həjminin artırılması məqsədi ilə xammallara aşağı gömrük rüsum dərəcələri təyin olunmuş, Respublikanın iqtisadi maraqlarını qorumaq məqsədi ilə isə bəzi mallara yüksək gömrük rüsum dərəcələri tətbiq edilmişdir. Kənd

təsərrüfatında məhsulun istehsal artımı ildə 7-9% təşkil etdiyindən Respublikamıza idxal olunan kənd təsərrüfatı mallarına yüksək gömrük rüsum dərəcələri tətbiq olunur. Qərarla Azərbaycan Respublikasında ixraj olunan mallardan 72 ilkin məhsullar: (dənəvər və toz şəkilli məhsullara) və 76-ji mal qruplarının bəzilərinə, 74;78;79 və 80 mal qruplarının isə hamısına gömrük rüsumları müəyyən olunmuşdur.

Sahibkarlığın inkişafına mane olan problemlərin aradan qaldırılması, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçalarına sağlam rəqabət üçün spesifik rüsumların advalor rüsumlarla əvəz olunmasının 4 mərhələli qrafikinə uyğun olaraq Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə XİFMN-nın 6 mal mövqeyi üzrə spesifik rüsumlar əvəzinə advalor rüsumlar təyin edilmişdir.

Mal və nəqliyyat vasitələrinin ixraçı və idxalı zamanı gömrük rüsum dərəcələrinin tətbiqində məqsəd yalnız Azərbaycan Respublikasının iqtisadi suverenliyini və daxili bazarı qorumaq deyil, həm də Dövlət büdcə gəlirlərinin tərkib hissələrindən biri olan gömrük rüsumunun ümumi həjminin artmasını təmin etməkdir.

İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə transformasiyası ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilən genişmiqyaslı sosial-iqtisadi dəyişiklər və milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsinin mühüm amili kimi gömrük-tarif mexanizmindən fəal istifadə

olunması nətişində, həm gömrük vergi və rüsumlarının dinamikası artmış, həm də onun strukturunda əlverişli meyl formalaşmışdır. Rəsmi statistikanın məlumatlarından görünür ki (jədvəl 5.2), 1998-2002-ji illərdə ölkədə gömrük vergi və rüsumlarının dinamikasında müsbət meyillər müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1998-ji ilə nisbətən 2002-ji ildə gömrük vergi və rüsumlarının həjmi 64,3%, 2001-ji illə müqayisədə isə 12,1% artmışdır.

Gömrük vergi və rüsumlarının ümumi həjminin artmasında idxal rüsumları və əlavə dəyər vergisi mühüm rol oynamışdır. Müqayisə edilən dövrdə idxal rüsumları 4,9%, əlavə dəyər vergisi isə təxminən 2,6 dəfə artmışdır.

1998-2002-ji illərdə bütövlükdə gömrük vergi və rüsumlarının, o jümlədən idxal rüsumunun və ƏDV-nin həjmi ildə orta hesabla müvafiq olaraq 10,5%, 0,9% və 21% artmışdır.

Əgər 1998-ji ildə gömrük vergi və rüsumlarının 44,1%-i idxal rüsumlarının, 41,5 %-i isə ƏDV-nin payına düşürdüsə, 2002-ji ildə bu ikinjinin xeyrinə xeyli dəyişmiş və müvafiq olaraq 28,0% və 65,3% təşkil etmişdir.

Ölkənin büdcə gəlirlərinin 20%-dən çoxunun gömrük vergi və rüsumları hesabına formalaşması gömrük sisteminin ölkə iqtisadiyyatının dirçəldilməsində,

idarəedilməsində və tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynadığını deməyə əsas verir. Digər tərəfdən milli iqtisadiyyatın gömrük -tarif sistemi vasitəsilə dövlət tərəfindən dəstəklənməsi zəruriliyi də bunu şərtləndirən mühüm amillərdən biridir.

Jədvəl 5.2

1998-2002-ji illərdə Azərbaycan Respublikasında gömrük vergi və rüsumların həjmi, mlrd.manat

Göstərijilər	1998	1999	2000	2001	2002
Gömrük vergi və rüsumları jəmi:	561,6	665,4	719,6	822,2	921,8
O jümlədən:					
İdxal rüsumu	247,4	269,7	271,3	237,3	259,5
ƏDV	232,9	299,3	384,9	521,6	602,1
Aksiz vergisi	32,2	40,0	12,0	31,7	35,9
Digər gömrük rüsumları	39,5	45,6	42,7	23,0	17,2
Yol vergisi	9,6	10,8	8,7	8,3	7,1
İxraj rüsumu (mln. manat)	24,2	-	-	345,5	1,9
Respublika büdcəsində xüsusi çəkisi (%)	24,1	23,7	20,1	24,0	20,3
Ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi (%)	3,3	3,5	3,1	3,1	3,1

Qeyd etmək lazımdır ki, Respublikanın sosial-iqtisadi həyatında aparılan əhəmiyyətli dəyişikliklər nəticəsində gömrük vergi və rüsumları hesabına ölkənin büdcə imkanları xeyli artmışdır. Bu da büdcə xərjlərində investisiya və sosial yönümlülüğün artırılmasına, istehsal xarakterli proqramlara maliyyə dəstəyinin verilməsinə, büdcə vəsaitlərinin məhsuldar istehlakının təmin edilməsinə, bir sözlə iqtisadiyyatda dinamik meyllərin möhkəm təmələ əsaslanmasına zəmin yaradır.

5.3. Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında gömrük vergilərinin rolu və onun təkmilləşdirilməsi məsələləri

Dünya dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə fəal iştirak xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasını tələb edir. Bu isə qeyd edilən sferanın səmərəli fəaliyyətini təmin edən dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsini zərurətə çevirir.

Keçid iqtisadiyyatının müasir mərhələsində milli iqtisadiyyatın ən xarakterik jəhəti onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsidir. Bu isə bir tərəfdən dövlətin iqtisadiyyata

təsirinin səmərəli vasitə və üsullarının axtarılıb tapılmasını, digər tərəfdən də bu və ya digər iqtisadi siyasət tədbirlərinin təsiri altında iqtisadiyyatın dəyişmə istiqamətinin və dövlətin iqtisadi siyasətinin alternativ variantlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələlərinin həll edilməsini aktual edir.

Dünya ölkələrinin təjribəsi göstərir ki, iqtisadi inkişafı tənzimləmək üçün həm əmtəənin qiymətinə birbaşa təsir göstərən (tariflər, vergilər, aksiz və sair yığımlar), həm də idxal-ixraj mallarının həjmini və miqdarını məhdudlaşdıran (idxal və ixraj kvotası, lisenziya, ixrajın könüllü məhdudlaşdırılması, antidempinq tədbirləri və s.) vasitələrin müxtəlif formalarından istifadə edilir.

İqtisadiyyatın, xüsusilə idxal-ixraj əməliyyatlarının tənzimlənməsinin ən geniş yayılmış və mühüm vasitəsi kimi gömrük tarifləri çıxış edir. Onu da qeyd edək ki, son dövrlərdə iqtisadi jəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük tariflərinin rolunun xeyli azalmasına baxmayaraq, iqtisadi dayaqları yenijə formalaşan gənç ölkə üçün gömrük-tarif tənzimlənməsinin müxtəlif formalarından istifadə edilməsi olduqca vacibdir.

Gömrük tarifləri idxal-ixraj əməliyyatlarının dövlət tənzimlənməsində tətbiq edilən ən fəal və ənənəvi tədbirlərdən biridir. Təjribədə idxal, ixraj və tranzit mallarına qoyulan gömrük tarifləri bir- birindən fərqləndirilir.

İdxal rüsumlarına, yeni ölkəyə gətirilən mallara qoyulan vergilərə daha çox rast gəlinir. Onu da qeyd edək ki, idxal vergiləri milli iqtisadiyyata himayədarlığın başlıca vasitəsidir.

İqtisadi jəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təjribəsi göstərir ki, əvvəllər idxal rüsumları əsasən fiskal funksiya yerinə yetirmiş və vergi daxil olmalarının xeyli hissəsini təmin etmişdir. Məsələn, XIX əsrin sonlarında ABŞ-da büdcə daxilolmalarının 50 %-ə qədərini idxal rüsumları təşkil etmişdir. Müasir dövrdə bu göstərijə 1,5-2 % arasında tərəddüd edir. Deməli, iqtisadi inkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə idxal rüsumları əsasən fiskal funksiyanı yerinə yetirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ixrajat rüsumlarından təsərrüfat təjribəsində daha az istifadə olunur. Onların tətbiqində məqsəd dövlət büdcəsinə əlavə valyuta daxil olmalarını təmin etməkdir. İxrajat vergisinin tətbiqi dünya bazarında malın qiymətini yüksəldir. Onlardan əsasən xammal mallarının ixrajını məhdudlaşdırmaq üçün istifadə edilir. Bu da son nəticədə həmin malın qiymətinin qalxmasına, bununla da istehsalçıların və büdcənin gəlirinin artmasına səbəb olur.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində ixrajat rüsumları praktiki olaraq tətbiq edilmir. Hətta ABŞ-ın Konstitusiyası ondan istifadəni qadağan etmişdir.

Dünya ölkələrinin təjribəsi göstərir ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsi bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən dünya dövlətləri müxtəlif məqsədlərə (yerli istehsalın müdafiəsi, məşğulluğun zəruri səviyyəsinin saxlanması, yeni rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin yaradılması və s.) nail olmaq üçün bu və ya digər səviyyədə himayədarlığın həm tarif, həm də qeyri-tarif formalarından fəal istifadə edir. Odur ki, iqtisadi sistemini bazar münasibətlərinə transformasiya edən Azərbaycanın yerli istehsalı stimullaşdırmaq və məşğulluğun səviyyəsini artırmaq, gənç istehsal sahələrini müdafiə etmək, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək, iqtisadi inkişafı tənzimləmək üçün gömrük tariflərinin bu və ya digər formasından geniş istifadə etməsi məqsədəuyğundur.

«Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların ixraji zamanı kontrakt qiyməti ilə (ixraj xərjləri çıxılmaqla) respublika daxili müəssisənin topdansatış qiyməti arasındakı fərqi bütçəyə alınması hissəsinin müəyyən edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 10 aprel 1999-cu il tarixdə 64 sayılı qərarı olmuşdur.

Qərarda göstərilir ki, «İxrajat vergisi» haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun qüvvədən düşməsi və qanunun tətbiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 19 avqust tarixli 756 sayılı fərmanına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların ixraji zamanı kontrakt qiyməti ilə, respublikadaxili müəssisənin topdansatış qiyməti arasındakı fərqi 25,0 faizi dövlət büdcəsinə alınmalıdır.

Bundan başqa «Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların bəzi vergilərə jəlb edilməməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisinin 23 iyun 1998-ci il tarixdə olan qanunu qüvvəyə minmişdir.

Konsiqnasiya yolu ilə ixraj əməliyyatları aparan xarici hüquqi şəxslər və sahibkarlar bağlanmış müqavilələrə əsasən, respublika hüdudlarından kənarında satışı müəyyən müddət ərzində aparılan malların ixrajını həyata keçirirlər.

Konsiqnasiya ticarəti üçün ayrılan müddət malların gömrük orqanlarında bəyan edildiyi gündən etibarən 180 günə qədər müəyyən edilmişdir. Satışdan əldə edilən vəsaitlər 10 bank günündən geçməyərək ixrajatçının Azərbaycan Respublikasındakı bankında olan hesablaşma hesabına daxil olmalıdır. İxraj olunmuş mallar yuxarıda göstərilən müddətdə satılmadıqda 30 gün ərzində

Azərbaycan Respublikasına qaytarılmalıdır. Dövlət müəssisələri tərəfindən malların konsiqnasiya yolu ilə ixraji üzrə bağlanmış müqavilələr İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilməklə aparılır. Respublikanın dövlət müəssisələrində istehsal olunmuş mallar və həmin malların dəyəri istehlakçıya tam ödənildikdən sonra ixraj olunur.

Barter əməliyyatları isə, dəyəri ödənilmədən ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı mal mübadiləsini həyata keçirir. Barter əməliyyatlarında ekvivalent məbləğdə malların göndərilməsi və alınması müddəti 90 gün müəyyən edilmişdir. Ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı mal mübadiləsi bu müddətdə başa çatmazsa, hesablaşma müqaviləsində göstərilən valyuta ilə 10 bank günü ərzində yerinə yetirilməli və vəsait ixrajatçının Azərbaycan Respublikasındakı bank hesabına köçürülməlidir. Barter əməliyyatları üzrə göndərilən və gətirilən malların gömrük bəyannamələrinin bir nüsxəsi, mal bəyan olunduğu tarixdən etibarən 7 gün ərzində gömrük orqanları tərəfindən müvəkkil banklara və İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə göndərilir. Barter əməliyyatları üzrə bağlanmış müqavilələr, nazirlikdə qeydiyyata alınmaqla həyata keçirilir. Barter əməliyyatlarında göstərilən müddət ərzində ekvivalent məbləğdə mal alınmadıqda və qarşılıqlı hesablaşma aparılmadıqda malın dəyəri gizlədilmiş hesab edilir və mal göndərən Rezidentlər Azərbaycan

Respublikasının mövjud qanunverijiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət Gömrük Komitəsi bütün idxal-ixraj əməliyyatları üzrə, hər ayın hesabat dövründən sonrakı ayın 15-dən geç olmayaraq – Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə, Maliyyə Nazirliyinə, Vergilər Nazirliyinə, Dövlət Statistika Komitəsinə və Milli Banka müəyyən edilmiş formada məlumatlar təqim edir.

«Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən minik avtomobillərinin aksiz vergisinə jəlb edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 sentyabr 1997-ji il tarixli 101 sayılı qərarı, 1997-ji ilin sentyabr ayının 15-dən qüvvəyə minmişdir.

Qərada göstərilir ki, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan ölkələrin hüdudlarından kənarında istehsal edilmiş və Azərbaycan Respublikasına gətirilən, istehsal buraxılış tarixindən asılı olmayaraq, həmin avtomobillərin gömrük dəyərinin 15 faizi məbləğində aksiz vergisi tətbiq edilir. MDB üzvü olan ölkələrin istehsalı (mənsə sertifikatı) olan minik avtomobilləri, MDB ölkələri hüdudları kənarından gətirildikdə, aksiz vergisinə jəlb olunmurlar.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən Müstəqil Dövlətlər Birliyinin hüdudlarından kənarında istehsal

edilmiş mallar 01 sentyabr 1994-jü il tarixdən etibarən əlavə dəyər vergisinə jəlb edilirlər.

Əlavə dəyər vergisi, sərbəst dönerli valyuta və ya manatla respublikanın dövlət büdcəsinə ödənilməlidir.

Ölkənin iqtisadi inkişafını sürətləndirmək məqsədilə xarici investisiyaların Respublikaya jəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən biri kimi qarşıda durur. Kifayət qədər vəsaitə və müasir texnologiyaya ehtiyaj olduğu üçün, inkişaf etmiş bir sıra dövlətlərin neft və qaz sənayesinin qabaqjil şirkətləri ilə Azərbaycanın yeraltı sərvətlərinin birgə istismarı barədə razılığa gəlinmişdir.

Hazırda respublikamız xarici şirkətlərlə 21 müqavilə imzalamışdır. Bu müqavilələr üzrə investisiyaların gözlənilən məbləği 60 milyard dollara çatdırılacaqdır. Bu gün Azərbaycan Respublikası xarici şirkətlərlə birlikdə nefti «Azəri», «Çıraq», «Günəşli» yataqlarından çıxarır. Onların real ehtiyatı 600 milyon tondan çox hesab edilir. «Şahdəniz» qaz yatağının ehtiyatı isə 1 trilyon kubmetr hesab edilir. İstər podratçı, istərsə də subpodratçı tərəf kimi çıxış edən belə müəssisələrin vergiyə jəlb edilməsi üzrə olan bütün məsələlər bağlanmış kontraktlardakı xüsusi müddəalarla tənzimlənir. Yəni, Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məjəlləsi» həmin müəssisələrə (xarici iqtisadi şəxslərə) şamil edilmir. Məhz buna görə də, Azərbaycan Respublikasının

«Vergi Məjəlləsi» tətbiq edilməyən belə müəssisələr- xüsusi vergi recimli müəssisələr adlanırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrdə respublikanın xariji iqtisadi əlaqələri genişlənmiş, xariji iş adamlarının Azərbaycana olan marağı artmışdır. Belə ki, xariji sahibkarlar tərəfindən respublikada müştərək və xariji investisiyalı müəssisələr yaradılmış və respublika iqtisadiyyatının inkişafına xariji investisiya qoyuluşu artmışdır.

Azərbaycan Respublikasında xariji iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən bir sıra hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasında xariji ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məjəlləsi, İnvestisiyalar haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, Valyuta tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, Azərbaycan Respublikasında xariji ticarətin tənzimlənməsi Qaydaları, «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, Xariji investisiyaların qorunması haqqında» AR Qanunu, Rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta recimi qaydaları və s. normativ-hüquqi dövlət sənədləri mövjudur. Respublikamızın xariji iqtisadi fəaliyyəti bu mühüm sənədlər əsasında tənzim edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində vergi qanunverijiliyində xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində hüquqi və təşkilati məsələlərin təkmilləşdirilməsi məsələsi müstəsna rol oynayır.

Hazırda Azərbaycanda da xarici iqtisadi fəaliyyət sferasının vergi tənzimlənməsi mexanizminin hüquqi tənzimlənməsi prosesi gedir.

Qanunverijilik aktları ilə yanaşı Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkili üçün əlverişli mühit formalaşdıran və xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində mühüm rol oynayan digər qanunlar paketi də qəbul edilmişdir. Bunlardan «Müəssisələr haqqında», «Səhmdar jəmiyyət haqqında», «Sığorta fəaliyyəti haqqında», «Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında», «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunlarını və digərlərini göstərmək olar.

Milli qanunverijilik aktlarının qəbulu xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi bazasının konseptual əsaslarını təşkil edir.

Bu əsaslar əsasən aşağıdakı tələblər üzərində qurulur:

- Azərbaycan Respublikasının xarici-iqtisadi, o cümlədən valyuta-kredit siyasəti;
- valyuta və gömrük tənzimlənməsi qaydaları;

- xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan xarici investisiyalı müəssisə və birliklərin, onların filiallarının, nümayəndəliklərinin, birgə müəssisələrin yaradılması və qeydiyyat prosedurası;
- xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının müəssisə və təşkilatlarının, vətəndaşlarının maddi maraqlarının təminatı;
- respublika ərazisində fəaliyyət göstərən xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan xarici investorların əmlak, mülkiyyət və investisiya hüquqlarının nəzərə alınması.

Bütün bunlarla yanaşı, xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi bazası üzrə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün əsas istiqamətlər də işlənilmişdir. Bu məqsədlə respublikamızın xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında başqa dövlətlərlə iqtisadi münasibətlərin aşağıdakı başlıca prinsipləri də müəyyənləşdirilmişdir.

- dövlətlərin bərabərliyi, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinə riayət olunması;
- dövlətlərarası əlaqələrin qarşılıqlı fayda əsasında qurulması və əlverişli iqtisadi əməkdaşlığın formalaşması;
- Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrin və beynəlxalq hüquq normalarının

ümumi prinsiplərindən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi.

Azərbaycan dövlətinin bu prinsiplər əsasında xarici iqtisadi siyasət yeritməsi müəssisə və təşkilatların, firma və şirkətlərin sərbəst və bərabər hüquq şəraitində digər dövlətlərlə vasitəçi olaraq iqtisadi əlaqə və münasibətlər yaratmaq, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqlarının təmin və eləcə də bütün bunların öz növbəsində xarici tərəf müqabildən tələb edilməsi baxımından önəmlidir.

Qəbul edilmiş Qanunlarla o da təsbit olunmuşdur ki, dövlət idarəetmə orqanlarının xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçı subyektlərinin fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququ yoxdur. Onların fəzifəsi xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin kompleks sistemində:

- xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarının qeydiyyat şəhadətnaməsi;
- dövlət sərəhədi vasitəsilə aparılan və gətirilən əmtəələrin və digər əmlakın gömrük bəyannamələşdirilməsinə;
- əmtəələrin idxal və ixraj qaydalarına baxılır.

Bu sistemin xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün növləri və iştirakçılarna tətbiqi Azərbaycan Respublikasında xarici

iqtisadi fəaliyyətin mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, fiziki və hüquqi şəxs timsalında bütün iştirakçılarının, onun hər bir növü ilə məşğul olmaq, həjmini və istiqamətini sərbəst olaraq müəyyənləşdirmək hüququ mövjud qanunverijilik aktları ilə rəsmiləşdirilmişdir. Bir sözlə, Qanunların mərkəzində əsasən xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin maraq və hüquqlarının təminatı və müdafiəsi məsələləri qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf modelinin əsası kimi MDB üzvü olan ölkələrlə və qonşu Türkiyə, İran dövlətləri ilə xarici iqtisadi əlaqələrin geniş inkişafını məqsəduyğun sayır. Belə ki, bu məqsədlə Azərbaycanın Rusiya, Ukrayna, Belarus, Qazaxıstan, Türkiyə, İran və sair dövlətlərlə ikitərəfli müqavilələr imzalanmasını təqdirləyiq hal hesab etmək olar.

Müqavilələrdə dövlətlərarası göndərmələrin tənzimlənməsində vahid iqtisadi əməkdaşlıq məkanı, gömrük xidməti, pul-kredit sistemi məsələləri üzrə qarşılıqlı əməkdaşlıq fəaliyyəti və s. amillər nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi praktikasında ilk dəfə olaraq bu vəjib fəaliyyət sahəsinin tənzimlənməsi mərkəzi qanunlar səviyyəsinə çatdırılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi xarici iqtisadi əlaqələrin həyata

keçirilmə mühitini və dövlət tənzimlənməsi prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənmə elementlərindən geniş istifadə olunması xarici iqtisadi əlaqələrin qarşılıqlı formalarının mürəkkəb elementinin, həmçinin daxili və ölkə xarici iqtisadi sferanın əlamətlərini qaydaya salmağa imkan verir. Bundan başqa yaradılmış hüquqi mexanizm öz xüsusiyyətləri ilə dövlətin həm milli və həm də millətlərarası səviyyədə hüquqi tənzimlənməsinin müxtəlif mənbələrinin mövcudluğuna şərait yaradır.

Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasının formalaşmasında dünya təjribəsi ilə yanaşı, milli iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətləri, beynəlxalq əmək bölgüsünün tələbləri, yaxın və uzaq xarici ölkələrlə ticarət rəqabətinin optimallığı da nəzərə alınmalıdır.

Respublikada xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəli strategiyası bir tərəfdən liberal iqtisadiyyatın, normal gömrük və valyuta rəqabətinin formalaşmasına xidmət etməklə ölkənin ixrajat potensialının artırılmasına xidmət edir. Bu strategiya milli bazarın formalaşdırılmasını sürətləndirməklə yanaşı, həm də onun rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Hazırda respublikada yerli məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və onun beynəlxalq standartlara

uyğunlaşdırılması yolu müəssisələrdə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı sahəsində xeyli iş görülür. Belə ki, istehsal potensialının genişləndirilməsi və onun texniki modernləşdirilməsinə nail olmaq üçün xarici kapitalın milli bazara jəlb edilməsi, sənayenin inkişafı hesabına maksimum dərəcədə ixrətin stimullaşdırılması, xarici investisiya, kredit və yardımlardan istifadə olunmasının mexanizmi yaradılır.

Nəhayət, ən mühüm məsələ idxal vergilərinə, rüsumlarına hər rüb baxılaraq ona mövsümi dəyişikliklər edilməsidir. Belə ki, «Gömrük Məjəlləsi» tək-milləşdirilir. «Vergi Məjəlləsi»-ndə dəyişikliklər aparılır. İxratdan gələn valyuta gəlirlərinə üç səviyyəli – müvəkkil banklar, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və gömrük orqanları vasitəsilə qarşılıqlı surətdə normal nəzarət sistemi təşkil edilir və valyuta əməliyyatlarına nəzarət etməklə ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyi təmin olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bir sıra ölkələrində vergi tənzimlənməsi məsələsinə qanunçuluqda xüsusi yer verilir.

Hazırda bazar iqtisadiyyatı yolu gedən müstəqil respublikamızda vergidən yayınmanın qarşısının alınmasında xarici dövlətlərin təjribəsindən istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Respublikada vergidən yayınmanın qarşısının alınması nəticəsində dövlət büdcəsinə daha çox miqdarda vəsait daxil olacaq və həmin vəsaitdən əhalinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə olunacaqdır.

Xarici investisiyaların istehsal sferasına axınını stimullaşdırmaq məqsədilə kommertiya ilə məşğul olan strukturlara daha ağır vergi mexanizmi tətbiq edilməlidir. İstehsalla məşğul olan müəssisə və firmaların normal fəaliyyəti üçün hər jür stimullaşdırıcı şərait yaradılmalı, onlara güzəştli vergi sistemi tətbiq etməklə yanaşı, bank kreditlərinin də güzəştli şərtlərlə verilməsi məqsədəuyğundur.

Hazırkı vergi sistemi respublikada istehsalın həjminin artırılmasına, azad sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, işgüzarlıq fəaliyyətinin fəallaşdırılmasına imkan vermir. Məhz bu səbəbdən də respublikada istehsalın janlandırılmasına heç bir maraq göstərilmir, iş adamları əsasən, kommertiya və vasitəçilik əməliyyatına maraq göstərirlər.

Keçid dövründə həyata keçirilən vergi siyasəti bazar iqtisadiyyatının xarakterinə uyğun olmalı, onun ən mühüm subyektlərinin, birinci növbədə, yeni yaradılan təsərrüfat strukturlarının investisiya qoyuluşlarına olan bu günkü marağının xeyli artması da nəzərə alınmaqla, dövlət

orqanları ilə istehsal əmək kollektivlərinin qarşılıqlı əlaqə və mənafeələrini özündə əks etdirməlidir.

Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təjribəsi göstərir ki, vergilərin növləri, sayı və dərəcələri aşağı salındıqca ölkənin iqtisadi həyatında fəallaşma başlayır. Burada gizli kapital ləqallaşmağa jəhd göstərir, maliyyə-bank əməliyyatları və onların dövriyyəsi sürətlənir, müəyyən vaxtdan sonra büdcəyə daha çox vəsaitlər daxil olmağa başlayır.

Ona görə də, vergilərin növlərini azaltmaqdan, onların dərəcəsini aşağı salmaqdan çəkinmək lazım deyildir. Əslində isə, vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə ümumxalq nəzarətini gücləndirmək lazımdır.

Gömrük ödənişlərinin alınmasının müasir forması kimi gömrük kartlarının tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ilə hazırlıq işləri başa çatdırılıb. Bu sistemə görə, xarici iqtisadi əlaqə iştirakçıları gömrük vergi və rüsumları ya köçürmə, ya da kart vasitəsilə dövlət büdcəsinə ödəyəcək, nağd pulun ödənişi isə aradan qaldırılacaqdır.

«Malların gömrük nəzarəti altında Azərbaycan Respublikası ərazisindən tranzit zamanı gömrük ödənişlərinin ödənilməsinin təmin edilməsi üzrə sığorta şirkətlərinin zəmanətlərinin gömrük orqanları tərəfindən qəbul edilməsi qaydalarına uyğun olaraq» Beynəlxalq Sığorta Şirkəti MMS ilə Dövlət Gömrük Komitəsi arasında

müqavilə imzalanmış və 2002-ji il oktyabr ayının 1-dən tətbiq edilir.

Dövlət Gömrük Komitəsi ilə razılaşdırılmaqla Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən təsdiq edilmiş «Gömrük ödənişlərinə sadə veksəl vasitəsi ilə zəmanət verilməsinin müvəqqəti qaydaları» Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatından keçirilmiş, icra və işdə rəhbərlik üçün yerli gömrük orqanlarına göndərilmişdir.

Hazırda MDB ölkələrinin ticarət-iqtisadi əlaqələrinin əsasını «Sərbəst ticarət haqqında» sazişlər təşkil edir. Azərbaycan ilk belə sazişi Rusiya Federasiyası ilə 1992-ji ildə imzalayıb. Sonrakı illərdə ölkəmiz Ukrayna, Gürcüstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qazaxıstanla gömrük rüsumlarının tətbiqinə dair ikitərəfli sazişlərə qol çəkib. Hazırda Qırğızıstan və Belorusuya ilə oxşar sazişlərin layihələri tərəflər arasında razılaşdırılmaq üçün müzakirəyə verilib. Həmçinin, Azərbaycan Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan və Özbəkistanla «Sərbəst ticarət recimində istisnalar haqqında» protokol imzalayıb ki, bu da daxili bazarın qorunması məqsədilə bəzi məhsulların idxal və ixrajını məhdudlaşdırır.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində MDB-yə üzv dövlətlərin (Ermənistandan başqa) ticarət-iqtisadi əlaqələri

mühüm yer tutur. Eyni zamanda, onların inkişaf etdirilməsi üçün məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Məsələn, üzv dövlətlər arasında sadələşdirilmiş vergi və gömrük tariflərinin tətbiqi istehsal edilən məhsulların MDB bazarına daha geniş miqyasda çıxarılmasını, həmçinin yeni əməkdaşlıq əlaqələrinin yaranmasını təşviq edir.

Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata görə, 2002-ji ildə Azərbaycanın MDB dövlətlərilə ticarət dövriyyəsi 894,2 mln. dollar təşkil edib ki, bu da 2001-ji ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 33,7 faiz çoxdur. 2002-ji ildə MDB ölkələri ilə idxalın həjmi 650,0 mln. dollar, ixrajin həjmi isə 243,7 mln. dollar təşkil edib. MDB ölkələri ilə ticarət dövriyyəsində saldonun mənfi qalması müşahidə olunsada üzv dövlətlərdən altısı (Moldova, Özbəkistan, Qazaxıstan, Rusiya, Türkmənistan, Ukrayna) üzrə ölkəmiz ixrajin həjmində irəliləyiş əldə edib. Bunu Azərbaycanda istehsal olunan məhsulların ənənəvi bazarlarının bərpa olunmasının nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, sözügedən ölkələrə meyvə-tərəvəz, fındıq, çay, pambıq mahliji və yağı, kimya məhsulları, aviakerosin, geofiziki alət və cihazlar ixraj olunub.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın MDB üzrə əsas partnyorlarının ötən il ümumi ticarət dövriyyəsindəki xüsusi çəkisi belə olub: Rusiya – 9,8 faiz, Qazaxıstan- 4,2 faiz,

Türkmənistan – 3,3 faiz, Gürjüstan – 2,4 faiz, Ukrayna – 2,5 faiz.

Azərbayjanın xarici ticarət dövriyyəsində MDB dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrin yüksək olması bu ölkələrlə münasibətdə iqtisadi qanunverijiliyin, o jümlədən vergi münasibətlərinin qurulmasını zəruri edir.

Dövlətlərarası münasibətlərdə vergi qanunverijiliyi ilk növbədə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması, gəlirlərdən və kapitaldan vergilərdən yayınmanın qarşısının alınması haqqında sazişlərdə, həmçinin ikitərəfli qarşılıqlı əməkdaşlıq sazişlərində öz əksini tapır.

Azərbayjan indiyə qədər 28 ölkə ilə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair sazişlərin hazırlanması üzrə danışıqlar aparıb. 12 ölkə üzrə həmin sazişlər qüvvəyə minib və tətbiq edilməkdədir, bunun da 7-si MDB üzvü olan dövlətlərdir.

Xatırladaq ki, ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında sazişlər bir qayda olaraq investorlar üçün əlverişli vergi mühiti yaratmaqla yanaşı, müəssisənin stabil vergi planlaşmasını aparmağa, maliyyə xərjlərini uzunmüddətli proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Vergilər Nazirliyi xarici dövlətlərlə təkjə ikiqat vergitutmaya dair deyil, həm də vergi məsələləri üzrə qarşılıqlı yardım haqqında sazişlər imzalayır. Maraqlıdır ki,

indiye qədər belə sazişlər əsasən MDB dövlətlərlə bağlanıb. Bu günə Azərbaycan 5 dövlətlə (Qazaxıstan, Özbəkistan, Gürcüstan, Rusiya Federasiyası və Belarus) vasitəli vergilərin tutulması barədə, 5 dövlətlə isə (Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Moldova, Özbəkistan, Qazaxıstan) vergi məsələləri üzrə qarşılıqlı yardım haqqında sazişlər imzalayıb. Hazırda MDB dövlətlərinin vergi xidməti rəhbərlərinin Koordinasiya Şurasında MDB ölkələrinin vergi xidmətləri arasında qarşılıqlı yardım haqqında konvensiya layihəsi də müzakirə edilir. Bu saziş qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdə çoxtərəfli əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirməyə xidmət edəcək.

Ölkədə ixrajın həvəsləndirilməsi və daxili bazarın qorunmasını təmin edən gömrük rüsumlarının tətbiqi, sərbəst gömrük zonasının və gömrük anbarlarının yaradılması, eləcə də qaçaqmalçılığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinə gömrük orqanları tərəfindən qanunsuz müdaxilələrin qarşısının alınması barədə müddəaların həyata keçirilməsi məqsədilə gömrük orqanlarının bu istiqamətdəki işini yenidən qurmaq üçün ciddi tədbirlər həyata keçirilir. Hazırda Dövlət Gömrük Komitəsində müxtəlif beynəlxalq təşkilatların – Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Dünya Bankının və Ümumdünya Gömrük Təşkilatının yaxından köməyi ilə ciddi

modernləşdirmə prosesi aparılır. Bu proses nəticəsində müstəqil gömrük brokerləri sisteminin formalaşdırılması, ölkədən tranzit keçən yüklər üzrə gömrük ödənişlərinin sığortalanması, gömrük vergi və rüsumlarının ödənilməsində müvafiq banklar tərəfindən aval edilmiş veksellərdən istifadə qaydasının təsdiqi, bütün gömrük orqanlarını əhatə edən informasiyanın ötürülməsinin «on-line» sisteminin qurulması və sairəni göstərmək olar. Bütün bu tədbirlərin əsas məqsədi, bir tərəfdən, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün gömrük nəzarətinin daha da gücləndirilməsidirsə, digər tərəfdən isə, ticarət əməliyyatlarının gömrük rəsmiləşdirilməsi proseduralarının sadələşdirilməsi, iş adamlarına sağlam rəqabət şəraiti yaradılması, gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesində xarici ticarətlə məşğul olan sahibkarlarla gömrük işçilərinin birbaşa təmas imkanlarının aradan qaldırılmasıdır.

Ölkə iqtisadiyyatında ümumi daxili məhsulun və burada özəl bölmənin xüsusi çəkisinin artımı, inflyasiyanın idarə olunan səviyyədə saxlanması və büdcə kəsirinin azalması, xarici ticarət dövriyyəsində müsbət saldonun mövjudluğu, ölkənin valyuta ehtiyatlarının, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun həjminin artması və tətbiqi sahələrinin genişlənməsi, habelə özəlləşmə proqramının uğurla həyata keçirilməsi bir daha sübut edir ki, ölkəmizdə

bazar münasibətlərinin qurulması və bütövlükdə iqtisadi islahatlar yüksələn xətlə gedir.

Bütün bunlar iqtisadi siyasətdə yeni bir mərhələnin başladığını göstərir. Bu isə sərt monetar siyasətin tədrijən yumşaldılmasını, ikinjisi, özəl sektora təsir göstərən başlıca fiskal vasitələrdən – vergi və gömrük mexanizmindən istifadə edilərək sahibkarlığın inkişafı, daxili bazarın və yerli istehsalçıların maraqlarının qorunması və onların məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması, ixrajin stimullaşdırılması və bununla da büdcə gəlirlərinin başlıca hissəsinin daxili vergilər hesabına formalaşmasının təmin edilməsini, üçünjüsü, orta və böyük özəlləşmənin qəbul edilmiş proqrama uyğun aparılması və mövcud idarəetmə sisteminin daha da təkmilləşdirilməsini, dördünjüsü, neft sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunda da ticarət və investisiyaların artırılması məqsədilə rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılmasını labüd edir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması və iqtisadiyyatın açıqlığı gömrük tarif tənzimlənməsi mexanizminin reallaşdırılmasına şərait yaratmışdır. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində, sosial-iqtisadi proseslərin idarə edilməsində gömrük vergilərinin yeri və rolunu qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstərijilərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur:

1. Gömrük ödəmələrinin idxal və ixrajdan asılılığını xarakterizə edən gömrük daxilolmalarının səviyyəsi. Bunu aşağıdakı formula ilə hesablamaq olar:

$$GDS = \frac{GD}{IX + ID} \times 100;$$

Burada GDS- gömrük daxilolmalarının səviyyəsini,
GD- gömrük daxilolmalarının həjmini,
İX- ixrajın həjmini, İD- idxalın həjmini göstərir.

2. Ümumi Daxili Məhsula görə gömrük daxilolmalarının elastikliyi. Bu göstərici aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$E = \left[\left(\frac{GD_1 - GD_0}{GD_0} \right) : \left(\frac{UDM_1 - UDM_0}{UDM_0} \right) \right]$$

Burada E- Ümumi Daxili Məhsula görə gömrük daxilolmalarının elastikliyi,

GD₁ və GD₀ - müvafiq olaraq cari və əsas dövrdə gömrük daxilolmalarının həjmini;

ÜDM₁ və ÜDM₀ – müvafiq olaraq cari və əsas dövrdə Ümumi Daxili Məhsulun həjmini göstərir.

3. Gömrük vergilərinin keyfiyyət dəyişikliyinə səjiyyələndirən gömrük dərəcəsinin həddi. Bu göstərici formula şəklində aşağıdakı kimi ifadə olunur.

$$GDH = \frac{GD_1 - GD_0}{X_1 + ID_1 - X_0 + ID_0} \cdot 100 ;$$

Burada, *GDH* -gömrük dərəcəsinin həddini göstərir.

Bu göstərijləri qarşılıqlı əlaqədə və dinamikada təhlil etməklə gömrük vergilərinin iqtisadiyyatın digər sosial iqtisadi göstərijələrinə təsirini qiymətləndirmək olar. Bu istiqamətdə araşdırma aparmaq üçün zəruri məlumatları aşağıdakı jədvəldə verək (jədvəl 5.3). Jədvəlin məlumatlarından görünür ki, 1996-2002-ji illərdə iqtisadiyyatın bəzi əsas makroiqtisadi göstərijələrinin dinamikasında sabit artım müşahidə olunmuşdur. Araşdırma Ümumi Daxili Məhsulun və xarici ticarət dövriyyəsinin miqyası ilə gömrük vergi və rüsumlarının səviyyəsi arasında müəyyən əlaqənin olduğunu göstərir.

Jədvəl 5.3**1996-2002-ji illərdə Azərbaycan Respublikasında
ÜDM-un, xarici ticarət dövriyyəsinin və gömrük
vergi və
rüsurlarının dinamikası (mln.dollar)**

İllər	ÜDM	İxraj	İdxal	Gömrük vergi və rüsurları
1996	3180,8	631,2	960,6	63,4
1997	3960,9	781,3	794,3	107,7
1998	4446,6	606,1	1076,5	145,2
1999	4583,6	929,7	1035,9	161,6
2000	5272,6	1745,2	1172,1	160,7
2001	5707,8	2314,2	1431,1	176,6
2002	6089,9	2167,5	1665,6	189,6

Qeyd etmək lazımdır ki, 1996-2002-ji illərdə gömrük daxilolmalarının səviyyəsi diferensial şəkildə dəyişmişdir. Gömrük daxilolmalarının xarici ticarət dövriyyəsinin təxminən 5%-i səviyyəsində qərarlaşması onun büdcə daxilolmalarında nəzərə çarpacaq rola malik olduğunu göstərir.

Elastiklik əmsalının dinamikası ÜDM-a görə gömrük daxilolmalarının payının azaldığını, yəni elastiklik dərəcəsinin kifayət qədər aşağı olduğunu deməyə əsas verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadiyyatın dirçəldilməsində, xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasında, büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasında gömrük vergi və rüsumlarının mühüm rolu olmuşdur. Bununla yanaşı daxili bazarın müdafiəsinə və ixrat potensialının yüksəldilməsinə yönəldilən gömrük tarif tənzimlənməsindən tam istifadə olunmamışdır.

Jədvəl 5.4

1996-2002-ji illərdə Azərbaycan Respublikasında gömrük vergi və rüsumlarının qiymətləndirilməsini xarakterizə edən göstərijilərin dinamikası

Göstərijilər	İllər						
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Gömrük daxilolmalarının səviyyəsi (%)	4,0	6,8	8,6	8,2	5,5	4,7	4,9
Elastiklik əmsalı		2,9	2,8	3,6	0,04	1,2	1,1
Gömrük dərəcəsinin həddi (%)		272,0	35,0	5,8	0,4	1,9	14,8

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir mərhələdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilən gömrük tarif tənzimləmə mexanizmi fəal və çevik gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin, həmçinin Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi maraqlarının qorunması üçün əsas şərtidir.

Beynəlxalq aləmdə xarici ticarətə müdaxilə etmək üçün istifadə olunan ən mühüm vasitələrdən biri gömrük tarifləridir. Gömrük tarifləri xarici iqtisadi siyasətin, o cümlədən xarici ticarət siyasətinin ən qədim və geniş yayılmış vasitələrindən biridir. Gömrük tarifləri gömrük-rüsumu alınan malların sistemləşdirilmiş siyahısı kimi çıxış edir.

Gömrük rüsumları həm proteksionist, həm də fiskal xarakterə malikdir. Gömrük tariflərinin proteksionist funksiyası istehsalçıların mənafeyinin müdafiəsi ilə bağlıdır. Deməli, ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsində və tənzimlənməsində, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük tənzimlənməsi vacib rol oynayır və çoxsahəli funksiyalara malikdir.

Müasir mərhələdə liberal xarici ticarət beynəlxalq ticarətin ana xəttini təşkil edir və qlobalaşdırma qarşısızalmaz bir prosesə çevrilir. Ona görə də proteksionist siyasət qısa müddətli xarakter daşmalıdır.

Başqa sözlə desək, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından xarici ticarət siyasəti aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulmalıdır: tədrijilik, diferensiallaşdırma və müddətlilik.

Tədrijilik prinsipi daha çox xarici ticarətin liberallaşdırılmasına tətbiq edilməlidir. Bu sahədə Azərbaycanı müəyyən işlər görülmüşdür. İxraj gömrük vergiləri ləğv edilmiş, idxal vergilərinin səviyyəsi isə aşağı salınmışdır.

Diferensiallaşdırma prinsipi dedikdə, milli iqtisadiyyatın sahələri özlərinin inkişaf səviyyəsinə, daxili və xarici bazarda rəqabət qabiliyyətliliyinə, ölkədəki məşğul əhəlinin həmin sahələrdə iştirak səviyyəsinə, istehsalın və malların strateji əhəmiyyət daşmasına görə, əhəlinin zəruri istehlakında malların oynadığı rola görə (xüsusilə ərzaq məhsulları) fərqləndirilərək qruplaşdırılması başa düşülməlidir.

İqtisadiyyatın hər hansı konkret sahəsində ölkədəki məşğul əhəlinin iştirak payı yüksəkdirsə və əhəlinin zəruri istehlak mallarında həmin sahənin məhsulları mühüm paya malikdirsə və həm də strateji əhəmiyyət daşıyarsa, onda həmin mallara proteksionist (himayədarlıq) siyasəti yeridilməlidir.

Müddətlilik prinsipi dedikdə, bu və ya digər məhsullara qarşı yeridilən proteksionist siyasətin uzunmüddətli olmaması, konkret müddətinin göstərilməsi nəzərdə tutulur. Bütün bunlar onu göstərir ki, keçid dövrünü yaşayan dövlətlər ilk növbədə xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında gömrük vergilərinin tətbiqi və onun təkmilləşdirilməsi məsələsinə böyük əhəmiyyət verirlər və bu sahədə mühüm təkmilləşdirmələr həyata keçirirlər.

VI FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYJANIN XARİJİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONUN PERSPEKTİVLƏRİ

6.1. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri və rüsumların koordinasiya məsələsi.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrini şərti olaraq müstəqilliyə qədər Azərbaycanın ticarət-iqtisadi əlaqələri və müstəqil Azərbaycanın ticarət-iqtisadi əlaqələrinə bölmək olar.

Birinci mərhələdə Azərbaycanın ticarət-iqtisadi əlaqələrini 2 mövqedən təhlil etmək olar:

- a) Azərbaycan ittifaq respublikaları ilə qarşılıqlı surətdə geniş ticarət-iqtisadi əlaqələrə malik idi. Lakin bu əlaqələr ittifaq daxili əlaqələr xarakteri daşıyırdı və ayrı-ayrı ittifaq respublikalarının iqtisadi mənafeələrindən deyil, daha çox vahid xalq

təsərrüfatı kompleksinin tələbləri baxımından qiymətləndirilirdi.

- b) Bu dövrdə müttəfiq respublikalarının , o cümlədən Azərbaycanın uzaq xariclə olan iqtisadi əlaqələrini inkar etmək olmaz. Lakin bu əlaqələrdə Azərbaycan öz maraqlarını reallaşdıran dövlət kimi iştirak etmirdi, müstəqil tərəf kimi öz iddia və tələblərini həyata keçirə bilmirdi. Əlbəttə ki, sərbəst ixrac-idxal balansı, hesablaşmalarını aparan müstəqil bankı, milli valyutası, idarəetmə strukturları və s. atributları olmayan respublikada müstəqil xarici ticarət siyasəti həyata keçirmək mümkün deyildir.

1992-1993-cü illərdə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində kəmiyyət və keyfiyyət baxımından dəyişikliklər bas vermişdi. Bu dövrdə həm keçmiş ittifaq respublikaları ilə, həm də xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr inkişaf edirdi. Azərbaycanın ittifaq respublikaları ilə ticarət əlaqələrində əvvəlki dövrün təsiri hiss olunurdu. Məsələn, 1992-ci ildə Azərbaycanla keçmiş ittifaq respublikaları arasında ticarət dövriyyəsi ixrac üzrə 102,2 mlrd. rubl, idxal üzrə 85,0 mlrd. rubl təşkil etmişdi. Xarici ticarət dövriyyəsində əsas yeri Rusiya tutmuşdu. İdxalın 41,8 %-i, ixracın 47,6 %-i onun payına düşürdü. İkinci yeri isə Ukrayna tuturdu (müvafiq olaraq 35,3 % və 18,7 %).

1992-ci ildən etibarən digər xarici dövlətlərlə ticarət əlaqələri üstünlük təşkil etsə də, bu əlaqələr kəmiyyət və strukturca qənaətbəxş olmamışdır. Çünki idxal və ixrac olunan məhsullar arasında əsas yeri ərzaq məhsulları, dərman; ixracın əsasını isə neft məhsulları, pambıq, qara və əlvan metallar və s. təşkil edirdi. Yəni Azərbaycan xaricə ticarətdə əsasən ucuz xammal mənbəyi kimi çıxış edirdi. Bununla bərabər satılan xammal və məhsulların əvəzinə ərzaq məhsullarının alınması heç də səmərəli deyildi və beynəlxalq praktikada bu hal məqbul sayılmır. Bu dövrdə xarici ticarət əlaqələrini səciyyələndirən bir əlamət də barter sövdələşmələrindən geniş istifadə olunması idi.

Müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin vəziyyəti haqqında daha tam təsəvvür əldə etmək üçün 1991-2003-cü illərdə Azərbaycanın xarici ticarət balansına diqqət yetirmək məqsədəuyğundur.

Jədvəl. 8

1991-2003-cü illərdə idxal və ixracın dinamikası.

(min ABS dolları)

İllər	Dövriyyə	İdxal	İxrac	Saldo
1991	4002234,3	1881266, 2	2120968,1	239701,9
1992	2423835,0	939862,0	1483973,0	544111,0
1993	1353467,1	628806,0	724661,1	95855,1
1994	1430644,9	777910,5	652734,2	- 125176,3
1995	1304856,5	67657,2	637199,3	-30457,9

1996	1591881,8	960636,3	631245,5	- 329390,8
1997	1575652,9	794343,2	781309,7	-13033,5
1998	1682647,9	1076497, 4	606150,5	- 470346,9
1999	1965131,0	1035888, 8	929242,2	- 106646,6
2000	2917333,4	1172081, 5	1745251,9	573170,4
2001	3745159,8	1430877, 4	2314282,4	883405,0
2002	3840214,3	1673244, 4	2166969,9	493725,5
2003	5217881,0	2625886, 9	2591994,1	-33892,8

Son illərdə xarici ticarətin mal dövriyyəsində MDB ölkələri arasında qarşılıqlı mal dövriyyəsinin azalması müşahidə olunur. İqtisadi subyektlər MDB-dən kənar ölkələrlə inteqrasiya daha çox meyillidirlər. O cümlədən, Azərbaycan Respublikasının istər ümumi ixracında, istərsə də ümumi idxalında MDB ölkələrinin payı azalır, buna müvafiq olaraq isə digər ölkələrlə ticarətin xüsusi çəkisi artır.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində MDB dövlətlərindən Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Türkmənistan, Qazağıstan, Gürcüstan, Belarusiya və Moldova respublikaları mühüm yer tuturlar. Azərbaycan üçün mühüm xarici bazar ola biləcək Orta Asiya respublikaları ilə ticarət-iqtisadi əlaqələri hələ ki, zəifdir.

Milli iqtisadiyyatın hazırkı strukturu respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrində onun xammal yönümlü olduğunu təsdiq edir. Xüsusən xammalların bərpa olunmayan növlərinin ixraji milli iqtisadiyyatın perspektivlərini təhlükə altına almaqla gələcək nəsillərin mənafeyinə zərbə endirir. İqtisadiyyatın belə strukturda uzun bir müddət saxlanması təhlükəlidir. Dünya bazarına və beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində xammal ölkəsi kimi qoşulan Azərbaycanın sonradan mövqeyini dəyişmək çətin olacaq. Çünki, Azərbaycanı xammal ölkəsi olaraq saxlamaq başqa ölkələrin və bir sıra beynəlxalq təşkilatlarının iqtisadi maraqlarına uyğundur.

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrdə dəyişikliklər respublikaların təkjə müstəqillik əldə etməsi faktı ilə deyil, həm də burada yeni iqtisadi sistemin-bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşması ilə şərtlənir. İqtisadiyyatın bütövlükdə liberallaşdırılması, özəl sektorun yaranması və inkişafı xarici ticarət fəaliyyətində də öz əksini tapır.

Son illərdə xarici ticarətin tənzimlənməsi sahəsində müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılması haqqında" 10 yanvar 1994-cü il tarixli, "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında" 5 aprel 1994-cü il tarixli, "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi qaydaları haqqında" 17 dekabr 1996-

cı il tarixli, “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” 24 iyun 1997-ci il tarixli fərmanlar bu sahədə normativ hüquqi bazanın lazımı səviyyədə olduğunu göstərir.

Bu fərmanların davamı olaraq, onların həyata keçirilməsini gerçəkləşdirmək məqsədilə Nazirlər Kabineti 15 noyabr 1995-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında” Qərar qəbul etmişdir. Bu qərar lisenziyalar və kvotalar səbəbindən ixraji çətinləşən məhsulların anbarlarda yığılıb qalmasına son qoyulması, xarici iqtisadi əlaqələr üçün daha əlverişli imkanlar yaradılması baxımından qiymətlidir. Çünki qərara əsasən 1995-ci ilin noyabr ayından ixrac əməliyyatlarının lisenziyalaşdırılması və kvotalaşdırılması ləğv olunub. Nazirlər Kabineti və müvafiq dövlət orqanlarının razılığı ilə, xarici iqtisadi əlaqələrə nəzarət üzrə dövlət komissiyasının səlahiyyətləri azaldılıb, idxal və ixrajin sərbəstləşdirilməsi daha da sadələşdirilib.

Ölkədə xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması nəticəsində xarici ticarətdə mal dövriyyəsi xeyli dərəcədə artmışdır. 1997-ci il ərzində onun ümumi həcmi 1575,6 mln. ABŞ dolları idisə, 2003-cü ildə bu rəqəm 5217,8 mln. ABŞ dolları olmuşdur. Əgər 1997-ci ildə idxal 794,3, ixrac isə

781,3 mln. ABŞ dolları olduğu halda 2003-cü ildə 2625,8 və 2591,9 mln. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsini ancaq müsbət hadisə kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Bu ancaq müəyyən zaman çərçivəsində səmərəli olur. Dünya təcrübəsində xarici ticarətin liberallaşdırılmasından zərər çəkən ölkələr çox olmuşdur. Əsas məsələ ixrajın və ya ixrajın həcmi deyil (başqa sözlə kəmiyyət məvhumu), onların strukturudur (keyfiyyət məsələsi).

İndi Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri bir sıra mürəkkəb, lakin təxiras alınmaz məsələlərin həllini tələb edir. İlk növbədə ölkənin ixrac potensialı inkişaf etdirilməlidir. Dünya bazarında Azərbaycan mallarının rəqabət qabiliyyəti yüksəldilməli, ixrajın və ixrajın səmərəli strukturu formalaşdırılmalıdır.

Bundan başqa, respublikada xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinə dair mütəmadi hesablamalar aparılmalıdır. Bu, çox zəhmət tələb edən mürəkkəb iş olsa da, iqtisadi səmərəni təyin etmək üçün metodologiyaların bu sahədə ciddi elmi tədqiqatların aparılması da aktual problemlərdəndir. Bu problemlərin həlli isə zəruridir.

Dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ölkələrin bir-birindən asılılığının getdikcə güclənməsi, bazar

iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq meydana çıxan problemlərin mürəkkəbləşməsi, hər şeydən əvvəl milli iqtisadiyyatın formalaşması və ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrin konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanmasından asılıdır.

Müasir qloballaşma şəraitində dünya ölkələri arasında sərhədlərin getdikcə silinməsi texnologiya, nəqliyyat və rabitə sferalarında baş verən əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri nəticəsində geniş təkrar istehsal sferasının başlıca fazaları olan istehsal və mübadilənin daha sıx çulğalaşması prosesini sürətləndirməklə real fakt kimi meydana çıxmışdır.

Ölkənin xarici ticarət konsepsiyası bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib elementi kimi nəzərdən keçirilməli və formalaşdırılmalıdır. Belə ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması və möhkəmləndirilməsi başlıca olaraq ticarətin təskili və inkişafından birbaşa asılıdır.

Hər şeydən əvvəl, qarşılıqlı münasibətlərdə üzvi birliyə nail olmaq, yarana biləcək antoqanist ziddiyyətlərin daha az itki ilə aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Xarici ticarətin strukturunda baş verən dəyişikliklər ölkənin maddi rifahına təsir göstərir. Aydın ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası inkişaf prosesində müəyyən keyfiyyət dəyişikliklərinə uğrayır. Real bazar münasibətlərinin

təşəkkülü prosesinə paralel olaraq ümummilli mənafelərin nəzərə alınması başlıca şərtidir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkələrin özləri üçün hansı inkişaf yollarını seçməsi son dərəcə mühüm məsələlərdən biridir. Ümimiyyətlə, milli iqtisadiyyatın xarici amillərlə sıx əlaqəliliyi və qarşılıqlı aşıllığı baxımından 3 inkişaf modelini fərqləndirmək mümkündür:

1. İqtisadiyyatın ixrac yönümünün yüksəldilməsini nəzərdə tutan inkişaf modeli;
2. İdxalı əvəz edəcək istehsal sahələrinin inkişaf modeli;
3. İqtisadi inteqrasiya modeli.

Bu modellərdən hər hansı birinin seçilməsi öz mahiyyəti etibarlı ilə xarici ticarət konsepsiyasının formalaşdırılması deməkdir. Buna görə də, Azərbaycanın mövcud potensialı baxımından bunlardan hansının daha məqsədəuyğun olduğunu araşdırmaq zəruridir.

Beləliklə, ixrac yönümlü inkişaf müasir BİM sistemində mühüm yer tutan modellərdən biridir və milli iqtisadiyyatın göstərilən istiqamətində inkişafını tələb edir.

Dünya bazarında yaranmış vəziyyət məhsul və xidmətlərin ixrajında tamamilə yeni amillərə və parametrlərə əsaslanmağı tələb edir. Belə ki, müasir texnika və texnologiyaların tətbiqi, yeni mallar istehsalının artımı və

rəqabətin qeyri-müəyyənliyi dünya standartlarına cavab verməyən məhsullar istehsal edən Azərbaycanın ixrac imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır.

İxrac yönümlü inkişaf rəqabətə davam gətirməyi, yeni üstünlüklər yaratmağı tələb edir. Yeni infrastruktura, marketinq və yeni texnologiyaların əldə edilməsi məqsədilə fasiləsiz olaraq investisiya qoyuluşları həyata keçirilməlidir. Aydın ki, müasir şəraitdə maliyyə-valyuta resursları hətta minimal tələbləri ödəmək iqtidarında olmadığı bir dövrdə göstərilən istiqamətdə iri həcmli kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi mümkün deyildir.

Əlbəttə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından bir sıra mal və mal qrupları üzrə idxal asılılığına son qoyulması mühüm problemlərdən biridir. Lakin bütün məhsul və xidmətlər üzrə idxalı əvəz edə biləcək istehsal sahələrini inkişaf etdirmək həm mövcud potensial, həm də sosial-iqtisadi səmərəlilik baxımından qeyri-mümkündür. İdxalı əvəz edə biləcək istehsal sahələrinin təskili iri həcmli investisiya qoyuluşları tələb edir.

Sübhə yoxdur ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü ərzində Azərbaycanın xarici ticarət konsepsiyasının əsas metodoloji prinsipi müqayisəli üstünlüklərdən ibarət olmalıdır. Buna görə də, bütün məhsul növləri üzrə idxalı

əvəz edəcək istehsal sferalarının təskili istənilən səmərəni verməyəcəkdir.

Hal-hazırda ölkənin xarici ticarət konsepsiyasının əsas istinad bazası regional iqtisadi inteqrasiya çərçivəsi daxilində yaradılan azad ticarət blokları ola bilər. Hal-hazırda Azərbaycan Avrasiya məkanında yeganə ölkədir ki, eyni zamanda 5 regional qruplaşmada iştirak edir:

1. Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB);
2. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (EKO);
3. Qara dəniz hövzəsi ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlıq Təşkilatı;
4. Türk dövlətlərinin iş birliyi Şurası;
5. GUÖAM (Gürjüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan, Moldova).

Bu bloklardan heç birində real məzmunlu inteqrasiya prosesləri getmir, bununla yanaşı istənilən istiqamətdə azad ticarət zonalarının təşkili ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında və onun strukturunun təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Hal-hazırda Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin təhlili göstərir ki, son illərdə başlanmış meyl iqtisadi əlaqələrin liberallaşması, idxal və ixrənin strukturu və coğrafiyasının genişləndirilməsi və s. kimi müsbət meyillər əmələ gəlmişdir. Xarici ölkələrlə ticarət həcmünün artmasına

baxmayaraq, MDB ölkələri ilə iqtisadi əlaqələr saxlanılmışdır. Son illərdə MDB ölkələri ilə idxalın strukturunda Rusiya, Ukrayna, Qazağıstan, ixracda isə Rusiya, Gürcüstan və Ukrayna respublikaları yüksək xüsusi çəkiyə malikdirlər.

Azərbaycan demək olar ki, dünyanın bütün qitələri ilə iqtisadi əlaqələrə malikdir. Lakin istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyəti dünya bazarından aşağı olduğuna görə, respublika əsasən xammal ixrac edir.

Son vaxtlarda dünya ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiya güclənmişdir. Artıq hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı milli sərhədlərdən çıxaraq dünya iqtisadiyyatına qoşulur. Deməli, elə etmək lazımdır ki, ölkə beynəlxalq əmək bölgüsündə hazır məhsulla təmsil olunsun.

Respublikanın idxal və ixrac balansının təhlili göstərir ki, Azərbaycana bir çox güclü inkişaf etmiş ölkələrdən texniki tərəqqinin əsasını təşkil edən sənaye sahələrinin məhsulları ilə bərabər, Azərbaycanda inkişafı və istehsalı üçün bütün imkanlar və amillər olan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları da gətirilir.

Bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, həmin məhsulların Azərbaycanda istehsalı uzaq məsafələrdən səmərəsiz yük daşımalarının qarşısını alar, istehsalın səmərəliliyinin artmasını təmin edər, sosial geriliyi azaldar,

milli gəliri artırır. Bütün bunlar hamısı birlikdə əhalinin yaşayış səviyyəsinin artmasını təmin edər.

Onu da əlavə etmək lazımdır ki, inkişafın tarixi xüsusiyyətləri, müxtəlif təbii və iqtisadi şərait, Azərbaycanın əlverişli nəqliyyat-iqtisadi vəziyyəti xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün olduqca əlverişli şərait yaradır. Azərbaycanda Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşməklə, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və səmərəli nəqliyyat-iqtisadi əlaqələri üçün olduqca əlverişli vəziyyətə malikdir.

Məlumdur ki, vahid nəqliyyat sisteminin və məhsuldar qüvvələrin inkişafı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır. Bu onunla izah olunur ki, vahid nəqliyyat şəbəkəsi daşımanın həcm və keyfiyyət göstəricilərini müəyyən edir. Vahid nəqliyyat şəbəkəsi geniş ölkələrarası iqtisadi əlaqələr yaratmaqla, istehsalın ixtisaslaşması və kooperativləşməsini təmin etməklə, təbii sərvətlərdən, bütün təbii-coğrafi və digər ehtiyatlardan tam istifadə etməyə imkan yaradır.

SSRİ-nin dağılması ilə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında olan çətinliklər nəqliyyatda da müşahidə olunurdu. Nəqliyyatın bütün növlərində olan gerilik 1996-cı ildə dayandırılmış, görülmüş tədbirlər nəticəsində nəqliyyatın ayrı-ayrı növlərinin inkişafında müsbət nisbi artım əmələ gəlmiş və 1997-ci ildən başlayaraq nəqliyyat sektorunun

fəaliyyətində artım əldə edilmişdir. Bu artım ölkənin Avroasiya məkanında son illər həyata keçirilən iri iqtisadi layihələrdə (məsələn, “TRASEKA proqramı”) iştirak etməsi və onların bir qisminin tədricən reallaşdırılması nəticəsində həm tranzit yük axınının, həm də yerli yüklərin daşınmasının intensivləşdirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının sahələrində iqtisadi inkişafa nail olunması ilə əlaqədardır.

Biz bayaq “TRASEKA proqramı” haqda qeyd etdik. Burada mütləq qeyd etmək lazımdır ki, İpək yolunun bərpası proqramı Azərbaycan Respublikasına hər zamankı xüsusiyyətini, yeni tranzit ölkə xüsusiyyətini qaytaracaq ki, bu da milli iqtisadiyyatımızın müxtəlif sahələrinin inkişafına gətirib çıxaracaq. Qeyd etməliyik ki, ildən-ilə gömrük vergi və rüsumlarının toplanmasında ciddi mənada həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət sarıdan dəyisiklik baş vermişdir. Özü də nəzərə alsaq ki, bu artım bir çox məhsullara gömrük vergi və rüsumlarının azaldılmasından, hətta bəzilərinə onların ləğv edilməsindən sonra baş vermişdir.

Respublikada həyata keçirilən gömrük siyasəti və “TRASEKA proqramı”nın reallaşdırılması həm dövlət büdcəmizi lazımi vəsaitlərlə təmin edəcək, həm də Azərbaycanda infrastruktur sahələrinin inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Bunu başa düsmək üçün bir məsələni təsəvvürlərimizdə canlandıraraq. Təsəvvür edin ki,

Azərbaycan ərazisindən keçən hər hansı bir yük maşını heç olmasa bir gün respublika ərazisində dayanır. Onun sahibinin öz idarə etdiyi nəqliyyat vəsitəsinə texniki baxışdan keçirməsi, onu yanacaq təminatı, özünün oteldə qalması, Azərbaycan mətbəxindən istifadə etməsi və s. bu kimi işlərin hamısı valyuta hesabına başa gəlir.

Sonda əsas problemə yenidən toxunmaq istərdim. Əgər biz dövlətimizin xarici ticarət əlaqələrini təkmilləşdirməyi bir vəzifə kimi qarşımıza məqsəd qoymuşuqsa, onda mütləq, mütəmadi olaraq idxal və ixrajin strukturunu öyrənməliyik. Belə ki, ixrajin strukturuna nəzər salsaq görürük ki, ixrac olunan məhsulların içində ən böyük xüsusi çəkiyə neft malikdir. Neft isə xammal şəklində ixrac edilir. Demək ölkəmiz dünya ticarətində xammal ixrac edən ölkə kimi çıxış edir. Xammal ixrac etməklə isə çox qabağa getmək olmaz. Çalışmaq lazımdır ki, ixrajin strukturunda daha çox xüsusi çəkiyə hazır məhsullar malik olsun.

Eləcə də idxalın strukturunu dəqiq surətdə öyrənilməlidir. Əgər onun tərkibində əsasən birdəfəlik istehlak malları üstünlük təşkil edirsə, bu o qədər də ürəkaçan həl deyil. Məsələn, Azərbaycanın özünün çox güclü kənd təsərrüfatı potensialı olduğu halda hələ də respublikaya bu qəbildən olan məhsullar gəlir. Bunun qarşısını almaq lazımdır. Bir şeyi də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, hal-hazırda dünyanın İEO-

nin çoxusu ekoloji cəhətdən təmiz məhsullara ehtiyac duyurlar ki, bunu da biz kənd təsərrüfatının inkişaf etdirərək ödəyə bilərik. Bundan başqa, kənd təsərrüfatının inkişafı həm də yüngül sənaye üçün xammal bazasının artması deməkdir. Əgər yüngül sənayeni inkişaf etdirə bilərikse, onda bu malların xaricdən ölkəmizə gəlməsinin qabağını böyük qisim ala bilərik. İdxalda çalışmaq lazımdır ki, əsasən ən yeni texnika və texnoloji nəaliyyətlər üstünlük təşkil etsin. Çünki onlar milli istehsalın qurulmasında əvəzsiz rol oynaya bilər.

Bütün bu dediklərimizin optimal kordinasiyası tapılırsa, xarici ticarət əlaqələrinin gələjəkdə keyfiyyətinin yüksəldilməsindən danışmaq olar.

6.2. Rüşumların unifikasiyası

Müasir dünya iqtisadi və sosial inkişaf mərhələsi inteqrasiya proseslərinin geniş inkisafı–kənüllü regional ticarət-iqtisadi ittifaq və birliklərin yaranması ilə müşayət olunur. Dövlət müstəqilliyinin qurulması və möhkəmləndirilməsi yolunda ölkəmiz dünya birliyinə ciddi və sıx inteqrasiya kursunu həyata keçirir. Azərbaycan BMT-nin, ATƏT-in tam hüquqlu üzvü olmaqla bir çox digər beynəlxalq strukturlarla, o cümlədən dünyada əsas prioritetləri

müəyyənləşdirən maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq edir. Dövlətlərin milli hüquqları son onillikdə xüsusilə yaxınlaşmış və ümumi prinsip və normalarla idarə olunur. Bu isə beynəlxalq ticarəti və eləcə də bu sahədə mövcud olan müxtəlif növ formallıqların aradan götürülməsini xeyli asanlaşdırır. Gömrük nəzarəti və gömrük rəsmiləşdirilməsi qayda və təcrübələrin yaxınlaşmasında əsasən beynəlxalq çoxtərəfli müqavilələr, beynəlxalq idarə və təşkilatların, xüsusilə də Gömrük Əməkdaşlığı üzrə Şuranın (indiki Beynəlxalq Gömrük Təşkilatı), Avropa İqtisadi Komissiyasının, QATT-ın, BMT-nin ticarət və inkisaf üzrə Konfransının böyük rolu olmuşdur. Bütün bunların nəticəsində yüklərin gömrük rəsmiləşdirilməsinin milli qaydaları beynəlxalq razılaşmalar əsasında qurulur. Təsərrüfat əlaqələrinin və dövlətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etməsi tələb edir ki, dünya təsərrüfat əlaqələri tənzimlənsin və BƏB-in üstünlüklərindən daha da səmərəli istifadə olunsun.

Anjaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, çoxtərəfli tənzimlənmənin ölçüləri və istiqamətləri bu münasibətlərdə iştirak edən dövlətlərin konkret maraqlarından, onların hökumətlərinin siyasətinin və dövlət orqanlarının fəaliyyətindən çox asılıdır. Əlbəttə ki, bu tənzimləmə iştirakçı ölkələrin milli suverenliyinə toxunmamalı və əsasən ticarət-

iqtisadi sahədə hökümət qərarlarına təsir etməlidir. Bu sahədə dövlət siyasətinin tərkibinə təkcə tənzimləmə deyil, həm də dünya təsərrüfat əlaqələrinin, xarji iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarına həm hökumətlərarası, həm də beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar çərçivəsində kömək etmək daxil olmalıdır.

Ümumiyyətlə ölkələrin iqtisadi siyasətinin həm beynəlxalq, həm də regional aspektdə tənzimlənməsi beynəlxalq içtimai və xüsusi hüquq normaları əsasında həyata keçirilir. Müəyyən edilmiş adi və konvensial normalara əməl olunmasına həm dövlətlər, həm də beynəlxalq regional təşkilatlar tərəfindən nəzarət olunur. Qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələrinin dərinləşməsi və mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq bəzən ayrı-ayrı dövlətlər arasında bu normalara bütövlükdə və ya ayrı-ayrı müddəalar çərçivəsində yenidən baxılır və yeni münasibətləri əks etdirən normalar qəbul edilir.

Hal-hazırda dünya təsərrüfatında və ölkələrin xarji iqtisadi siyasət baş verən proseslər bilavasitə iqtisadi aktivliyin qlobalaşması ilə bağlıdır. Çünki bugünkü gün mallar bazara ya xarji ticarət, ya da xarji komponentlərdən istifadə edərək istehsal olunmaqla çıxır. Birjə faktı qeyd etmək kifayət olar ki, son 40 ildə dünya mal dövriyyəsi 15 dəfə artdığı halda, məhsul istehsalı sadəcə olaraq 6 dəfə artmışdır. Burada belə bir zərurət ortaya çıxır ki, dünya

təsərrüfatının vahid bir orqanizmə çevrildiyi, elmi-texniki inqilabın bir çox milli və regional problemləri qlobal problemlərə çevirdiyi bir şəraitdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu artır.

Müasir dövüdə Azərbaycan Respublikasının xarji iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətləri ixrajin stimullaşdırılması və dünya bazarında bizim ixraj etdiyimiz mallar üçün münbit şərait yaratmaq olmalıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının çoxtərəfli inkişafını təmin etmək üçün isə yaxın və uzaq xarji dövlətlərlə, eləcə də beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək və mövjud əlaqələri inkişaf etdirmək lazımdır. Bu günün ən aktual məsələlərindən biri xarji iqtisadi fəaliyyətin beynəlxalq normalarla uyğunlaşması, unifikasiyası, tarif və qeyri-tarif tənzimləməsinin metod və qaydalarını işləyib hazırlayan, mühüm beynəlxalq institut olan Beynəlxalq Ticarət Təşkilatı (BTT) ilə sıx əlaqərin yaradılmasıdır.

BTT 1947-ci ildən fəaliyyət göstərən Tarif və Ticarət üzrə Baş Assambleyanın (QATT-ın) sələfi kimi, 1995-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Bu qurumun əsas vəzifələri-idxal rüsumlarının get-gedə azaldılması, ticarətdə kəmiyyət və digər qeyri-tarif məhdudiyətlərinin kənarlaşdırılması, beynəlxalq ticarətin sərbəst tarif metodları ilə tənzimlənən liberal sistemə çevrilməsidir.

BTT-nin əsas prinsipləri və qaydaları - diskriminasiyasız ticarət prinsipini əsas tutaraq ölkələrə “ən əlverişli rejim” şəraitinin verilməsi; xarici əmtəə və xidmətlərə qarşılıqlı olaraq “milli rejim”in tanınması; ticarətin tənzimlənməsində tarif üsullarına üstünlük verilməsi; kəmiyyət məhdudiyyətlərindən imtina edilməsi; ticarət siyasətinin şəffaflığının gözlənilməsi; ticarət mübahisələrinin danışıqlar və məsləhətləşmələr yolu ilə həll edilməsi və s.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) bütün üzv ölkələri “çoxtərəfli ticarət sazişləri” anlayışı ilə ifadə olunan 20-yə yaxın əsas Saziş və hüquqi sənədlərin icra edilməsini öz üzərlərinə götürürlər. Beləliklə, ÜTT dünya əmtəə və xidmətlər ticarətinin hal-hazırda 90 %-ni tənzimləyən çoxtərəfli Saziş kimi də ifadə oluna bilər.

ÜTT-yə qəbul edilmə proseduraları QATT- ÜTT 50 illik təcrübəsi nəticəsində formalaşmışdır, kifayət qədər mürəkkəbdir və bir neçə mərhələdən ibarətdir. Üzv olan ölkələrin təcrübəsi onu göstərir ki, qəbul prosesi ən azı 3-4 il, bəzi hallarda isə bundan da çox vaxt apara bilər (məsələn, Çin 13 ildən artıq, Rusiya 10 ilə yaxın və s.).

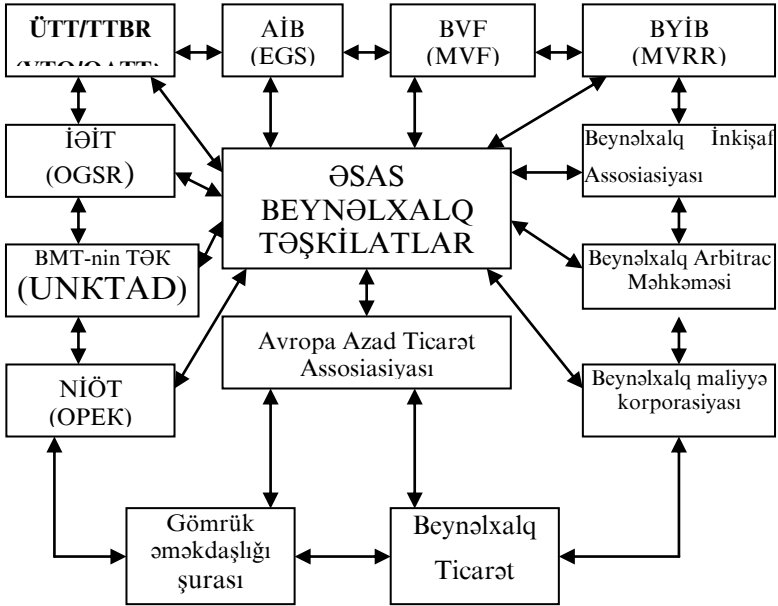
Üzv olmanın birinci mərhələsində xüsusi olaraq yaradılan İşçi Qrupun çərçivəsində ÜTT-yə qəbul olmaq niyyətində olan ölkənin göstərilən təşkilata qəbul olunma şərtləri ətrafında danışıqlar və məsləhətləşmələr mərhələsi

başlayır. Bir qayda olaraq, belə danışıqlar bütün marağı olan üzv ölkələrlə ikitərəfli aparılır.

Hal-hazırda Ümumdünya Ticarət Təşkilatı dünya ticarətinin 95%-ni əhatə edən 150-dən artıq ölkəni özündə birləşdirən bir təşkilata çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası 1997-ci ildən Ümumdünya Ticarət Təşkilatında müşahidəçi statusu ilə iştirak edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət dairəsində əməkdaşlıq edən beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətini sxem şəklində aşağıdakı kimi vermək olar.

**Xarici iqtisadi fəaliyyət dairəsində əsas beynəlxalq
təşkilatların təşkilati-idarəetmə strukturu (MDB
ölkələrindən başqa)**

Qeyd etmək lazımdır ki, aparılan danışıqlar ÜTT-yə qəbul edilən ölkələrin digər üzv olan ölkələrə öz bazarına əmtəə və xidmətlərin idxalı zamanı təqdim edə biləcəyi “ticarət əhəmiyyətli” güzəştlər ətrafında aparılır, eyni zamanda ÜTT-nin Sazişlərindən irəli gələn və ölkənin

üzərinə götürəcəyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi müddətləri müzakirə edilir. Edilmiş güzəştlər əvəzinə üzv olan ölkə ÜTT-nin üzvlərinə aid olan bütün üstünlükləri əldə edir və praktiki olaraq dünya bazarında bu ölkəyə qarşı edilən hər hansı bir ayrıseçkilik aradan götürülür. Bu təşkilatın üzv ölkələri tərəfindən başqa birisinə qarşı qeyri-qanuni bir tədbir həyata keçirdiyi halda, bu ölkənin ÜTT çərçivəsində fəaliyyət göstərən mübahisələrin həlli üzrə orqana müraciət etmək hüququ vardır. Bu orqan tərəfindən verilən qərarın dövlət səviyyəsində yerinə yetirilməsi məcburidir.

Ölkələrin ÜTT-yə qəbul olunmasının əsas şərtlərindən biri bu ölkələrin mövcud milli qanunvericiliyinin və xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən qərarlarının Uruqvay Raundu sazişlərinin müddələrinə uyğunlaşdırılmasıdır.

Sonuncu mərhələ kimi üzv olan ölkənin Parlamenti tərəfindən bütün sənədlər toplusunun ratifikasiyasını göstərmək olar.

İndi isə keçək Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzvlük məsələsinə. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olma mərhələsində keçən danışıqlar zamanı qarşısında duran əsas məqsəd-beynəlxalq ticarət aləmində ölkənin hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaqdan, xarici ticarət müqabilləri ilə eyni şərtlər əsasında və şəraitdə ticarət əlaqələri qurmaqdan, Azərbaycan mənşəli malların və

xidmətlərin dünya bazarına maneəsiz və hüquqları pozulmadan çıxarılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olma istəyi ölkənin müasir ticarət siyasətindən irəli gəlir. Bu siyasətin əsas məqsədi-dünya iqtisadiyyatına, beynəlxalq ticarətə maksimum dərəcədə səmərəli və əlverişli şərtlərlə daxil olmaqdan ibarətdir ki, bu məsələlərə nail olaraq bir sıra mühüm vəzifələri həyata keçirmək mümkün olar:

- Azərbaycan mənşəli mallar və xidmətlərin beynəlxalq bazarlara əlverişli və diskriminasiyasız şərtlərlə daxil olması;
- Ölkənin ixrac potensialının gücləndirilməsi, ixracın strukturunun və tərkibinin təkmilləşdirilməsi;
- ÜTT-nin qaydalarını istifadə edərək, “acıq” iqtisadiyyat şəraitində yerli istehsalçıların hüquqlarının qorunması.

Buradan belə bir sual ortaya çıxır-bəs görəsən Azərbaycan ÜTT-yə üzv olarkən hansı üstünlükləri qazanır? Bu zaman ticarətin və digər xarici iqtisadi fəaliyyətin formalarının inkişafı üçün daha əlverişli şərtlər yaradılacaq. Bundan başqa, öz ticarət maraqlarının haqsız zərərdən qorunması üçün ÜTT-nin ticarət mübahisələrinin həlli üzrə olduqca səmərəli və praktiki olaraq yeganə mexanizm

yyəllənəcək və sonda ÜTT-nin norma və qaydalarını öz praktikasında tətbiq etməklə yerli qanunvericiliyi xarici iqtisadi fəaliyyətin və ticarətin tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübəni müvafiq qanunvericiliyə uyğunlaşdırma biləcək.

Ümumiyyətlə ÜTT-yə üzvolma prosesini şərti olaraq iki mərhələyə bölmək olar:

1. "Məlumat" mərhələsi. Burada üzv olmaq niyyətində olan ölkə danışıqlar zamanı ÜTT-nin üzvü olan ölkələrin iqtisadiyyatı, ticarət sistemi və s. ilə tanış olur. Üzv ölkələr isə, öz növbələrində, namizəd ölkəni hərtərəfli çox diqqətlə öyrənir, onun siyasi və iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumat əldə edirlər. Ölkəmiz hazırda məhz bu mərhələdədir.
2. İkinci mərhələ alınan məlumatlar əsasında konkret danışıqların keçirilməsini nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, bunlar ikitərəfli danışıqlar şəklində aparılır və tarif güzəştlərini əhatə edir.

Bu mərhələdə ölkənin qarşısında ÜTT-nin bütün fəaliyyət dairəsini əhatə edən ümumiləşdirilmiş danışıqlar mövqeyinin işlənilməsi meydana çıxır. Göstərilən mövqe həm Azərbaycanın gələcək danışıqlarda tərəf müqabillərinin ticarət maraqlarını məntiqə uyğun şəkildə nəzərə almalı, həm

də üzvləmə prosesi zamanı ÜTT-nin üzvü olan ölkələrin yerli bazara daxil olmasında yaranan problemlərin tənziqlənməsi və həllinə yönəldilməlidir. Bu Azərbaycanın milli maraqlarına, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından, tam mənada uyğun olmalıdır.

Bundan öncə müvafiq nazirlik və iştirakı ilə eyni zamanda elmi-tədqiqat institutlarını, iş adamlarını birləşdirən qurumları, aparıcı iqtisadçıları cəlb etməklə gələcək ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlarda əsas götürüləcək tariflərə idxalın tənziqlənməsinə, xidmətlərin yerli bazarlara daxil olmasına aid Azərbaycanın potensial öhdəlikləri və güzəştlərinin müəyyən edilməsi, ticarət tərəf müqabillərlə mümkün olan qarşılıqlı şərtlərin variantları formalaşdırılmalıdır.

Ölkənin strateji maraqlarını əsas tutaraq, Azərbaycanın mövqeyi danışıqlarda əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə qurulur:

- ✓ ÜTT-yə üzvləmə zamanı Azərbaycana, digər inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr kimi ədalətli və bərabər şərtlər verilməlidir;
- ✓ İqtisadiyyatda, iqtisadi islahatlar və idarəçilik strukturunun dəyişdirilməsi ilə əlaqədar mövcud olan çətinliklər üzv olma zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır;

- ✓ ÜTT-nin üzvü olan ölkələrin qəbul olunan ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana qarşı tələbləri heç bir mənada real yerli sektorun inkişafına maneçilik törətməməlidir. Əksinə, danışıqlar zamanı sənayenin və xidmətlərin yenidən formalaşan emal sahələri üçün bərabər rəqabət şərtlərinin təmin edilməsi əsas istiqamətlərdən biri olmalıdır. Eyni zamanda ÜTT-nin əsas sazişlərinin müddələrinin həyata keçirilməsi üzrə Azərbaycan əlverişli (güzəştli) vaxt məhdudiyyətləri əldə etməlidir.

Bütün danışıqların əsası kimi ticarətin maksimal dərəcədə liberallaşması tələb olunur. Ancaq bizim fikrimizcə burada daxili bazarın məhvinə səbəb ola biləcək həddən ziyada açıqlıq ilə bazarın özü-özünə qapanması və qonşularla qarşılıqlı əlaqələrinin pozulmasına gətirən proteksionizm arasında həddi qoruyub saxlamaq çox zəruridir.

Təbii ki, gələcəkdə Azərbaycan tərəfindən də əsasən ÜTT-nin üzvü kimi respublika qarşısında qoyulan tələblər və öhdəliklər, onların ölkənin iqtisadiyyatına olan təsiri ilə əlaqədar məsələlər ortaya qoyulacaqdır. Bu şərtlər ölkəmizin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərdiyi təqdirdə,

onun mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması barədə danışıqlar aparılacaqdır. Bu, Azərbaycanın ÜTT-yə inkişaf etməkdə olan ölkə kimi üzvolma prosesinin şərtlərini nəzərdə tutur.

6.3. Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) qəbul edilməsinin perspektivləri.

Müasir dövrdə ÜTT qloballaşan dünya iqtisadiyyatında aparıcı rola malikdir. Bu təşkilata üzvlükdən qazanclar və itkilər isə birbaşa üzv olan ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətlərindən, təşkilata üzv olmaq üçün aparılan danışıqlar prosesindən (razılışdırılmış güzəştlər, götürülmüş öhtəliklər və s.) və digər bu kimi amillərdən asılıdır. Odur ki, ÜTT-yə üzvlüklə bağlı beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, heç də ölkəmizin bu təşkilata üzvlüyünün zəruriliyini əsaslandırmağa kifayət etmir. Bunun üçün milli iqtisadiyyatın, xarici-iqtisadi fəaliyyətin inkişaf xüsusiyyətlərinin, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindəki köklü problemlərin dərinədən tədqiqinə böyük ehtiyac vardır. Bu tədqiqat işi də bu istiqamətdəki cəhdlərdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın ÜTT ilə əməkdaşlığı və bu təşkilata üzvlüyü zəruridir. Lakin bununla

yanaşı ölkəmizin ÜTT-də təmsilinin optimal modelinin işlənməsi, strategiyanın hazırlanması və bunun üçün bir sıra amillərin nəzərə alınması qarşıda duran ən aktual problemlərdən biridir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası ÜTT-yə üzv olmaq üçün 1997-ci ildə müraciət edib. Unutmamalıyıq ki, bu təşkilata üzvlük uzun bir prosesdir. Keçmiş sovet respublikalarının böyük əksəri Azərbaycandan əvvəl də müraciət etsələr də, hələ danışıqlar prosesini keçirlər. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, namizədlərin imzalayaraq öhdəliklər götürdüyü sazişlərin sayı 18-ə çatır, əlavə olaraq isə 4 könüllü saziş mövcuddur. Hər bir sazişi imzalamaq üçün namizədlərə standart şərtlər qoyulur. Bu standart şərtləri təmin etmək üçün, iqtisadiyyatda, xarici-iqtisadi fəaliyyətlə bağlı dövlət siyasətində ciddi islahatların aparılması tələb olunur. Bu isə öz növbəsində keçid iqtisadiyyatlı respublikamız üçün müəyyən zaman tələb edir.

Aparılmış çoxsaylı tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq, dünya ölkələrinin ÜTT üzvlüyündən əldə etdikləri qazancları ümumi olaraq aşağıdakı kimi təsnifləşdirə bilərik. Qeyd edək ki, bu məsələdə istehsalçılarla, istehlakçılara ayrı-ayrılıqda yanaşma məqsədəuyğundur:

- ÜTT üzvü olan ölkələr istehsalçı kimi təşkilata üzv olan digər ölkələrin bazarlarına ən əlverişli şərtlərlə çıxış imkanı qazanırlar, çoxtərəfli ticarət danışıqlarında tam və bərabərhüquqlu üzv dövlət olaraq iştirak edirlər, həmçinin ÜTT çərçivəsində əlverişli informasiya təminatı əldə edirlər və s.

- ÜTT üzvü olan ölkələr istehlakçı kimi, idxal rüsumunun azaldılması nəticəsində daxili bazarda rəqabət qabiliyyətini artırırırlar, nəticədə istehlakçılar daha ucuz və keyfiyyətli mal alırlar və s.

Bundan başqa istehsalçı, yaxud istehlakçı olmasından asılı olmayaraq hər bir üzv ölkə aşağıdakı üstünlüklərə yiyələnir:

- Xarici-iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində dövlətin rolu aşağı düşür bu xarici ticarət və investisiya axını üçün bir stimül rolunu oynayır;

- ÜTT üzvü olan bütün ölkələrin ərazisindən əlverişli şərtlərlə tranzit hüququ əldə olunur;

- Ölkənin kredit riski azalır və s.

Bir sıra alimlərin tədqiqatlarında Azərbaycanın hazırkı iqtisadi durumla ÜTT-yə üzv olmasından çoxlu itkilər verə bilmə ehtimalları qiymətləndirilib və çoxsaylı variantlarda göstərilib. Bütün bu variantları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar:

- ÜTT-yə üzv olduqdan sonra ölkədə istehsal üzrə rəqabət global xarakter alacaq ki, bu da yerli istehsal üçün təhlükə yarada bilər. Bunu belə izah edə bilərik: ÜTT-yə qəbul olduqda Azərbaycan xarici ticarətin tənzimlənməsinin qeyri-tarif metodlarından imtina etməli olacaq, bununla yanaşı, həm də idxal tariflərinin səviyyəsini də aşağı salmağa məcbur olacaqdır. Bununla da daxili bazarın qorunmasının onsuz da əhəmiyyətsiz olan səviyyəsi heç enə bilər. Nəzərə alsaq ki, yerli istehsalın əksər sahələrinin rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsi xeyli aşağıdır, onda xarici istehsalçıların ekspansiyasının güclənməsi milli istehsalın bir sıra sahələrinin məhvinə gətirib çıxara bilər. Bu zaman həmçinin fiskal problemlər də yarana bilər. Belə ki, idxal rüsumlarından əldə edilən vəsait dövlət büdcəsi gəlirlərinin 24-25 faizini təşkil edir. Vergi yığımlarının lazımı səviyyədə olmaması şəraitində gömrük ödənişlərinin aşağı düşməsinə kompensasiya etmək xeyli çətin ola bilər və s.

- İkincisi, ÜTT-yə üzvlük ölkənin aqrar sektorunun inkişafı üçün problemlər yarada bilər. Belə ki, hazırda respublikamızda idxal tarifləri vasitəsilə qorunan sahələrdən biri də kənd təsərrüfatı məhsulları bazarıdır. Həmin rüsumların ləğvi, yaxud azaldılması Azərbaycana qonşu olan ölkələrdən ucuz kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına stimül verər və ölkəmizdə aqrar sektorun inkişafını ləngidər.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinin aktual olduğu belə bir vaxtda, bu daha ciddi problemə çevrilə bilər. ÜTT kənd təsərrüfatı məsələsi ilə bağlı müəyyən mülayimlik göstərsə də, kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalını ciddi şəkildə sıxışdırmaq onun prinsiplərinə ziddir.

- Üçüncüsü, indiki şəraitdə ÜTT-yə üzvlük respublikamızda mövcud olan xidmət bazarının da marağına toxunar. Bu, xüsusilə bank işi və sığorta bazarı sahəsində özünü daha kəskin şəkildə biruzə verə bilər. Bu faktdır ki, qeyd edilən sektor hələ ki, xarici rəqabətlə mübarizə aparacaq səviyyədə deyil. Unutmamalıyıq ki, ÜTT-nin əsas şərtlərindən biri də pul vəsaitlərinin və ona bərabər tutulan dəyərlərin sərbəst hərəkəti və maliyyə sektorunda liberallaşmanın aparılmasıdır.

İqtisadçı alimlər arasında Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyü ilə bağlı daha nikbin düşünənlər də var. Elmi əsərlərdə qeyd edilən bu üç amilin gözlənin mənfi təsirinin aradan qaldırılmasının bilavasitə danışıqlar prosesindən asılı olduğunun əsaslandırılmasına cəhd edilib. Dəlillər isə ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik.

Birinci amilə gəldikdə, belə əsaslandırılır ki, Azərbaycanda hazırkı vaxtda idxal rüsumları 0-dan 15 faizə qədərdir ki, bu çox aşağı səviyyədir. Hətta bir sıra ÜTT üzvlərinin hazırkı müvafiq göstəriciləri ilə müqayisədə azdır.

Məsələn, Polşada bu göstərici 0-22 faiz, ümumilikdə Mərkəzi və Şərqi Avropada isə 0-30 faizdir. ÜTT-yə qəbul olan vaxt Qırğızistanın idxal rüsumları 0-50 faiz intervalında olub, orta göstərici 10,74 faiz təşkil edib. Təşkilata qəbul zamanı Qırğızistan bu tarifləri 3 il müddətində 50 faiz saxlanması güzəşti alıb. Ümumilikdə ÜTT-yə qəbul zamanı gömrük tariflərinin yenilənməsi üçün Latviyaya 9, Qırğızistana 7, Gürcüstana 5, Moldovaya 4 il vaxt verilib. Yəni ÜTT-yə qəbul heç də o demək deyil ki, tariflər dərhal yenilənməlidir. Bir sözlə verilən güzəştli müddət milli iqtisadiyyatı bu prosesə hazırlamaq üçün kifayət qədər bəs edər. Həm də Azərbaycanda mövcud tariflərin çox da yüksək olmaması bu prosesi asanlaşdırma bilər. Yeni rüsumların çox da kəskin azaldılması şərtləri qoyulmaya bilər.

ABŞ Hökumətinin Azərbaycanın ÜTT-yə Qəbuluna Texniki Yardım Layihəsinin rəhbəri İqor Kavvas bu problemlə bağlı qeyd etmişdir: «Azərbaycan ÜTT-yə qəbul olunandan sonra mövcud tariflər aşağı salınmayacaq. Bu daxili bazara o qədər də güclü təsir göstərməyəcək. Ola bilsin ki, bəzi məhsullar üzrə tariflər aşağı düşsün. Bu da danışıqlar prosesində əldə edilən razılaşma əsasında mümkündür. Bu gün Azərbaycanda tariflər onsuz da aşağıdır. Əgər siz tariflər cədvəlinə baxsanız görərsiniz ki,

maksimum tarif dərəcəsi 15 faizdən yuxarı deyil. Əksər məhsullar üzrə tariflər ya 1, ya da 0,5 faizdir. Faiz dərəcəsi 15 olanlar çox azdır».

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının Ümümdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaq konsepsiyası hazırlanmışdır. Bu konsepsiyanın VI fəslində qeyd edilib: «Mütəxəssislər arasında digər qızğın müzakirələrə səbəb olan məsələ, ÜTT-yə üzv olduqdan sonra qoruyucu tədbirlərin istifadəsinin mümkünlüyüdür. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ÜTT-yə qaydaları proteksionizmi tamamilə qadağan etmir, gömrük tariflərinin artmasına imkan verir, kəmiyyət məhdudyyətlərini və lisenziyalaşdırmanı tamamilə qadağan etmir, müəyyən sahələrin subsidiyalaşdırılmasına icazə verir. Lakin bunların hamısı bəzən konkret göstərilmiş, bəzən isə ümumi qaydalar və hüquqi normalarla müəyyən olunmuş əsaslarda həyata keçirilməlidir. Buna görə də Azərbaycanın ÜTT-yə qoşulması xarici ticarətin tənzimlənməsində dövlətimizin mövcud olan imkanlarını zəiflətməyəcək, əksinə, milli idxalçıların və ixracatçıların maraqlarının qorunması üçün müasir hüquqi şərait yaradacaq və bir çox ölkələrin iştirak etdiyi çoxtərəfli ticarət təcrübəsinə keçidə imkan verəcəkdir.»

İkinci amilə, yeni kənd təsərrüfatı ilə bağlı məsələyə gəldikdə, bir qədər fərqli yanaşma mövcuddur. ÜTT-yə üzv olduqdan sonra yerli aqrar istehsalın qorunması üçün yeganə vasitə dövlətin subsidiyalarıdır. Lakin, Azərbaycanın indiki iqtisadi durumunda belə subsidiyaların reallaşdırılması qeyri-mümkündür. Hansı ki, söhbət ÜDM-in dəyərinin 10 faizi həcmindən gedir. Bununla bağlı ümid yalnız neft gəlirindədir, həmin imkanları təmin etmək üçün, ən azı 5 il vaxt lazımdır. Belə ki, aqrar sektora subsidiyaların ayrılması imkanının əldə edildiyi vaxta qədər razılaşma əldə edərək, kənd təsərrüfatı məhsullarına tətbiq olunan rüsumları saxlamaq olar.

Mənbələrdə göstərilir ki, Avropa Birliyi ölkələrində hər il kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına orta hesabla 350 milyard dollarlıq birbaşa subsidiya ayrılır. Gələcəkdə Azərbaycanın ÜTT üzvü kimi bu ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməsi zəruri olardı.

Üçüncü məsələyə gəldikdə isə belə əsaslandırılır ki, bank, sığorta və digər xidmət sektorlarında rəqabətin artması səmərəliliyin yüksəlməsinə, maliyyə xidmətlərinin seçiminin çoxalmasına, bu istiqamətdəki xərclərin azalmasına səbəb olar. Bundan başqa resursların daha səmərəli yığılımı nəticəsində investisiya imkanları inkişaf

edər. Həmçinin kredit bazarlarına və maliyyə sektoruna dövlət müdaxiləsi azalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu ehtimal olunan perspektiv mənfəət təsirlər keçid iqtisadiyyatını yaşayan Azərbaycanın hazırkı iqtisadi problemləri ilə əlaqələndirilir. Bir sözlə Azərbaycan bu problemlərlə birlikdə ÜTT-yə qəbul olunsaydı, yuxarıda qeyd olunan üç istiqamət üzrə paradokslar özünü ciddi şəkildə göstərə bilər və bu ilkin neft gəlirlərinin milli iqtisadiyyatımızın inkişafında gözlənilən rolunu da azalda bilər. Bu problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Hal-hazırda Azərbaycanın ixracının əsas hissəsini neft və neft məhsulları təşkil edir. 2004-cü ilin yekunlarına görə bu göstərici 82,1 faiz təşkil edib. Bir sözlə iqtisadiyyatın digər real sektorları üzrə ixracın səviyyəsi qənaətbəxş deyil. Qeyri-neft sektorunun bu az həcmli ixracı əsasən MDB ölkələrinədir. Yəni indiki vəziyyətdə ölkənin ÜTT-yə qəbulu onun ixracının artımında ciddi rol oynamaya da bilər. Belə bir əhəmiyyətli rol təmin etmək üçün ilk növbədə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialını artırmaq, onun coğrafiyasını genişləndirmək (ÜTT üzvü olan ölkələrin bazarlarının marketing tədqiqini aparmaq və çıxış imkanlarını öyrənmək), bu sektorda istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq lazımdır. Hazırkı vaxtda Azərbaycan Avropa

ölkələrinə əsasən neft ixrac edir, bu sahədə də elə bir problem yoxdur ki, ÜTT-yə qəbul bunu həll etsin. Pambıq, şərabçılıq məhsulları, kimya sənayesi məhsulları və digər bu kimi strateji məhsulların Avropa bazarlarına çıxarılması və gələcəkdə ÜTT-yə qəbuldan bunun üçün faydalanmaq zəruri olardı. Bundan başqa ÜTT-nin tam hüquqlu üzvü olana qədər ixracın strukturunda xammalın yox, son məhsulların çəkisinin artırılmasına nail olmaq məqsədəuyğundur.

- Respublikada aqrar islahatların aparılmasından sonra kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün stimül formalaşsa da, digər köklü problemlərin mövcudluğu bu sahənin inkişafını ləngitməkdə davam edir. Bu problemləri ümumiləşdirərək aşağıdakılar kimi göstərmək olar:

- Texnikanın məhdudluğu; Sovet dövründən qalan aqrotexniki maşınlar və avadanlıqlar kəndli-fermer təsərrüfatlarının işinə yaramır, yaxud ümumiyyətlə onlar belə texnikadan məhrumdurlar. Bunun da nəticəsində istehsal olunmuş məhsul köhnə texnika ilə, yaxud ümumiyyətlə əl ilə becərilir və yığılır ki, bu da məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsinə, bir sözlə onun rəqabət qabiliyyətinin azalmasına səbəb olur. Bu problemin həlli üçün, yeni texnika çatışmamazlığının aradan qaldırılması üçün dövlətin dəstəyinə böyük ehtiyac vardır. Artıq bu istiqamətdə ilkin

addımlar atılıb. Dövlət Aqro-Lizing Xidməti yaradılıb və nəzərdə tutulub ki, ölkədə mövcud olan 2400 kəndin hər birində 22 adda müxtəlif texnika və avadanlığı özündə birləşdirən aqrolizing xidməti yaradılsın. Lakin bu layihənin yaxın illərdə tam həyata keçirilməsi mümkün deyil. Odur ki, ÜTT-yə qəbul olunmazdan əvvəl bu tədbirləri sürətləndirmək vacibdir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səmərəliliyi artsın, onların rəqabət qabiliyyəti yüksəlsin.

- Aqrar sahə ilə bağlı ikinci aktual problem kredit resursları ilə təminatın çox zəif, hətta yox səviyyəsində olmasıdır. Belə ki, iri və məhsuldar torpaq sahələrinə malik olan kəndli fermerlər maliyyə çatışmamazlığı üzündən ondan tam gücü istifadə edə bilmirlər. Fikrimizcə, aqrar sektorun güzəştli və uzunmüddətli kreditlərlə təminatə sisteminin formalaşdırılması ölkəmizin ÜTT-yə qəbulu ərəfəsində kənd təsərrüfatının inkişafına təkən verə bilər.

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı sisteminin səmərəsizliyi; hazırda kəndli-fermer təsərrüfatlarının problemlərindən biri hazır məhsulun satışı ilə bağlıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədə tənzimlənmə funksiyasının tamamilə bazarın öhtəsinə buraxılması səmərə vermir. Bu sektorda mükəmməl dövlət tənzimlənməsinə böyük ehtiyac vardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal

olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının strukturunun formalaşması da bilavasitə satışla bağlıdır. Artıq təcrübədə rast gəlinib ki, kəndli-fermerlər pambıq tarlalarını məhv edərək taxıl və digər məhsulların istehsalına üstünlük veriblər, bu da pambığın ucuz qiymətə alışı, yaxud ümumiyyətlə onun tədarük sisteminin mövcud olmaması ilə bağlı olub. Hansı ki, bu potensial ixrac məhsuludur. Belə nümunələrin sayını çoxaltmaq da olar. Fikrimizcə, kənd təsərrüfatı məhsullarının alışı ilə məşğul olan iri müəssisələrin yaradılmasına dövlət dəstəyinin göstərilməsi faydalı ola bilər.

Ümumilikdə ÜTT-yə qəbul ərəfəsində ən əhəmiyyətli problem aqrar sahə ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd edilən və digər bu kimi tədbirlərin reallaşdırılması qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir. Bu problemlər həll edilmədən ÜTT-yə qəbulun itkilərlə nəticələnəcəyi şübhəsizdir.

Bir sıra alimlərin apardıqları tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlük strategiyasının hazırlanması zamanı keçid dövrünün xüsusiyyətləri və mövcud iqtisadi durum nəzərə alınmalıdır. Keçid dövrünün xüsusiyyətlərindən çıxış etsək, bu strategiyanın əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- iqtisadi potensialın mövcud vəziyyəti və daxili tələbat nəzərə alınmaqla milli iqtisadiyyatın mütərəqqi strukturunun formalaşdırılması;

- iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində dünya standartlarına nail olunması;

- yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;

- investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması;

- milli valyutanın dönərliyinin təmin edilməsi;

- aqrar sektorun inkişafına nail olunması və s.

Hesab edirik ki, bütün bu problemlərin həllindən sonra Azərbaycan ÜTT-nin tam və bərabərhüquqlu üzvü olmasından qazanc əldə edə bilər. Ölkəmizin üzvlükdən qazanclarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirə bilərik:

- Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaqla nəinki dünya ticarətində daha geniş şəkildə iştirak etmək imkanı qazana, həmçinin milli maraqlarımızı nəzərə almaqla onun inkişafında iştirak edə bilər;

- Ölkəmiz ixrac üçün imtiyazlar əldə edəcək; Tələblərə uyğun olaraq ölkəmiz beynəlxalq standartlara uyğun məhsullar istehsal edəcək və onun məhsullarına inam artacaq;

- ÜTT-yə üzv olduqdan sonra birbaşa xarici investisiyaların artmasına və ixracyönümlü sənayenin inkişafına stimül yaranacaq;

- Azərbaycana daha əlverişil şərait rejimi aid ediləcək, bu ticarət əlaqələrimizin inkişafında yeni bir mərhələnin başlanması demək olardı;

- ixracatçı və idxalatçılarımız müxtəlif sazişlərə əsaslanan (GATT, GATS, TRİPS və s.) vahid hüquqi məkandan istifadə etmək imkanı qazana, həmçinin digər ölkələrlə ticarətdə beynəlxalq hüquqi müdafiə ilə təmin oluna bilərlər. Yeni ölkəmiz digər dövlətlərin əsassız ayrı-seçkilik addımlarından hüquqi cəhətdən qorunacaqlar;

- Digər dövlətlərlə ticarətdə və qeyri-tarif maneələrinin ölkə ixracına mənfəət təsiri kəskin sürətdə azala bilər;

- Ölkəmizin beynəlxalq istehsal kooperasiyasına və beynəlxalq işgüzar əməkdaşlığın digər formalarına qoşulması üçün əlverişli zəmin, birgə müəssisələrin yaradılmasından tutmuş intellektual mülkiyyətin mübadiləsinə qədər əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar yarana bilər. Bu əlaqələrə qoşulmaqla Azərbaycan dünya təkrar xarici iqtisadi fəaliyyətə istiqamətlənmiş perspektiv istehsal sahələrinin daha da inkişaf etdirə bilər. Digər tərəfdən müasir istehsal və idarə etmə texnologiyalarının idxalı imkanları daha da genişlənə və ölkəmizə birbaşa investisiya axını güclənə bilər;

- Bu sahədə mövcud ola biləcək mübahisə və ziddiyyətlərin həlli üçün real hüquqi baza yaranacaqdır.

Xarici ticarətdə mübahisələrin həlli mexanizmi uzun illər boyu işlənib hazırlanmışdır və «Uruqvay raundu»nun razılaşmalar paketində ayrıca bir müqavilə şəkilində öz əksini tapmışdır;

- Yerli istehsalçıların sağlam beynəlxalq rəqabətə qoşulması onlar üçün stimullaşdırıcı rol oynayacaqdır və s.

Bütün deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu islahatlar ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafını təmin etməklə yanaşı dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya əlaqələrini gücləndirir. Respublikamızda inteqrasiyanın gücləndirilməsi istiqamətində dövlət səviyyəsində həyata keçirilən siyasət Azərbaycan gömrüyündən fiskal fəaliyyətin artırılması ilə yanaşı, ticarət əlaqələrinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını, onun normativ-hüquqi və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsini, beynəlxalq əlaqələrin daha da genişləndirilməsini tələb edir.